

Біла криниця

Анатолій Дрофань

Повість

Ічнянським лісам — друзям мого дитинства — присвячую...

ЧАСТИНА ПЕРША

ОДИНОКИЙ ПОСТРІЛ

Стара лосиха була дуже чутлива. Оком, вухом чи ніздрями, але неодмінно ще здалеку вгадувала небезпеку і вчасно уникала її або встигала приготуватись до бою.

Цього ж разу сталося щось неймовірне. Почула торохтіння підводи зовсім поряд. Схопилася на ноги, відчувши, як суха колюча гілка глоду дернула її по стегну, застигла. Знерухоміло, скам'яніло в ній усе: витягнута і злегка зігнута вліво довга шия, вкрита буруватою гладенькою шерстю, високі дужі ноги, нашорошені гострі вуха, великі сизі очі, сповнені тривоги. І за ту коротку мить встигла побачити: до бідки, в яку впряжено мишастого меринка, не так уже й близько, котиться візок верхнім краєм яру по вузькому путівцю, сидить у ньому її давній знайомий — колгоспний об'їждчик Гемор у своїй незмінній сірій кепці з довгим козирком.

Так, так, туди таки далеченько. Просто в росяній польовій тиші світанку, коли не пробудилися ще навіть і пташки, перецокування двох коліс на залізному ході, нічим не приглушене, легко скочується крутим схилом байраку вниз, створюючи враження надто близької відстані.

Лосиха зітхнула. Очі взялися смутком. Як не хотілося бачитися цієї хвилини ні з ким!

Та вже запізно. Чоловік, безперечно, помітив її. Авжеж! Он у нього, либонь, і брова підскочила від подиву, розширились очі. Більше того, мимовільно смикнулася рука, потягнувши віжки, від чого кінь теж підняв голову, насторожив вуха. А Гемор тепер не спускає з неї пильного погляду.

Лосиха шумно потягла ніздрями повітря. Запалі боки округлилися, збухли. Товста жила на череві дрібно затремтіла. Тонкі високі ноги з міцними ратицями самі собою напружилися. Вона випростала голову, прищурила вуха і стрибнула з такою легкістю, ніби не було позаду безсонної, сповненої тривоги і болів ночі, наче тіло її легке, мов пір'їнка.

Але дивно. Метнулася не вниз стрімким узбіччям байраку, а навпаки — подалася вгору, мало не назустріч охоронцеві.

Коли досягла верхнього краю зворища і відчула під ногами твердий ґрунт накоченої дороги, зупинилася. То було й для самого Гемора, і для його конячини такою несподіванкою, що бідка нараз теж стала. Тепер три пари очей — дві звідси, од возочка, зчудованих і вражених, людини і коня, і одна пара з протилежного боку — очі

старої лосихи — зустрілися поглядами. "Чи вона здуріла, вижила з розуму, або сказала й замишляє кинутися в бій, що виробляє таке?" — жило в перших. "Так, так, це дуже добре, що я вас здивувала і ви нікуди більше не будете дивитися, а тільки на мене",— промовляли очі тварини.

Хтозна, скільки б те тривало, коли б лосиха не помітила, як Гемор раптом став на коліна, а ліву руку ковзким котячим рухом послав униз до кришки ящика, що правив за сидіння.

Дуже добре знала лосиха, що значить той рух! Вона набагато частіше бачила Гемора, ніж він її, бо мала пильніше й далекоглядніше око, вміла краще за людину таїтися десь у кущах і, непомічена, все зауважувала навкруг. Не раз спостерігала, як Гемор діставав з-під сидіння тулку з підкороченими стволами і стріляв у зайця чи у виводок куріпок. Тож і зараз, вловивши той підступний рух руки, лосиха все зрозуміла. Не спускаючи ока з візочка, повернулася і кулею кинулась геть путівцем.

Яка гарна була вона в цю мить! Ніби зовсім не торкалася землі, а пливла, немов птаха, в повітрі над нею, така легенька й така ніжна та граціозна. Легкий пилок здіймався позаду золотавою хмаринкою, що ніби гналася за нею і не могла наздогнати. Голубі ранкові роси тремтіли зраділо кругобіч на кущах сивого полину та нехворощі, ловлячи своїми маленькими прозорими зіницями красу її пружного тіла, дивовижну плавність рухів.

Але бігла так лише якусь секунду. Потім нараз стихила крок, мовби щось зламалося їй у нозі і, накульгуючи, потрюхикала далі, натужно, ліниво чи й силувано. Здавалося, її тепер змогла б наздогнати й людина.

І справді, за якусь хвилю помітила погоню за собою. Позаду чулося гупотіння кінських ніг, гримкотіння коліс, схропування меринка. Коли зиркнула назад, побачила: Гемор стоїть навколішки в бідці і стьобає коня батогом. Кінь прищулив вуха, з усіх сил викидає ноги, аж збруя на ньому скрипить.

"От і чудово,— подумала радісно,— мені тільки цього й треба. Ви повинні не спускати з мене очей, слідкувати лише за мною..."

Відстань між втікачкою та переслідувачами швидко коротшала. Це викликало такий азарт, таке захоплення худобини і її гінця, що вони обоє вп'ялися поглядами у цю сіру чотириногу дивачку, передбачаючи швидко вічнавічну зустріч із нею.

Так тривало доти, поки простір між ними не скоротився до якихось двох з половиною сотень людських кроків.

Стара лосиха за довге своє життя навчилася розуміти: то грань, переступити яку небезпечно. І хоч, як і раніше, тягла праву задню ногу та немічно, наче з останніх зусиль, трюхикала боками, все ж віддаль між нею й бідкою лишалася незмінною.

Тепер майже не озиралася. Багаторічне життя, виповнене щосекундним очікуванням небезпеки, безперервні втечі від переслідувачів навчили її кожною клітинкою тіла відчувати ворога. Достеменно знала — дистанція між нею й бідкою лишиться однаковою, хоч би бігла п'ять, десять чи сто кілометрів, годину, дві або й цілий день.

Але навіщо все ж таки вчора ввечері прийшла вона саме сюди? Хіба немає в цьому степу, порізаному байраками, вибалками та урвищами, засадженому лісосмугами, спокійніших місць? Ох, чи вгадаєш, де тебе наздожене лихо, чи передбачиш, що скоїться з тобою за хвилину? Після того як у сутінках місячної весняної ночі попила в канавці водиці, почалося те невідворотне, радісно-болюче... Ледве встигла дістатись до якоїсь схованки. А там... Інші, молодші, відбули все те давно. Її ж хвилина прийшла з запізненням, саме тут.

Та, врешті, нічого. Чи ж уперше дурити їй переслідувачів, плутати сліди, зникати птахою серед чагарів? І цього разу буде так! Тільки дай ось подалі відвести. А потім... Потім вона знову повернеться назад, до свого щастя, яке подарувала їй минула місячна ніч...

То були, мабуть, надто солодкі думки, бо зовсім незчулася, як пробігла кілометрів зо два. Уже й яр звернув праворуч, уже з одного й другого боків путівця простяглися зелені жита у буйних росах, на яких смарагдовим блиском загравав перший промінь сонця, що тільки-но визирнуло краєчком із-за виднокругу. Чула позаду втомлене форкання змореного меринка, гуркіт коліс бідки, посвист Геморового батога. Але засліплена щастям своїх міркувань, не встигла зауважити тільки одного — дорога тут різко повертає ліворуч і біжить далі в степ попід лісосмугою. Зрозуміла свій жорстокий промах лише тоді, як побачила, що мишастий кінь, толочачи копитами й колесами жито, мчить їй навперейми і відстань між ними скоротилася більш як удвічі.

Хотіла шугнути в чагарі лісосмуги, щоб за деревами з швидкістю птахи зникнути з поля зору. Але в ту ж мить гримнув постріл. Щось нездоланно-жорстоке вдарило її в бік, під лопатку, в самісіньке серце.

Ще стало сили зробити кілька кроків до кущів. Але, торкнувшись грудьми галузки жимолості, заточилася, опустила на коліна передніх ніг. Похиталася з боку на бік, як те робила кожного вечора, влягаючись на ночівлю, і, приминаючи сизе бадилля полину та гостролисті стебла деревію, повалилася на бік.

"А все-таки добре, що я зуміла відманити його аж сюди", — подумала стара лосиха і одним оком глянула в небо, налите такою бездонною синню, якої ще ніколи не бачила в житті. І, ошасливлена тою думкою і тою чистою синявою неба, неквапом заплющила очі.

БЕРЕЗИ

Юрко Сагайдак прокинувся від того, що хтось торгав його за плече.

Через силу розплющив очі. Біля ліжка, спираючись на палицю, стояв батько.

— Час уже вставати, сину! Хлопці чекають... Просив же розбудити...

— Не хочу... Скажи, що я не поїду...

І повернувся на другий бік, знову припав до подушки.

— Ні, ні, так не можна, сину. Рот не мазниця, а язик не квач. Пообіцяв — зроби...

Батько потяг із плеча ковдру.

— Колись твоя бабуся, Юрку, казала: хто пізно встає, тому хліба не стає. А тьотя Пріся он схопилася, тільки у вікнах засіріло, побігла на ферму. Роман теж встиг

попорати хазяйство і з Онисимом жде вас.

— А чого ж ти Жорика не збудив?

— Це вже твоя справа... Він не мій, а твій товариш. Тільки хутчій повертайся... Мурашник, як і бджіл, треба перевозити вночі, коли комахи ще сплять.

— Жорко! Жорко! — крикнув Юрко. — Вставай!

Той підхопився зразу.

Були вони з Юрком однакові на зріст, обидва міцненькі, в обох зачіски з чубами на лоба, тільки й того, що в Юрка русявий над голубими з усміхом очима, а в Жорика Вчорашнього чорний, нижче нього два темних гудзики очей.

Хлопці давно товаришують, уже сім років, починаючи від першого класу, сидять за однією партою. Один без одного дихнути не можуть.

І зараз, тільки зустрілися поглядами, усміхнулись, стисли кулаки, по-боксерськи пішли один на одного.

— Ну, ну, півники, — озвався батько. — Ніколи! Вас вже чекають.

Хлопці мерщій випили по склянці молока — і гайда з хати. Жорка схопив на ходу свій фотоапарат, повісив через плече.

Надворі все ще дихало ранковою прохолодою. На глечиках, розвішаних по кілках ліси, що відгороджує палісадник, на темно-голубій "Волзі" з буквою "Р" на вітровому склі лежала роса.

Нікого на подвір'ї не було, і Юрко двічі свиснув.

— Давайте сюди, сплюхи, — почувся голос із вулиці.

Юрко перший вибіг із хвіртки, побачив на лавці під парканом свого двоюрідного брата Романа та його друга десятикласника Онисима. Біля них стояв візок, у ящику якого лежав примотаний мотузком стовп, лист фанери, кілька заступів та жердин. Але найбільше Юрка здивував одяг хлопців: обидва у довгих штанях, з позав'язуваними шпагатом внизу холошами, в сорочках з довгими рукавами, в рукавичках і кашкетах — Роман у сіренькому прим'ятому, Онисим у форменому працівника лісового господарства.

— Що за бал-маскарад? — здивувався Сагайдак.

Веснянкуватий світлочубий Роман цвіркнув крізь зуби:

— Почекай, комашня тобі покаже маскарад... Скажи, Онись...

На Юркові були тільки сандалі, шорти та світла теніска, яку Сагайдак до того ж зав'язав полами у вузол.

— Пхе... — махнув рукою. — Ми не з лякливого десятка. Поїхали. Алюр три хрести!..

Сільська вулиця через якийсь десяток хат виривалася в поле. Там білими корпусами пообіруч дороги виднілося тваринницьке містечко. А ось тут, не доїжджаючи одного подвір'я, від шляху вправо відгалужувався вузенький путівець і стрімко спускався вниз у глибокий яр. Туди й повернули Они сим та Роман, що тягли візок, а за ними і Юрко та Жора, які йшли слідом.

Коли невдовзі порівнялися з ямкою на обочині, ще вчора викопаною Онисимом, зупинились.

Сільські хлопці взялися розвантажувати тачку, а Юрко, закривши за спину руку, дивився в той бік, куди побіг путівець.

Білий туман, що на світанку заливав глибокий байрак, уже розвіявся, лишивши на листі дерев та на травах росу.

На дні яру, праворуч від доріжки, стояло вряд кілька наметів — спочатку зелені великі, далі менші різнокольорові. Схили балки потерасовані, засаджені молодими деревцями — дубками, липами, ялинами. Щоразу, як Юрко дивиться звідси вниз, йому здається, що там стадіон — тераси, мов лавки, а дерева, наче болільники. Саме ж поле "стадіону" — чорне у вирвах. Вже кілька днів його очищають від кущів та старих трухлявих вілх — там незабаром розіллється озеро. Он і трактор стоїть, спочиває, а обіч доріжки громадаються купи хмизу, штабелі метрівки та вузлуваті пні.

На лівому боці яру серед молодих посадок височіє три крилатих старих берези. Під їх віттям, на майданчику, — красивий легкий будиночок з віконницями, верандою. Обіч нього намети. Супроти, знає Юрко, велика метрів з п'ять завширшки криниця, з прозорою, як кришталь, водою. Вона день і ніч дзюрить неумовно з-під каменя-валуна, що виступає із суглинку край криниці. Камінь той білий, гладенький, як мармур. Мабуть, від каменя й криницю звуть Білою, а від неї — і все це урочище.

Зайвина води виливається у балку, там струмує неглибокою канавою і тікає не знати куди пониззям ярів, що порізали поля за селом.

А ген за тими березами, за Білою Криницею у степу височіє предковична Козацька Могила, поросла тирсою та чебрецем, з топографічною вишкою на маківці.

Хоч Юрко щодня ось уже скільки часу бачить усе те, але погамувати цікавість до краєвиду так і не може. І зараз, примовклий, все блукав поглядом то там, то там, аж поки не почув позад себе Романів голос:

— Та ти хоч би землю притрамбував...

Озирнувся, а хлопці вже й фанеру прибили до стовпа, стояк у яму опустили та засипають її. Побіг до товаришів, заходився пританцьовувати на зрушеному ґрунті.

— Давай, Жорко, давай... — кликнув друга, — бо знову скажуть, що ми з тобою сачки...

Сміявся, тяг товариша за руку, і вже з ним удвох, заважаючи Романові та Онисиму, справляли чудернацький танок.

— Ви наче діти! — розгнівався Онисим. — Одступіть, я сам...

Юрко глянув на нього. Онисим був старший серед них, мало не на голову вищий, плечистіший і зараз, коли звів під козирком форменого кашкета темні розльотисті брови, мав обличчя ледве не дорослої людини. Він і справді, підгорнувши землю, сам утоптував її. Коли врешті кінчив діло, випростався, посунув кашкета до потилиці, витер лоба тильним боком долоні:

— Тепер і в нас буде, як у справжніх хазяїв.

Примружив око, подивився на фанерний лист. На ньому червоною фарбою по білому тлі ярів напис: "Об'єднане лісництво сільської та міської шкіл — Біла Криниця".

— Гарно все ж таки тут у нас, — сказав Роман, коли вже спускалися нижче в яр.

— Особливо красивий он той куточок, де берези,— показував Юрко,— мальований, наче з казки, будиночок, дівчачі намети...

Товариші повернули голови.

На веранду вийшла вчителька Тетяна Степанівна.

— Доброго ранку! — підняв руку Онисим.— Ми вже поїхали...

Вона їм теж помахала правицею.

— Розказував мій дід,— неквапом продовжував десятикласник,— а йому його дід, що колись яр взагалі був далеченько від села. Але з кожним літом підступався все ближче до осель, бо землю то зливи розмивали, то вітри видмухували, і тепер он скоро Геморова хата перекинеться.

Візок, як і раніше, тягли сільські школярі, а Юрко із Жориком, позакладавши назад руки, йшли збоку.

— А що ви знаєте, хлопці, про оті берези? — запитав Онисим.

— Та що про них знати,— стенув плечима Юрко,— берези як берези. На стовбурах нарости, наче мозолі або великі бородавки...

— Як вони звуться? — примружив Роман веснянкуватого носа.

— А що я тобі — академік, щоб усе знати? — надув губи Сагайдак.— На лиха мені та назва...

— По-науковому капа,— поспішив йому на виручку Онисим.— У тих наростів надзвичайно красивий малюнок шарів деревини, тому різьбярі виготовляють із них табакерки, шкатулки та інші цінні речі. Але не тільки капами цікаві ці берези...

Юркові, що всі ці дні, відколи в селі, змагається з братом у знаннях та вмінні, не хотілося виглядати переможеним, і він закричав:

— Можна й ще одне додати про ті берези! В одній із них є, наприклад, дупло. В ньому живе горихвістка, невеличка пташка з рудим, як полум'я, хвостом. Минулого літа до неї внадилась зозуля, але я так пугнув її з рогатки, що в неї аж крило одвисло...

— Це точно,— ствердив Роман братову розповідь,— і я бачив.

— Зозулю не треба бити,— зауважив Онисим.— Хоч вона трохи й любить пожити за рахунок інших, особливо малих пташок, підкидає свої яйця в чужі гнізда, та все ж це птаха корисна, бо поїдає дуже багато шкідливих шовкопрядок, волохатих гусениць. Але я не про це хотів розказати...

Дорога збігала в яр стрімко, гальмувати візок ставало дедалі важче. Онисим, перш ніж продовжувати розповідь, повернув його вбік, вийняв із ящика палицю, засунув між спиці коліс. Тепер таратайка ковзалась, наче санчата.

Тим часом Онисим говорив, що колись давно, як правив у нашій країні цар, біля криниці збиралися сільські люди, обмірковували, як зробити, щоб не було в світі ні багатих, ні бідних, а всі стали рівні. Якось урядник зі стражниками вислідили той сход, заарештували "главарів"— учителя, фельдшера, студента — та й укоротили їм віку в тюрмі чи в Сибіру. Тоді люди й посадили оті три берези на згадку про замучених товаришів.

— Я цього теж не знав,— признався Роман, обернувся і дуже пильно подивився на

берези, що на тлі голубого неба видавалися зараз якимись задумливо-урочистими, мов монументи.

Зупинилися й інші школярі та теж мовчки повернули голови в той бік.

— Вони, як пам'ятники, ті три старі берези,— сказав Онисим.

РУДІ ВАМПІРИ

Ось і таборище шкільних лісівників. Під брезентовим нап'яттям — стіл із свіжоструганих дощок. Це — їдальня. Але зараз на столі тільки забуті ще звечора шахи, чиясь книжка, газети.

Все припало росю.

Далі — намети. Вхід до деяких відкритий, і Юрко зазирнув до кількох.

На розкладачках, а то й просто на розісланих на підлозі постелях сплять школярі.

Юрко зачепився за мотузку, що натягувала верх одного намету.

— Ну, тихше,— шепнув Онисим.— Вони ще з півгодини можуть поспати.

Сагайдак увібрав голову в плечі. Почекав, доки візок, а разом із ним і троє його товаришів трохи віддаляться. Озирнувся на будиночок Тетяни Степанівни. Заклав чотири пальці в рота: різкий свист розлігся на весь яр.

Тепер Юрко побіг і, наздогнавши хлопців, сказав:

— Коли вставати, то всім... Алюр три хрести!..

Хоч Сагайдакові друзі були невдоволені, все ж і собі подалися слідом за ним.

Скоро дісталися високої дамби, яку вже кілька днів нагортав колгоспний тракторист дядько Лесь (для Онисима він просто старший брат).

Тут, власне, й кінчалося шкільне лісництво, а далі простягся дикий яр, порослий кущами вільшини та верболозу.

Везти візок між заростями кропиви та будяків виявилось справою непростю. Колеса натикалися то на купиння, то на пеньки старих вільх.

Врешті прибули до того місця, де на крутосхилі горбалилися два мурашники. Ще вчора звечора Онисим обкопав їх півметровою канавою. Комашня, певно, стурбована тим, гарячково бігала рівчаками, обстежувала, обнюхувала кожную грудочку землі, кожную травинку чи шматочок сухої кори.

— Відпочинемо хоч трохи,— запропонував Онисим і, відступивши від мурашників, сів. А тим часом пояснював хлопцям, як треба діяти: мурашник збудовано так, що видимий горбок — то тільки частина житла працюючих і невсипущих комах. Основна ж і, може, найголовніша половина будови з поплутаною системою ходів — у землі. Там заховані тисячі личинок, з яких потім народяться нові члени сім'ї-держави — і невтомні трударі, і воїни.

— Ой, ой, ой! — перебив Онисимову розповідь Юрко, схопився на ноги, люто зачухав груди.— Невже вони й мене вважають своїм ворогом?

— Ха-ха-ха! — покотився зо сміху Жорка, але ту ж мить сам застогнав від болю: дві руді мурахи вп'ялися своїми гострими щелепами йому в руку біля ліктя.

— Не бійся,— зауважив Онисим,— то навіть корисно проти радикуліту.

— Стратегія,— пояснював лісничий,— повинна бути такою: якнайглибше в землю

попід горбочком треба простромити чотири палиці, потім усю цю споруду разом з її мешканцями перенести на целофанову підстилку, швидко вийняти

палиці, купу обгорнути плівкою і кінці її зав'язати мотузкою, щоб комахи не втекли.

— Воно-то так,— скривився Юрко,— тільки ж не глянь...

Він показав на грудях кілька червонобілястих пухирів, що неймовірно свербіли.

— І навіщо вам морочитися з цією рудою гидотою? — обурювався Сагайдак.

— Хе-хе,— взяв із тачки палиці Онисим,— таке говориш —"гидота"! Ти знаєш, якими вони помічниками стануть нам? У молодих саджанців лісу ціла армія шкідників — усі оті довгоносики, трубкавертки, листоїди, бронзовики, усачі... Сунеться армада на дубочки, клени, липки — одні жеруть ніжне листя, другі шматують кору, треті підточують коріння. А ми привеземо цих хоробрих воїнів, влаштуємо їм нове житло. Вишикують вони свої лави — і в бій... Уявляєш: якщо тобі, велетневі проти них, так дошкуляє укуси комах, то що ж буде з личинкою якогось жука завбільшки з сірникової голівки? Її миттю розіб'є параліч.

Хлопці реготали, а Онисим уже розстелив на землі великий шмат целофану, приготував зав'язки.

— Неінтересне це діло — змагатися з комашнею,— кривився Юрко.— Вона тільки кусає та й годі. От у зоопарку...

— Ми з Онисимом теж одного разу були,— сказав Роман.— Там, звичайно, цікаво.

Хлопець аж очі мрійливо примружив і, промовляючи кожне слово, ніби бачив перед очима цілу картину.

— Що — одного разу? — зневажливо пхикнув Юрко.— Ми із Жориком буваємо там двічі на тиждень... А можемо й кожного дня...

У словах Сагайдака звучала неприхована хвалькуватість, і Онисько, помітивши це, збив йому пиху:

— Чого це так? Може, вас запрошують туди підмітати доріжки?

— Доріжки... доріжки...— перебив Юрко.— Ти б радів, якби тобі й це дозволили там робити... А в нас — наукова робота. Жоро, поясни їм.

Жора був настроєний миролюбивіше і, блискаючи темними очима, спокійно сказав:

— При зоопарку працює секція юннатів. І ми з Юрком ходимо на заняття.

— Що ж ви там робите? — вже серйозно запитав Онисим.

— Доглядаємо тварин, ведемо за ними спостереження.

— Це, мабуть, таки цікаво, скажи, Онись? — погодився Роман.

— Там тобі, що хочеш,— вів знову Сагайдак, подригуючи ногами, щоб струсити комашню, яка лізла на них.— Африканський тигр, р-р-р... Індійський слон, топ-топ-топ своїми ножищами... Гімалайський ведмідь... Нільський крокодил... А тут, у вас, тільки оця гидота — комашня.

— Так, так,— непевно зітхнув Онисим і заходився готуватися до діла.

— А ще ж у нас у місті є дідусь Тото! — похвалився Юрій.

— Хто це? — запитав Онисим, беручи з візка палиці.

— Ти що ж, не чув про Тото? — здивувався Сагайдак.

— І я не чув,— знизав плечима Роман.

— Ех, про-він-ція! Вони не чули про Тото! — махнув рукою Юрко і підморгнув Жорикові.— Просвіти їх.

Жорик спокійно сказав:

— Колись це був прославлений циркач, дресирувальник тварин. По всьому світу показував він свою знамениту звірячу залізницю.

— Що за штуковина така ця залізниця? — не втерпів Роман.

— Е,— солідно прицмокнув Жорик,— це звичайнісінька маленька залізниця з вагонами, паровозом, станцією і семафором. Із стрілкою та всім іншим. Там і пасажирів, і кондукторів, і машиністів, і чергові по станції — звірі...

— Он як! — здивувався Роман.— Здорово, скажи, Онись! І ви бачили ту звірячу залізницю?

— Аякже,— злукавив Юрко, підморгнувши Жоржеві.

Але той не помітив товаришевого знаку, зітхнув, щиросердно зізнався:

— На превеликий жаль, ні! Дідусь Тото в цирку не виступає. Він старенький і вже багато років на пенсії... А живе в будиночку на околиці міста. Ми часто до нього ходимо в гості.

— Ну, навіщо ти кажеш, що ми не бачили його залізниці? — розсердився Сагайдак.— Та всі ж його звірі живі! І вагони, і паровози теж є.

— Звичайно,— поправився Жорик,— усе С... Тільки вдома, як і сам дідусь Тото...

Онисим уже приготувався до операції і тільки-но засунув палицю під купу, як мурашник ніби закипів. Тисячі комах тривожно метнулися в різні боки, готові до бою.

— Фю-тю-тю! — свиснув Юрко.— Та вони ж і голови нам повідгризають.

Справді, коли Онисько націлював другу палицю, прудконогі сміливці вже мчали й по ній.

Вирішили так: Роман і Жора триматимуть палиці з одного боку, а Онисько і Юрко з іншого.

Запропонували рукавички городянам, і ті не відмовилися.

Тоді старший лісничий скинув штани, сорочку, віддав усе Сагайдакові. Роман свій одяг — Жорці. Навіть кашкети сільські хлопці не пошкодували для гостей. Нове вбрання було, правда, великувате для Юрка й Жорки. Але Сагайдак знайшов вихід — комір Онисимової сорочки заклавав під картуза і став схожий на опудало, звеселивши своїм виглядом компанію.

— Взяли, хлопці! — врешті скомандував Онисим.

"І на лихо я встряв у це діло? — подумав Юрко, наближаючись до купи.— Це б виспався добряче і, головне, не ходив би з пухирями".

Підірвати гніздо було неважко. За якусь мить воно гойднулося, повисло в повітрі.

— Тихо, тихо,— наполошився Онисько.

Але в ту хвилину почалося, мабуть, найважче. Комашня відчула запах хлопчачих рук, і десятки, та де там десятки — сотні безстрашних воїнів-мурах кинулися в битву.

Тільки дивна річ: чи то Ониська і Романа мурахи зовсім не кусали, чи хлопці просто

не відчували тих укусів, але трималися спокійно, зосереджено. А Юрко та Жорка щулились, тремтіли, кривилися. Врешті Сагайдак скрикнув, наче його хтось ножом різонував. Пальці ослабли, ноги задрижали і, здається, поза його волею, побігли кудись геть. Палиці впали, частина мурашника відвалилася. Добре, що все це сталося тоді, як вантаж був уже над візком.

Онисим та Роман у трусах і майках, обліплені комашнею, гарячково зав'язували целофанову підстилку.

Жорка пострушував із себе рудих нападників і вже хотів було сфотографувати товаришів, як раптом за кущами почувся схвильований Сагайдаків голос:

— Хлопці! Що я знайшов! Скоріше сюди!

— Мабуть, нову витівку придумав,— скептично зауважив Онисим.

— Тигр гімалайський... Крокодил нільський...— докинув Роман.

А Юрко не вгамовувався, знову кликав їх до себе, і голос його звучав з непідробною щирістю.

Коли впоралися з комашнею, все ж пішли подивитися.

Біля розлогого куща глоду стояв Сагайдак. Він уже скинув Онисимів одяг і знову був, як раніше, у шортах, безрукавці зі зв'язаними у вузол лапами. З якимось урочистим виглядом відхилив гілку. Під нею, просто на землі, лежали дві довгоногі сірі тварини, кліпаючи повіками, довірливо зорили на школярів.

— Що це? — аж присів у захваті Жорка.

— Лосенята,— спокійно пояснив Онисим.

— Оце вони такі? — здивувався Вчорашній.

— Цікаво, як вони потрапили сюди? — роздумував старший лісничий.

— Тобі завжди везе, Юрчику,— зітхнув Жорка і вже наставляв свій фотоапарат.

Роман присів, простяг правицю до знайд. Ті довірливо тикалися мордочками у хлопцеву п'ятірню, мовби шукали чогось.

— Візок сюди! — скомандував тим часом Сагайдак, нараз відчувши, що в цю хвилину має повне право на такий командирський тон.

— Навіщо? — підняв голову Онисим.

— Заберемо!

Роман, почувши те від брата, встав, презирнувся з Онисимом.

— Чи варто? — засумнівався старший лісничий.— Хтось же їх тут залишив.

— Хто б не залишив,— змахнув рукою Сагайдак,— а тепер будуть наші. Жорко, тягни сюди візок!

Роман хмурився. Щось йому не дуже подобалася братова настирність. Він не розумів, куди й навіщо везти лосенят? У них же, мабуть, є мати, яка їх годує, доглядає.

— Він у нас старший лісничий,— кивнув Роман на Онисима,— його голос перший, а не твій.

Юрко спалахнув:

— А знахідка моя! І розпоряджатимусь нею я!..

СІРІ ЗНАЙДИ

У шкільному лісництві вже почався трудовий день. Лісівники сполювали на схилах бур'яни, старші корчували чагарники на дні майбутнього озера, ще інші — тесали стовпи для спортивного майданчика.

Сільська вчителька Тетяна Степанівна, невисока, худорлява, в капелюшку з рисової соломки, у квітчастій кофтині, переходила з тераси на терасу, допомагаючи тим, хто відстав. Коли ступила на рядок своєї доньки Росини, та розгнівалась:

— Ти мені, мамо, не допомагай! Я сама... Чуєш? — І звела темні бровенята над світлими очима.

— Добре,— погодилась мати.

Так і посувались від деревця до деревця.

А попереду школярів, спираючись на палицю та поскрипуючи протезом, з тераси на терасу підіймався Юрків батько — Микола Петрович, студентський товариш Тетяни Степанівни, теж учитель-біолог. Він був у брилі, в білій тенісці й сірих штанах і виглядав широкоплечим та міцним. Округле засмагле обличчя із шрамом на підборідді, сірі очі і вся його дужа постать були виповнені енергії і сили. Він то жартував, то раптом виривав якусь бур'янину, піднімав високо над головою, гукав:

— А ця рослина як зветься?

— Горицвіт... Заячий мак... Пожежна квітка...— неслося по всьому схилу.

— Правильно! — гукав весело Микола Петрович.— Або ще жовтоцвіт, а по-латині — адоніс верналіс, тобто по-нашому адоніс весняний.

Сам учитель теж щось робив: рвав високе бадилля коров'яку або оббирав гусінь на якомусь деревці чи відрізував складаним ножиком усохлу гілочку. Коли відчував, що юні трудівники вже встигли притомитися, озивався знову:

— А тепер одну загадочку для розваги. Скажіть, будь ласка, яке дерево найлегше в світі?

— Проб-ко-ве! — війнуло, мов буря.

— Я так і знав, що ви це скажете,— засміявся Микола Петрович.— А от і ні.

— А яке ж? — запитали школярі.

— Є, діти, ще легше. Називається воно бальса і росте в Південній Америці, в Еквадорі. Це дерево вдвічі легше від пробкового. Ви, мабуть, чули про знаменитий пліт Кон-Тікі?

— Аякже, знаємо!

— Так от цей пліт і був зроблений із вальсового дерева...

Уважно слухають лісівники Миколу Петровича, а потім, коли знову схиляються до сапок, поспішають, щоб, як учитель почне розповідати щось нове, бути ближче до нього, краще чути.

Але він, погомонівши так з одними та давши їм трохи перепочити, важко переставляв свого протеза, спускався вниз або піднімався вгору до інших.

Був майже на дні яру, коли з'явилися хлопцікомаховози. Візок тягли Юрко та Жора, ззаду палицею підпирав Онисим. Слідом в'ялою ходою йшов Роман. У ящику лежали малі лосенята.

Школярі, заклопотані своїм ділом, не звернули ніякої уваги на прибулих. Це навіть ображало Юрка. Він закрив пальці в рота, що духу свиснув. Коли лісівники попіднімали голови, хлопець прикрив рупором руки до рота, закричав:

— Алюр три хрести! Я знайшов лосенят!

Ті, хто були ближче, вже помітили у візку знахідку і поспішали глянути на неї.

— Ло-се-ня-та-а!...— покотилося над яром.

І з гуками-перегуками, зойками-здивуваннями зашуміло, залопотіло навкруги — лісівники бігли з усіх боків із сапами, заступами, сокирами.

— Диви, які вони!

— Кумедні!

— Гарнюсінькі!

— Бідненькі...

А ті двоє довгоногих сумирно лежали на ряднинці в тачці, повертали голови і, мабуть, дивувалися: чого стільки радості в цих школярів?

До тварин потяглися руки, намагаючись погладити або хоч доторкнутися до м'якої шерсті. Лосенята теж совали мордочки, тикалися губами в дитячі пальці, лизькали їх.

Тетяна Степанівна та Микола Петрович стояли збоку, усміхалися.

— Ну от,— зітхнула вчителька,— здається, роботі прийшов кінець.

— Мабуть, так,— погодився Юрків батько.

В той час школярі вже гаряче обмірковували: як і чим нагодувати лосенят, де вони мають жити і взагалі, чи добре, що хлопці забрали в полон цих малюків, бо десь же в них є мама, вона шукатиме неслухнянців, побиватиметься за ними... Може, краще випустити їх — хай ідуть собі на волю-вольную? Ні, не просто випустити, а відвезти туди, де взяли!

Сагайдак сподівався зустріти підтримку, захоплення товаришів, а сталося все навпаки — стихійно зчинилося судилище над ним.

Більшість — під проводом Романа — вимагали негайно повернути чотириногих невільників назад.

— Наш обов'язок не руйнувати природу, а захищати її,— гаряче гукав Роман.— Захищати від отаких... отаких...

Від хвилювання він не знаходив потрібного слова, озирався, врешті в цілковитій тиші випалив:

— Отаких жевжиків, як Юрко Сагайдак!

— Ох, ти! — крикнула обурено з гурту рудоволоса городянка Галя, яку в класі за меткість та спритність називали Сороканіжкою.— Сам ти жевжик!

Кирпата Галя-Сороканіжка, чимось схожа на квітку купави,— давня товаришка Юркова. Живуть вони в місті в одному будинку, і не раз Сагайдак смикав її за кіски, штурхав, але все те зовсім не впливало на дівчаче почуття симпатії до хлопця.

— Хіба Юрко хоче їм зла? — продовжувала вона захищати товариша.

— Не знаю, чого він хоче,— не заспокоювався Роман,— але чинить зло... Робить їх сиротами...

При цих словах темнокоса Росина, дочка Тетяни Степанівни, похмуріла:

— Сиротами? — озвалася тихо.— Навіщо?

Вона пошукала когось у гурті, врешті зупинилася поглядом на матері:

— Не треба, щоб вони були сиротами!

— Заспокойся, Росино,— сказала Тетяна Степанівна.— Микола Петрович — керівник наших друзів, міських школярів, і він скаже, як бути.

Роман уже рішуче пробивався до вчителя:

— Миколо Петровичу, розсудіть самі.

— Я гадаю...— мовив Юрків батько, але не встиг кінчити думку. Позад нього почулось гурчання мотора автомашини. Вчитель озирнувся і крізь вітрове скло газика пізнав за кермом Олександра Юхимовича Лебеденка — колишнього директора місцевої школи, який ось уже скільки літ керував у селі колгоспом. Лебеденку під шістдесят, але він ще міцний, із засмаглим відкритим обличчям. У капелюсі, в окулярах із товстими скельцями, голова швидко йшов до гурту, вітаючись. Лісівники розступалися, даючи йому дорогу. Помітивши на візку лосенят, зупинився, зібрав зморшки на перенісці:

— Значить, у неї ще й малята були... От же мерзотник!..

ГЕМОР

Вулицею до Геморового подвір'я, а воно тут же, над яром, крайнє в селі, поспішають Юрко, Жора й Роман. У Сагайдаковій руці білий алюмінієвий бідончик.

— А підростуть,— все ще умовляє Юрко брата,— тоді випустимо...

— Коли вони сироти, та ще й Микола Петрович сказав — залишити,— махає рукою Роман,— то вже закон.

Скільки існує шкільне лісництво, стільки й не вщухає ворожнеча між учнями та Гемором. Колись тримав колгоспний об'їждчик ціле стадо кіз, козенят, мало не справжнісіньку кролячу ферму, табуни курей та гусей. Вижене, було, Гемориха, гладка, важкотіла жінка, усіх їх на край яру, кишне, улюлюкне — йдіть, мовляв, пасіться,— і всім клопотам її кінець — вигулюється, випасається все хазяйствечко. А тепер — там не стань, туди не ходи, худоби не пускай, бо, мовляв, нищить посадки. Але Гемор не дуже зважає на ті заборони — продовжує господарювати в яру, наче в себе вдома. Від того й війна. Неприхована, відкрита.

А от зараз комусь треба звертатися до нього з низеньким поклоном, бо лосенятам же потрібне молоко, і не звичайне — від якоїсь там корови, а козяче. Воно, кажуть дівчата, корисніше. І Юрко заради знайд готовий на будь-що.

Все ж до хвіртки підходить скрадливо: на двір треба прошмигнути нечутно, непомітно для злого собаки, який хоч і на цепу, все ж перегороджує дорогу кожному, хто з'явиться сюди.

Але невдача — хвіртка заперта.

Жорка шукав бодай якусь щілину, щоб зазирнути на дворище — дарма: ворота, огорожа — все високе, дошка в дошку.

Юрко задумався. Але тільки на мить. Уже на мигах показував Романові, щоб

зігнувся. Той зразу ж усе зрозумів: прихилився до паркана, вперся руками в коліна. Секунда — і Сагайдак уже в брата на спині, глянув на обійстя.

Неподалік ганку — бідка, мишастий коник смикає з рептуха свіжий клевер. Біля обмазаного білою глиною хліва з багатьма дверима — собача будка. Але пса не видно. Тільки цеп звисає від дроту до дірки.

Юрко підтягся на руках і враз опинився на огорожі.

Так само зробив Роман, скориставшись спиною Жорки.

Коли ті двоє кінчили зборювати перешкоду, Вчорашній на мигах показав, що він, мовляв, зостанеться тут, на вулиці, за сторожа.

Хлопці закивали йому головами: добре, тільки подай бідончик.

Спустившись на землю, Юрко та Роман покосились на собачу будку і вихором метнулися до хати.

Та не встигли зробити й кілька кроків, як сірий кудлатий пес з лютим гавкотом кинувся за ними. Ось-ось ухопить за п'яти.

Сподівалися заховатися в сінях, але вони теж замкнені.

Добре, що пса відкинув назад ланцюг. Постукали знову — раз, удруге і втретє. Валує сірко, а дверей ніхто не відчиняє. Врешті прочинилося вікно. В ньому — повновиде обличчя Геморихи.

— Чого вам?

У голосі роздратування, лють, але затишені ледь не до шепоту.

— Тьютю,— озвався Сагайдак,— нам треба молока... Козячого... Лосенятам...

— Сиротам...— додав Роман.

— Ідіть звідси! — затряслося драглисте обличчя Геморихи.— Немає в мене молока. Кози не дояться, бо пасти їх тепер ніде...

В ту ж мить прочинилися двері. Через поріг ступив сам господар у клейончатому фартусі, із засуканими рукавами сорочки, в картузі.

— Я ось як ухоплю батога,— grimнув сердито,— то дам вам молока і навчу, як через паркани лазити! Геть, щоб ноги вашої не було!

Спантеличені хлопці зіщулились, позадкували та, обійшовши стороною собаку, що рвався на прив'язі, пішли назад до хвіртки.

— Паразити...— мовив Юрко вже на вулиці.

— Я так і знав, що не дасть,— зітхнув Роман і чвиркнув крізь зуби.

— Ну, стривай же...— посварився Сагайдак кудись у глухі ворота.

Стали біля спуску в яр, радилися, що ж робити далі, де шукати козячого молока.

За кілька хвилин з двору виїхав на бідці Гемор, риссю подався в поле. Хлопці ненависними поглядами проводжали його.

Жорка згадав, що тоді, як відвозили лосенят, забув у загородці свій щоденник і побіг шукати зошита. А Юрко з Романом вирішили повернутися до Тетяни Степанівни, порадитись, як бути. І раптом побачили, що дві Геморові кози із садочка, що біля хати, спускаються до лісництва.

— Ідея! — аж присів Сагайдак.— Буде зараз молоко, і найвищої якості! А головне —

тепленьке...

...Поки хлопці клопоталися з усім тим, Онисим перевіз загорнуте в целофан мурашине гніздо і тепер при допомозі Росини та Галі оселяв комах серед посадок у шкільному лісництві.

Тетяна Степанівна боялася, що через лосенят зірветься робочий день, але ж ні — всі працювали, як і зранку, тільки й того, що розмови між лісівниками точилися тепер усе про знайд: хто ж осмілювався убити їхню матір, як без неї виростатимуть малята та все таке інше.

І Росина та Сороканіжка, Онисимові помічниці, також про те гомоніли. Коли покінчили з гніздом і старший лісничий відпустив їх, ішли, обнявшись, доріжкою, позираючи то вгору на друзів, що пололи бур'яни в посадках, то на трактор дядька Леся та старших учнів, які корчували кущі, готуючи дно яру для озера.

Тоді й помітили на спускові до лісництва Юрка та Романа, що вимахували руками, неначе кликали їх. Дівчата побігли.

— Ти доїти вмієш? — розгорячіло спитав Сагайдак у Сороканіжки.

Галя нерозуміюче зиркала на хлопців.

— Ну, корову? Козу? — уточнив Юрко.

— Ні...— знизала плечима Сороканіжка.

Юрко безнадійно махнув рукою.

— А ти? — до Росини.

— Умію.

— Тоді на,— простягнув бідончик.— Коли я оцю крайню заарканю, ти до мене...

За хвилину Юрко уже підкрадався до ближчої. Щоб не злякати її, подався на чотирьох.

— Куди ж ти? — гукає йому Роман.— То козел!

Сагайдак звертає праворуч, до бурі.

Коза зацікавлено спостерігає за хлопцем. Вона зовсім не боїться, рушає навстріч. Правда, в останню мить хотіла метнутися вбік. Та Юрко вже міцно тримав ланцюг у руках і, сівши на землю, поглядав у бік Геморового дворища, підтягував козу до себе, змовницьки, тільки порухом голови давав знак Росині.

Дівчина, пригнувшись, заспішила. За нею — Роман. Потім Сороканіжка.

Росина прилаштувалася по-господарському: поставила на землю бідончик, присіла, доїла зразу дві дійки.

— Молодець! — підхвалював Сагайдак.

Вона зиркала на Юрка світлими очима, всміхалася і, вдоволена похвалою, старалася ще більше.

Але молоко в неї цвіркало раз по раз мимо посудини. Та й надосне коза незабаром розлила, брикнувши ногою. Юрко посварився перед самими козячими очима:

— У-у... Тобі жаль... Для сироти ж, зрозумій, тварюко!

Уже й Роман допомагав Росині: тримав під вим'ям бідончик, ловлячи в горловину кожну цівку молока. Сороканіжка теж присіла поряд із Юрком, чухала козі під

бородою, примовляла:

— Будь хороша, кізонько... Це ж не нам молоко, а маленьким лосеняткам... їхню маму забив якийсь поганець... Вони zostалися самі і хочуть їсти...

Захоплені своєю роботою, діти не почули й не побачили, звідки взялася Гемориха. Тільки й отямилися, коли вона, схопивши Юрка та Сороканіжку за коміри, закричала:

— А!.. Так ви вже й відьмаками-козодоями поробилися?..

Коза, почувши хазяйчин голос, певно, зрозуміла, що полку їхнього, Геморового, прибуло, що настав час активної самооборони, та як бекне, як скаконе, вирвавши з Юркових рук цепок і кинувши на землю "доярку" Росину.

Здається, тільки Роман, що тримав бідончик, не розгубився: схопився на ноги і гайда.

А Гемориха, трясучи коміри спійманих, кричала:

— Мало, що своїм вошивим лісництвом загидили весь яр, так ще й злодійством зайнялися? Та я з вас душі відьомські повитрушую! Та я...

Хтозна, чим би кінчилася та баталія, коли б козин ланцюг не зачепив ноги Геморихи. А так коза метнулася тікати до двору, потягла за собою прив'язь та разом із нею і ногу Геморихи. Жінка нараз упала. Юрко та Сороканіжка скористалися з того і вирвалися з її цупких рук. Сороканіжка побігла, а Юрко відступився тільки на крок і вже зціплював кулаки, щоб у разі нового нападу дати відсіч, здачі за потоптану чоловічу гідність. Росина теж підвелася на ноги, почала втихомирювати розгнівану сусідку:

— Тьотю,— промовляла винувано,— для себе ми б ніколи такого не робили... А це ж малим лосеняткам... Знайдам...

— І ти мені ще будеш базікати? — неповоротко зводилася Гемориха, вся червона від люті.— Сама ти знайда... Підкидьок... Байстрючка...

Росинка знітилась:

— Чого це я знайда? — запитала тихо.

— А того, що тебе саму вчителька знайшла пущьвірінком отам у яру...

Росина, почувши те, увібрала голову в плечі. Юрко, озирнувшись, побачив, як у дівчини після тих слів розширились очі, як зблідло обличчя і губи нараз затремтіли. Ще мить тому сповнений рішучості вступити в бій з Геморихою, тепер Сагайдак, збентежений і навіть розгублений, заспішив до школярки, взяв її за руку:

— Біжімо, Росино, від цієї погані...

ЛЕБЕДЕНКОВА АРИФМЕТИКА

Вже скільки міські школярі господарюють цього літа в лісництві, а Микола Петрович все ще не зміг як слід поглянути на рідні землі, на колгоспне господарство, хоч Лебеденко не раз обіцяв обвозити його по всіх закутках. Але, видно, голові артілі серед тисячі справ та клопотів, що обсідають його щоденно, нелегко вирвати якусь годину-дві для екскурсії.

Та сьогодні все ж пощастило: від півдня удвох на газику мандрують полями, були в саду і на баштані, тепер ходять тваринницьким містечком. Коли минали вигульні

загороди телят, учитель згадав:

— Через тих лосенят уже тиждень сестрині кури сидять у хліві — новосели зайняли загорожу.

Голова колгоспу посміхнувся:

— Ось тут їм місце, між телятами. І молочка вволю, і простору досить.

— Так-от же стоять на своєму: самі доглядатимемо.

— Хай! Це корисно. Особливо твоїм городянам.

— Моїм?

— Ага. Я вже не раз помічав: той, хто виростає на асфальті, а потім стає дачником чи туристом, частіше з легким серцем і берізку рубає на палицю, щоб за годину-дві викинути її, і ялинку під Новий рік.

— Ти в чомусь помиляєшся...— каже вчитель і усміхненими очима дивиться на друга дитинства.

Лебеденко стоїть, широко розставивши ноги, в чоботях, сірих штанах і сірій сорочці з накладними кишенями, підперезаній шнурком, в капелюсі, під крисами якого поблискують окуляри.

— Ні, не помиляюся,— говорить твердо,— бо вже...

В ту хвилину десь у хмарах, що облягли небо, гримить грім. Голова колгоспу піднімає голову:

— Я сподівався на нього зранку, а він, бачиш, коли надумався.

— Ми вже кілька днів чекаємо дощу.

— А вам він навіщо? Ложе для озера ж не готове?

— Тетяна Степанівна вирішила знову засадити деревцями той закуток від Геморового дворища, де все понищили його кози.

Навколо падають буйні краплі, і співрозмовники рушають до машини.

Коли були вже в полі, серед хлібів, дощ щедро забарабанив по брезентовому даху машини, заливав вітрове скло.

— Ні, я не помиляюся,— продовжував Лебеденко.— Ось уже десять років, як залишив директорське крісло в школі і хазяйную в господарстві. Отже, знаю і учнівську душу, і душу хлібороба. І тепер уже остаточно зрозумів: людина з дитинства повинна виростати в максимальній близькості до землі. Тоді вона стає м'якша, добріша...

— Та це ти вже...

— Не перебивай! Кажу тобі правду. То байдуже, ким вона потім буде — космонавтом, хірургом чи стоятиме біля мартена. А виростати мусить, чуючи під ноженнями землю... Ось оцю — вологу, пухку, прекрасну і жорстоку водночас... І деревце на ній повинна викохати бодай би одне.

— Гадаєш, тоді вона не рубатиме в лісі ялинки під Новий рік?

— Думаю, що пожаліє... Але головне, держава наша стане багатша на творців. Розумієш? Тоді отих холодних, байдужих до всього, крім власного шлунку та найнижчих інтересів, споживачів стане, ей-ей, менше... Коли б моя сила, Колю, я не пошкодував би нічого і так зробив, щоб кожен учень, незалежно, де він виростає і

живе, обов'язково пройшов велику трудову школу і селянина, і робітника, щоб він душею, серцем відчував великі символи наші — серп і молот, що начертані на гербі державному... Може, я надто

патетично кажу, вибачай, але то моє глибоке переконання...

Дощ ішов такий рясний, що польова доріжка, заросла споришем та подорожником, уже ряхтіла деінде калюжами. Щоб не ковзатися в них, Лебеденкові, який сидів за кермом, довелося включити і передній міст машини. "Двірники" змахували зі скла патьоки води, у просвіті було видно, як розкошує зелена нива, ловлячи і колосом, і стеблом своїм життєдайну вологу.

Невдовзі доїхали до урвища. Голова колгоспу натиснув на гальма:

— Не люблю сюдою... Завжди обминаю...— зітхнув.

— Чому?

— В яру щоразу стаю лютий, як звір, дивлячись на страшну руйнацію землі.

— Ти пам'ятаєш, як ми в дитинстві гасали тут?

— Те вже забулося... Вірніше, відтіснилось іншими враженнями — партизанськими. Тут пролягли мої тривожні стежки. І ще й зараз, коли проїжджаю цими місцями, починає боліти серце...

— І все ж поїхали, Сашо...

Лебеденко включив першу передачу, почав тихо спускатися по розлогій глейкуватій землі. Машину заносило, вивертало то в один, то в другий бік, і йому доводилося надто гарячково крутити кермо, щоб якимось вирівняти її. Гурчання мотора, барабанний дрібний бій дощових крапель по брезенту, розкотисте відлуння грому — все те посилювало напругу мовчазної хвилини.

Врешті дорога пішла по рівному, і обидва полегшено зітхнули.

— Тут кінчалось моє дитинство,— мовив задумливо Микола Петрович.— Тут в одну ніч я став дорослий і...

Газик мовби кудись провалився, заглух.

Голова колгоспу відчинив дверцята. Шумить дощ. Патьоки брудної води збігають по схилу ручаями, безжально руйнуючи, вимиваючи ґрунт. На дорозі вода вибурювала цілу канаву, і колесо машини застрягло в ній.

— Ти тільки подумай, яке варварство — оці ями! — мало не простогнав Лебеденко.

— А дощ нам такий потрібний,— радів учитель.

То була правда, бо в цей час Тетяна Степанівна з лісівниками вже закінчували досаджувати перенесені в ящиках із шкільки однолітки лісових дерев. Коли почався дощ, всі побігли під накриття, а кілька чоловік під проводом Онисима не здавались — лишилося ж діла на п'ять — десять хвилин. Все ж не витримали, теж кинулися навіть до лісницької їдальні.

А невдовзі туди ж під'їхав і головин газик. Відчинилися дверцята, Микола Петрович, не наважуючись іти під проливним дощем, дивився на школярів. Під шатром до стовпа приставлена драбина. На ній Юрко з біноклем. На нижньому щаблі Жорка щось записує в щоденник. Кілька школярів викручують мокрі сорочки. Біля них Тетяна

Степанівна.

Лебеденко підрулював машину ближче до накриття, дістав із багажничка на передній панелі якусь папочку, заховав під сорочку і разом з Миколою Петровичем пішов до шатра.

— Який там ворог на горизонті, товаришу дозорний? — спитав голова колгоспу в Сагайдака.

— О, це здорово! — аж подався в захопленні Юрко.

В об'єктиві його бінокля Геморів хлів. Біля рогу будови із дворища бурує струмок у яр. Темна запінена вода промила глибоке ліжбище і далі руйнує ґрунт. Раптом велика брила землі відвалюється, падає, сунеться вниз, і кут хліва повисає в повітрі.

— Ох ти! Чудово! — радіє хлопець.

— Миколо Петровичу, — озивається Тетяна Степанівна, — у ваших школярів нема в що переодягтися.

— Нічого. Так і сталь гартується...

— То якого ж ворога все-таки підстерігає Сагайдак-менший? — цікавиться знову Лебеденко.

— Геморових кіз... — відповідає Юрко. — Хай тільки ступлять! За кожне знищене деревце — відро молока штрафу!

Та Лебеденко вже, здається, не чує його. Швидко розгортає картосхему полів колгоспу, гукає:

— Всі до мене! Скоренько!

За кілька хвилин лісівники вже гуртяться біля столу. Злазить із драбини і Юрко, але ще раз поглядає через бінокль на Геморове подвір'я.

— Так-от, товариство, — окидає енергійним поглядом Лебеденко присутніх, — я хочу задати вам простеньку арифметичну задачку. Слухайте уважно! У нашому колгоспі триста шістдесят п'ять гектарів яруг та неудобів. Пустує у нас ця земля. А кожен культурний гектар дає щорічно прибутку п'ятсот карбованців. У задачі питається: скільки шкіл можна було б побудувати за п'ятирічку, якби ми освоїли всі наші угіддя? До цього додаю довідочку: сучасна гарна двоповерхова школа із спортивним залом, їдальнею, різними кабінетами коштує п'ятсот тисяч карбованців.

У той час, як лісівники подумки розв'язували задачу, із-за хліва у плащі і гумових чоботях вийшов Гемор. Патьоки води заливали його всього. Він зупинився і помітив, що обрив біля хліва обвалився, вугол будови повис у повітрі. Вражений побаченням, спотикаючись, мало не побіг над краєм зсуву, але під ним земля знову обвалилась, і він упав, забабрався на чотириох.

Збісенілий, скинув кобку, навіть не помічаючи того, що брудними руками геть обмазав собі обличчя. В очах його лютє. Він готовий знищити, здається, цілий світ. Дивиться у небо, та його не покараєш. Озирається у яр, помічає нові посадки зразу за латами, якими обгороджено його садибу. І, не маючи нічого іншого під руками, на чому б можна було зірвати гнів, поспішає до них, висмикує деревце за деревцем.

У ту хвилину і помітив його Юрко Сагайдак. Від побаченого аж жахнувся, побіг до

драбини, все ще не вірячи своїм очам. Піднімається по шаблях, бінокля тулить до очей, злякано лічить:

— Раз, два, три... Та це ж розбій! — кричить нарешті.

Тепер усі під шатром дивляться в бік сусідського господарства і мимохіть стають свідками злочину. Лебеденко рішуче встає з-за столу, поспішає до машини, сигналізує.

Гемор підняв голову і тільки тепер помітив газик голови колгоспу. Тікає, спотикаючись та ковзаючись, за хлів.

— Е, ні, голубчику, далеко не втечеш... — каже Олександр Юхимович, повертаючись від машини.

Тетяна Степанівна забідкалась, Роман, Онисим, Юрко аж палахкотіли від гніву, що вся їхня робота пішла на вітер.

— Нічого, нічого, це діло поправимо, — заспокоював їх голова колгоспу. — Давайте ось тільки покінчимо з задачкою. Правильно розв'язав її Онисим: треба нам активніше освоювати яри та неудоби, розширювати межі шкільного лісництва. Колгосп вам допоможе і технікою і людьми. На крутосхильний трактор гроші вже переказали. Купимо і начіпне знаряддя для нього. Коли б тільки...

— Оце я й хотіла сказати, — мовила Тетяна Степанівна, — коли б тільки не отакі помічники, як сусідонька наш...

Тільки дощ затих, Лебеденко зразу заспішив до машини, щоб поговорити з об'їждчиком. Як сідав за кермо, хлопці — Юрко, Роман і Онисим — теж ускочили на заднє сидіння, дуже вже їх розбирав гнів за посадки.

Люто гріб газик з-під коліс розмоклий ґрунт, поки видерся з яру на сільську вулицю.

Олександр Юхимович не став іти до хати, зупинився під дворищем, засигналив — хай, мовляв, господар з'явиться сам сюди на розмову.

За кілька хвилин Гемор таки визирнув через паркан, а потім вийшов і на дорогу.

— Слухаю вас, Олександрє Юхимовичу...

— Так ти що ж це, голубчику, — мовив з притишеним гнівом Лебеденко, — надумав уже й дерева нищити в шкільному лісництві, га?

Гемор спершу не знав, що відповісти, блимав повіками, злодійкувато зиркав то на голову колгоспу, то на школярів, що визирали із заднього сидіння.

— Я... я... — затнувся, — сам не знаю, як воно трапилось... Просто нечиста сила мене поплутала...

— Щоб усі до одного були посаджені на місце, — гнівно перебив його Лебеденко, барабанячи пальцем по керму. — Сьогодні ж! Негайно!

— Буде зроблено, Олександрє Юхимовичу...

— За ті, що не приймуться, — уточнював далі Лебеденко, хмурячи брови, — сплатиш штраф по десять карбованців за кожне. Зрозумів?

Гемор шкріб потилицю, зсував на лоба кепку з довгим козирком, здається, більше для того, щоб приховати зляканий погляд маленьких блудливих оченят на масному обличчі.

— А ще ти мені так нічого й не доповів про стару лосиху,— продовжував Лебеденко.— Який мерзотник укоротив їй віку та осиротив двох лосенят?

— Це вже хай мене грім скарає, але не знаю! — затрусив обличчям Гемор.

— А мусиш знати! — посварився Лебеденко різко.— Ти господарем у полі на ніч лишаєшся і повинен усе бачити. Та й стріляно її не вночі, а на світанку. Доярки на фермі чули постріл, а ти нічого не знаєш... А от мені вже дещо відомо: по-перше, браконьєр не з далеких, по-друге, поспішав дуже, бо й ратиць не встиг приховати; по-третє, ще деякі сліди залишив... І ми все одно виведемо його на чисту воду.

Довгий козирик у колгоспного охоронця опустився при цих словах чомусь низько і закрив півобличчя.

— Це таки моя вина, Олександрє Юхимовичу,— захитав головою Гемор, глухо промовляючи.— Заспав я того дня... Наче мене хтось маковим молоком обпоїв... Виїхав у поле, як сонце вже ген-ген підбилося. От воно так і вийшло, що не бачив, коли той бузувір прикінчив лосиху, їй-богу... От щоб із цього місця не зійшов...

— А ще ми...— перебив його Лебеденко, та чомусь передумав, не доказав, тільки махнув рукою і взявся за ключ запалювання.

— Ще ми...— кинув Юрко з прочинених дверцят, та теж не встиг кінчити, Лебеденко включив мотор, і рокіт його покрив хлопців голос.

ЮСИНА

Всі ці дні Росинка жила мовби у тумані, хоча зовні ніхто того й не помічав. Коли пололи — і вона разом з дівчатками; як по закінченні тих робіт перейшли на дно майбутнього озера — загортали ями від викорчуваних кущів, збирали хмиз,— знову разом з усіма. Потім перебралися на другий бік дамби, щоб далі готувати тераси для осінніх посадок у яру,— теж не відставала він інших.

Розмовляла, жартувала, навіть сміялася. Але скрізь, щохвилини мовби сунулась за нею якась тінь і кричала злим геморишиним голосом: "Сама ти знайда! Підкидьок!.."

Від того все тремтіло в ній і десь глибоко всередині боліло.

Лишившись на самоті, ставала задумлива, мовчазна, дивилася кудись в одну точку незрячими очима і бачила то одне, то друге з пережитого, чула чужі голоси.

Її здавна цікавило: чому в неї таке незвичне ім'я — не Марія, Галя чи Клава, а Росина. Такого в селі ні в кого немає. Звідки воно взялося і як?

Ще давно колись по обіді, як сиділи з мамою на дивані і про щось розмовляли, без ніякого зв'язку з попереднім, дівчина запитала:

— Мамо, а де я взялася?

У Тетяни Степанівни аж брови здригнулися. Закліпала повіками й мовчала. Тоді Росина знову повторила своє запитання.

— Ох, яка ж ти...— усміхнулася мама.— Чудна ти в мене!

Обняла дочку за плечі, пригорнула до себе. Хотіла говорити щось інше, але Росинка випручалася з обіймів, сказала майже строго, з напругою в голосі й на обличчі:

— Ні, мамо, ти повинна розповісти, де взяла мене...

А мама все сміялася:

— Знайшла...— мовила безжурно, піднявши високо брови. Вони повигиналися в неї дугами, але зовнішні кінці швидко-швидко чомусь тремтіли, мов крила в наляканій птахи.

— Отут знайшла...— Та не доказала, схопилась.— Ну, Росинко, що це ти надумала таке? Це було давно і зовсім не цікаво.

— Як — не цікаво? Мені дуже інтересно... Я хочу все знати... Ні, ні, мамо, ти ніколи не говорила неправди. Я певна, що й зараз ти розповіси тільки так, як було... Я тебе дуже прошу.

Промовила те таким голосом, що відбутися їй далі жартом мати вже не могла.

— Ну, що ж,— зітхнула,— раз хочеш, хай буде... Я знайшла тебе отут коло Білої Криниці. Тоді був ранок, весняний, теплий, росяний. Ще тільки сходило сонце. Я поспішала до Білої Криниці по воду на чай, а заодно і вмитися. В селі казали: хто мие лице з Білої Криниці, той буде красивий.

— А...— засміялася Росинка.— Ось чому ти, мамо, у мене така гарна... Ну-ну, розповідай далі.

І вона, поклавши ногу на ногу та обхопивши коліно руками, розказувала, що тоді ще не було тут ні цього будиночка, ні шкільного лісництва взагалі. Схили яру вкривали зарості буркуну, горицвіту, череди, будяків та інших різних бур'янищ, а поміж них бігла вгору стежина до криниці. По ній вона тоді й ішла.

Які пахощі стояли довкола! Кожна рослинка, кожне деревце і кожен кущ саме квітували. Яр по самі вінця був залитий духмяністю.

Із-за верху байраку визирнуло сонце. Перший промінь його упав на крутосхил, і зело нараз спалахнуло, мовби хто щедрою рукою сипонув навколо самоцвіти.

Тоді їй, Тетяні Степанівні, здалося, що в житті не бачила ще такої буйної роси. Алмазної чистоти і прозорості краплі звисали із суцвіть та листків цілими гронами.

В ту хвилинку побачила на жовтій пелюстці дивини особливо велику росину.

Вона блиснула таким райдужним сяйвом, що аж очі заболіли. Де ж було не взяти той самоцвіт на долоню...

— Ти, мабуть, уже здогадалася, хто то був? Моя донька... Я назвала її Росинкою.

А згодом, здається, минулого року, влітку, так само, як і тепер, приїхали городяни в лісництво, і з ними вчителька Ольга Іванівна. Вона разом з дівчатами жила — поряд із будиночком у наметі. Росина ніяк не могла збагнути, що це було — вечір чи ранок? Пам'ятала: мама, уклавши її в постіль, поцілувала в щоку, побажала доброї ночі. Заплющила очі і в ту мить, зігріта якоюсь теплою млостью, камінчиком покотилась у солодку безвість...

А тепер ось у щілину дверей видно, що там, у першій кімнаті, горить світло. Чути приглушену розмову.

Росина прислухалася. Говорила мама. З ким це вона? Ага, з Ольгою Іванівною. Хоч розмовляли дуже тихо, та все ж дівчина вловила своє ім'я.

Підвела голову.

— А я подумала, що то ваш чоловік,— казала Ольга Іванівна, подзенькуючи об склянку ложечкою (певно, вони пили чай).

— Ні, ні,— рішуче заперечила мама,— то тракторист дядько Лесь... Багато допомагає шкільному лісництву...

— Дивно...

Тепер у Росинки не лишалося сумніву — розмова про неї.

Хотіла було встати, підійти до дверей, але зрозуміла, що від найменшого руху заскрипить ліжко, почують там, у першій кімнаті, і замовкнуть. Краще лежати тихо.

Знову прислухалась. Та розчути всього не могла.

— Коли приніс молоко,— казала гостя,— так напрохував Росинку випити на ніч...

— У нього добре серце...— зітхнула мама.— Має середню освіту. Колись кінчив десять класів. В армії ще, здається, якусь школу...

Далі мама говорила пошепки, і Росинка нічого не могла розібрати.

Потім почулося зітхання. І вже голосніше:

— Отак ми й живемо тепер із нею. Обом добре — вона не сирота, а я не одинока...

Скільки й пам'ятає себе Росина, знає поряд лише маму — ніжну, ласкаву, люблячу. А тато? Це слово для неї нічого не значило. У ньому ні теплоти, ні світла. Ніколи в житті не промовляла його, лише чула, як казали інші діти: "А тато до свята купив мені нове пальтечко..." Слухала те й відчувала, як десь далеко-далеко щось боліло їй. І вона, аби заглушити той біль, промовляла й собі: "А мені до свята мама купила і пальтечко новеньке, і хусточку квітчасту". І то була правда, бо рідко кого з дітей у класі так пестили, як її, Росинку, мама...

І ще пригадується один ранок. Розплющила очі, а надворі вже день. Мамине ліжко прибране, в кімнаті вона сама. Скрипнули вхідні коридорні двері.

— Хто там? — гукнула, підіймаючи голову.

— Це я, дитино,— озвалася Тетяна Степанівна.

Почувши мамин голос, зраділа, схопилася з ліжка, побігла в першу кімнату.

— Чому ж ти мене не розбудила?

— А навіщо? Сьогодні ж неділя, вихідний, і всі діти мають право довше поспати. А особливо ти, Росинко. Сьогодні ж ти у мене іменинниця...

— Ой мамо!

Вони пригорнулися одна до одної, мов сестри.

Відтак Тетяна Степанівна на хвилю відсторонила дівчинку і, все ще не випускаючи її з рук, сказала:

— Вітаю тебе, моя рідна, будь здорова та щаслива.

У спальні мама швидко дістала з гардероба пакунок, загорнутий у цупкий сірий папір та перев'язаний шпагатом, подала дочці.

Іменинниця нетерпляче розв'язала шпагат, розгорнула папір, і на неї аж хлюпнуло темнофіалковою барвою.

То був спортивний шерстяний костюм, з червоною торочкою на рукавах та комірці.

— Ой, який гарний! — скрикнула дівчина.

Не минуло й хвилини, як вона, вже одягнена в обнову, пританцьовувала перед люстром, вправленим у дверці гардероба.

Тетяна Степанівна з усміхом, у якому таїлося вдовolenня, сліdkувала за донькою.

— Трохи завеликий,— зауважила стиха,— та нічого, до зими, коли кататимешся в ньому на лижах, ще підростеш.

— Спасибі, мамо,— Росинка знову пригорнулася до Тетяни Степанівни, поцілувала в щоку.

Тільки відступила од ліжка, щоб роздягтися,— побачила на бильці стільця, що стояв біля узголів'я, сукню кольору морської хвилі з білястими, як піна, розводами.

— А це що? — поцікавилася.

Озирнулася на матір, а в неї на обличчі теж розгублене здивування.

— Не знаю...

— Жартуєш, мамо, хто ж, крім тебе, ще може! Та не тільки плаття, ще ж і туфлі!

Вони стояли під стільцем — новенькі, чорнобілі, схожі на сороченят.

Більше не задумувалася над тим, хто все те подарував, бо була певна, що, звичайно ж, мама.

Коли взувала туфельки, у правому раптом щось зашаруділо.

Нагнулася, придивилася, аж то шматок паперу — із учнівського зошита, і на ньому простим олівцем написано:

"Вітаю Росинку з днем народження! Бажаю міцного здоров'я, щастя та більше п'ятірок у табелі!

Сірий зайчик".

— А-а! — зраділа школярка.— Та це ж дядько Лесь. Пам'ятаєш, він завжди, коли приносив цукерки чи ще якісь подарунки, казав, що то від Сірого зайчика.

— Може, й дядько Лесь... Він же тебе давно любить.

— Мене? — підняла брови.— А може, тебе... поважає?

...Все те знову й знову оживало в неї перед очима, та тільки не тамувало болю, не приносило розради.

Росина тихо й самотньо страждала.

По обіді найчастіше непомітно ішла тепер у поле. Звертала борозенкою в пшеницю, що колоссям сягала підборіддя, і в самотності своїй журній відчувала повну безпеку — ніхто не зранить її співчутливим поглядом, необачним питанням чи жальною ласкавістю. Тихо шепталася нива, дзвеніли жайвори над головою, бігли кудись удаль попелясті хвилі, а вона, мов туго змотаний клубочок дитячого горя, самотіла в зріючому морі хлібів.

ЧОТИРИ СКИБИ

То така нелегка справа — кілька годин підряд вергати лопатою землю. Звичайно, засипати яму легше, ніж копати. Та все ж і при цій роботі лоби мокріють, долоні горять і в поперек наче хто забив кілка. А в іншого неумільця, дивись, і пухирі на руках повискакують.

Дядько Лесь усе це добре розумів і, де тільки міг, бульдозером допомагав

лісівникам. Було б це на рівному, він би їх просто не допустив до важкого діла. Але на схилах яру далекі не просто маневрувати машиною. Іншим разом так перекошобочиться, що тільки пильнуй, аби не вивалитися з кабіни. Проте він був справжній майстер свого діла і водив бульдозера по крутизнах, де інший ніколи б і не осмілювався.

Все ж і дядько Лесь з нетерпінням ждав нового крутосхильного трактора та причіпне знаряддя для нього. Тоді вже, обіцяв лісівникам, усі найважчі роботи виконуватиме машина, а вам лишиться тільки що легше. Матимете більше часу для різних наукових спостережень, дослідів або й просто для відпочинку.

Врешті, одного дня, по обіді, приїхав Лебеденко на своєму газику і сказав, що крутосхильний прибув на РТС і треба його забрати звідти якнайшвидше.

Коли дядько Лесь збирався глушити бульдозер, яким працював саме на дамбі, Онисим підійшов до брата:

— Може, поки ти їздитимеш, ми з Романом попрацюємо на ньому? — і кивнув головою на машину.

— Е, ні,— махнув рукою тракторист,— без мене не чіпати!

Хлопці тільки скривились.

Наступного ранку дядько Лесь з'явився на новенькому крутосхильному тракторці. Машина поХискувала свіженькими червоною та жовтою фарбами, весело пофоркувала, була прудка, вертлява, і увесь її веселий вигляд немовби говорив: мені тут теж цікаво попрацювати.

Дядько Лесь також був якийсь святковий сьогодні. Засмаглий, вусатий, у біленькому картузику з пластиковим козирком, у клітчастій тенісці під новеньким темним комбінезоном із шлейками, він широко усміхався і підморгував комусь у школярському гурті, що вже оточив новосела.

Школярів бентежило, як же цей невеличкий колісний тракторець ходитиме схилом? Він же перекинеться швидше, ніж отой старий гусеничний...

Правда, спереду у трактора є ніж, як у бульдозера. Значить, він може землю нагортати, а отже, й звільнить їх, школярів, від важкої роботи землекопів. Але одне діло — горнути ґрунт на рівному, а інше — на крутосхилі.

Дядько Лесь якусь годинку із зосередженою заклопотаністю ходив біля машини, підкручував гаєчки, трубочки, гвинтики. Та ось, врешті, покінчив з усім тим, сів за кермо. І машина також мовби зраділа, що може рушити з місця, робити щось корисне, загула нетерпеливо, вся затряслася і прудко покотилася похилим узбіччям крутояру.

Лісівники напружено, затамувавши подих, не спускали з неї очей, насторожено і трохи боязко дивилися вслід. Ой, та вона ж зараз таки перевернеться. І навіщо дядько Лесь так необачно дозволив їй прудко бігти? Он хитнулася вже... Ай!

Але що це? Кабіна трактора і весь корпус його, що було вже похилилися, нараз вирівнялись, а колеса — два великих, задніх, і двоє малих, передніх, якось смішно перехнябилися — праві піднялися вгору, ліві опустилися донизу.

І те напружене й тривожне, що зібралося в грудях до цього, нараз вирвалося

радісним і веселим:

— Ха-ха! Ти глянь, який він...

В ту ж мить усі побігли слідом, щось кричачи, вимахуючи руками, а попереду — Роман та Онисим.

Дядько Лесь сварився на них, махав правицею, мовляв, назад, назад. Покликав Онисима (як старшого лісничого) і строго наказав, щоб унизу нікого, жодної душі, не було. Хочете спостерігати, йдіть угору й подалі. Але та похмурість швидко зникла з лиця механізатора. Йому самому, мабуть, було цікаво випробовувати машину, і він заходився загортати першу вирву, що лишилася від кореневища.

За кілька хвилин яма, котру десять школярів закидали б не менш як півгодини, була ліквідована. Ще дві-три хвилини — і від сусідньої вирви залишився тільки чорний слід.

— Е-е, Тетяно Степанівно,— весело сказав Лебеденко, стоячи із Миколою Петровичем на дні яру,— бачу, що тепер вашим лісівникам тут нічого робити. Цей тракторець з усім упорається. Шукайте лишень гарних підручних Лесеві.

— На це діло у нас охочих багато! Он двоє, бачите, ні на крок не відходять.

То були Онисим та Роман. Уже всі школярі, вдовольнивши свою цікавість, або посідали вгорі та здалеку слідкували за роботою трактора, або спустилися із схилу вниз і звідси позирали вгору, а Роман та Онисим усе крутилися біля машини. То в якомусь місці відкинуть шмат кореня чи оцупок дерева, що загубилися в кущі нехворощі чи деревію і тепер заважали, то притопчуть у ямі пухку землю або просто стоять і слідкують, як дядько Лесь вправно та легко, мовби тішачись, крутить кермо веселого проворуна.

Особливо захоплювався працею дядька Лесь Роман. Хлопець уже давно відчував до вусаня велику симпатію та прив'язаність, хоч ніколи й не показував того.

Романові навіть важко було сказати, що найбільше подобається йому в механізаторові. Все! І дужі плечі та руки, в яких відчувається надійна, певна сила, і некваплива точність рухів, і навіть звичка говорити без притисків, рвучкості, а якимось плавно, навіть аж трохи несміливо. Хотілося б і Романові бути таким. Тільки не завжди виходить — і в ділі, і в слові. А жаль. Бо на таку людину, як дядько Лесь, просто любо глянути.

Школяреві завжди кортіло спостерігати, як дядько Лесь щось робить біля машини. Дивно, але здається, що навіть всі оті німі помічники механізатора — різні великі й малі накидні, рожкові, розводні ключі, напилки, плоскогубці — і ті симпатизують своєму господареві. Вони в його руках наче оживають.

Про дивовижні руки дядька Лесь Роман міг би розповідати без кінця. Але він цього не робитиме, бо всі хлопці в селі і так знають: коли дядько Лесь, приміром, трохи "пошепче" біля велосипеда, то вже дивись: зовсім злегка крутнеш педаль, а велосипед мчить стрімко, встигай тільки рулювати та пригальмовувати, щоб не врізатися в стовп або в дерево.

Знають у селі й про те, що рукам дядька Лесь скоряються всі інструменти та

механізми, які тільки є в колгоспі — і трактор, і бульдозер, і звичайна собі лопата. А сяде у вантажну чи легкову автомашину, не кажучи вже про мотоцикла, то наче й народився там...

Але якщо про це можна мати різні думки, то про той випадок, коли дядько Лесь остаточно й безповоротно скорив Романове серце, двох міркувань бути не може. Одного дня рано навесні Роман та Онисим повезли на велосипедах дядькові Лесеві вечерю в поле. Орав він за лісосмугою бурячище. Приїздові школярів зрадив, зупинив біля межі машину, з апетитом попоїв, а потім чи то зумів прочитати в хлопчачих очах, чого вони хотіли цієї хвилини, чи просто так здогадався, тільки посадив обох у кабінку. Завів плуги на гони і каже Онисимові:

— На, веди.

Онисим уже не раз рулював трактором, мав набиті на те діло руки і з якоюсь просто-таки заздрісною неквапливістю взявся за рульове колесо, потім поклав руку на чорну голівку важеля переключення передач, наблизив ногу до педалі відбору потужності.

Скільки впевненості й спокою було в кожному Онисимовому русі! Він, видно, у всьому хотів наслідувати старшого брата, і це йому вдавалося сповна.

Роман стежив за кожним рухом товариша, думаючи, що йому Романові, мабуть, і через малолітство, і через невміння таке щастя не перепаде. Та за кілька гін дядько Лесь наказав зупинити машину.

Хлопець тільки глибоко й тяжко зітхнув, гадаючи, що хоч би як йому кортіло повести цього гіганта (а він цієї хвилини здавався школяреві справжнім всесильним велетнем), але нічого з того не вийде...

Хіба кожна людина здатна розгадати, що криється, скільки почуттів ховається в отому хлопчачому зітханні? А дядько Лесь усе зрозумів. Поклав Романові на плече дужу руку, краєчком ока зазирнув у обличчя, ще й підморгнув.

— Сідай, Романе... Не святі горшки ліплять...

Що то за хвилина була, коли він, Роман, після короткого навчання взяв у руки вже нагріте Онисимом рульове колесо, поставив ноги на педалі й відчув, як трактор скорився кожному його порухові. Здавалося, ніколи ще не переживав він такого щастя, хоч дядько Лесь і ногу на педалі злегка притримував, і за колесо час від часу торкав.

Але чи ж то трактором, звичайним трактором, який оре, возить гній із ферми на поле, рулював Роман цієї миті? Та це ж був велетенський морський, ні, океанський корабель! Так, так, чорна хвиляста рілля — то застигле море, таємниче й незвідане у своїх безмірних глибинах, кришка капота — палуба судна, а кабіна — капітанська рубка, в якій він, Роман, недремно тримає штурвал..

Але таке уявлялося не весь час. Інколи здавалося, що він веде бойовий танк, як це робив дядько Лесь, коли служив у армії.

Ах, і чому ж тепер, як Роман розкошував за кермом, гони на полі наче нараз покоротшали, зробилися просто-таки куці. Не встиг сісти, а вже й лісосмуга.

— Ну що ж, хлопці,— каже дядько Лесь на поворотах,— на сьогодні досить... Скоро

стемніє, час вам їхати додому.

— Спасибі, дядьку! — гаряче промовляє Роман, вилазячи з кабіни.

— Ростіть, козаки! — усміхається вусань.

Чи ж знав він, чи усвідомлював, скільки сонячного щастя подарував того дня школяреві? Онисим пішов до велосипеда... А Роман звернув до борозни, дивлячись на рахманні зоране поле, обласкавив поглядом останні чотири скиби.

"Це мої,— думав,— мої перші чотири сліди, прокладені на рідній землі..."

Стежкою, що побігла під деревами лісосмуги, мчали їхні велосипеди до села. Заходило сонце, сиплючи в очі хлопчачі черлене золото. Шухкало над головою гілля дерев, що вже рвало бруньки і розпростовувало перший лист, гули бджоли, несучи перші нектарові краплі, зібрані з медуниці, свистів у вухах вітерець, а Романові все те — і звуки, і барви, і пахощі — все зливалося в якусь дивної краси симфонію... Як світло й чисто було в нього тоді на душі! Навіть і зараз, при згадці про той вечір, якась духмяна, тепла хвиля заливала все єство підлітка. Дивився на дядька Леся, залюбовано слідкував, як він вправно керував новою машиною. І мимохідь думав: чи ж дасть, чи дозволить коли і йому, Романові, сісти за стерно новенького трактора? О, коли б то!..

ШКУРА НА БАНТИШ

Задовго до від'їзду з міста планувалося, що Юрко із Жоркою житимуть, як усі лісівники, в наметі. Був він у хлопців чотиримісний, з віконцями, гумовою підлогою, і друзі не раз мріяли про розкошування в лісницькій вольниці. Підмостять на земельку сіна, а то ще й гілля, зверху покладуть матраци, і не страшний їм стане ні грім, ні дощ.

Але в останній день у школу прийшла Жорчина мама і давай просити вчителів, аби її сина в селі прилаштувати десь у хату, бо там, у яру, і комарі, і протяги, і спекота. Микола Петрович намагався умовити, переконати її. Але дарма. Якщо не вдовольнять її материнської волі, казала, вона взагалі нікуди не пустить сина. Жорка мало не плакав. Проте мати лишилася непохитною. Микола Петрович змушений був пообіцяти їй і дотримав слова.

В його батьківській хаті, де жила тепер сестра Пріся з сім'єю, вже багато років наймала окрему кімнату вчителька Тетяна Степанівна з дочкою Росиною. Але щовесни вони перебиралися на ціле літо в будиночок лісництва до Білої Криниці. Кімната пустувала, саме в ній і мав намір Микола Петрович прилаштувати хлопця.

Хоч як хотілося Юркові Сагайдаку скуштувати всіх принад табірного життя, особливо ночівлі, все ж із почуття товариськості вирішив не залишати на самоті друга, теж пішов разом із ним. До них перекочував Роман, перенісши в кімнату Тетяни Степанівни розкладачку, і тепер у хлопців був мовби маленький гуртожиток.

Сагайдаків же намет зайняли під "учительську" — в ньому поселився завуч Петро Олексійович та старший піонервожатий школи Ігор Романович.

Таке осібне мешкання все ж давало деякі переваги Жорці та Юркові. У таборі, коли наставала хвилина підйому, навряд, щоб хтось улежав,— коли вже побудка, то для всіх. А тут...

Тьотя Пріся, Романова мама, працювала на фермі дояркою. Ще вдосвіта починався

в неї трудовий день. Микола Петрович теж раненько, ще до того, як устануть школярі, йшов у лісництво, щоб розпорядитися з усякими справами. Роман змалку не звик вилежуватися, мав радість від того, що виходив надвір, коли ще на всьому — деревах, траві — лежала роса, голосно співало птаство. Та й діло в нього кожного ранку знаходилося вдома. Так що й він, тихенько одягнувшись, зникав із кімнати. А Юрко й Жорка спали, скільки можна було, і часто вставали тільки тоді, як хтось із учнів, спеціально посланий Миколою Петровичем, будив їх. З'являлися в лісництві, як інші вже й поснідали, а дехто встигав і до роботи взятися.

Але лосенята внесли свої корективи в розпорядок Юркового життя. Вони хотіли їсти з самого ранку, і їх треба було годувати неодмінно.

Коли з'ясувалося, що забезпечити малих козячим молоком не вдасться, Лебеденко розпорядився щодня виписувати коров'яче. Спершу його носила тьотя Прися. Але це було й незручно і, головне, обтяжливо для неї. Микола Петрович якось сказав:

— Що ж це, хлопці, виходить? Лосенята ваші, а доглядає їх тьотя Прися.

Школярі знітилися, поглядали на Сагайдака.

— Треба по молоко їздити велосипедом,— запропонував Роман.

Юрко часто повторював з гордістю, що це він знайшов чотириногих сиріт, і він їх нероздільний господар. Якщо господар, то в першу чергу мусить і турбуватися про годівлю вуханців.

— Ну що ж, і буду,— тріпав білястим вихором над лівим закутком лоба Юрко.

Подумав хвилину, зітхнув і, вже з деякими сумнівами, додав:

— Тільки-от з велосипедом — не знаю... Я ніколи на нього не сідав...

Роман і Онисим зареготали: оце так! Як же можна дожити до сьомого класу і не вміти їздити на велосипеді? Ти хоч нікому не кажи, бо засміють тебе й першокласники!

— А навіщо він нам потрібен, ваш велосипед? — вступився за друга Жорка.— У нас у місті і без нього є чим їздити. Автобус, трамвай, тролейбус — вибирай що хочеш...

Та хлопці тільки махали руками: а ще хотіли просити дядька Леся, щоб дозволив городянам сісти за кермо трактора... Із двоколісної односильної машини треба, слабаки, починати! Он що!

Юрко сам любив покепкувати над іншими, але страшенно не терпів, коли з нього хто насміхався.

— Ну, якщо вже ти так,— загарячував,— давайте велосипед. Я вам і без ніякої підготовки... Ось побачите! Самі переконаєтесь, що я на ньому ніби й народився...

Розмова та відбувалася на Романовому подвір'ї, Онисимів велосипед стояв біля хвіртки, і Сагайдак побіг до нього. Хлопці теж заспішили слідом на вулицю.

— Жорко, йди сюди,— скомандував Юрко,— потримай тільки, поки я сяду та наберу розгону...

Жорка слухняно виконав волю товариша: тримав велосипед, як Сагайдак вмощувався на сідлі.

— Штовхай...

Вчорашній побіг, намагаючись тримати і сам велосипед за сідло, і руль.

— Ти руль не чіпай! — закричав велосипедист, чимдуж натискаючи на педалі.—
Алюр три хрести!

Зразу ж з'ясувалося, що педалі для хлопця розміщені низькувато, він унизу ледве доставав до них носками сандалів.

— Пускай, пускай!

Жорка пустив, проте продовжував про всяк випадок бігти. Руль у Юркових руках неслухняно вихлював то в один, то в другий бік, все ж велосипед набирив швидкість.

— Та хоч би вже виїхав на середину вулиці,— зауважив Онисим, побоюючись за долю своєї машини.

Але Юрко, як стояв на стежці, так і котив нею неподалік паркану.

— А таки молодець,— похвалив Роман брата, бачачи, що Юрко на перший раз досить добре править.

Так було тільки якусь хвилину чи дві, поки велосипед не доїхав до третього двору. Господар його, дбаючи про кращу схоронність новенької огорожі, за півтора метра від неї позакопував невисокі, всього до коліна, стовпчики. Стежка бігла між ними та парканом. І це вирішило долю Юркового рейсу.

Біля першого ж пакола переднє колесо так заборсалось з боку в бік, ніби чиясь невидима рука хапала за нього і смикала. Та Юрко витримав випробування, перешкоду минув. Біля другого велосипедист потяг до себе паркан, і, щоб утриматися в сидлі, Юркові довелося кілька разів відштовхнутися рукою від огорожі. Хоча і з труднощами, все ж проїхав і біля третього.

Хлопці в напруженій мовчанці стежили за драматичним поєдинком Юрка з тими стовпцями — Онисим, закривши за спину руки, Роман, розставивши ноги і похитуючись з боку на бік, ніби тими руками хотів допомогти братові втримати рівновагу, Жорка, подавшись усім корпусом уперед.

Уже й четвертий пакіл лишився позаду, хоч заднє колесо пройшло майже впритул із перешкодою. А на останньому, п'ятому...

— Ай-я-яй! — закричав Жорка, страждаючи за друга, бачачи, як велосипед, мовби норовистий кінь, шарпнувшись, різко зупинився, упав у один бік, а в протилежний, якось через руль, сторчма покотився їздець, аж хмаринка куряви під ним знялася.

Дивно, але в цю мить ніхто навіть не засміявся. Всі троє, наполохані катастрофою, кинулися бігти до потерпілого, і попереду всіх — Онисим.

Сміявся лише сам Юрко, увесь вимазаний у пилюку. Звівся на коліна, потім сів. І в ту ж мить обличчя його перекошилося. Не від того, що побачив кров на коліні, і, либонь, не тому, що в колесі погойдувалося кілька вибитих погнутих спиць. Сагайдак помітив на вулиці, біля доріжки, що вела в лісництво, Росину та Сороканіжку. Ох, як хлопцеві в цю мить не хотілося, щоб свідками його ганьби стали й дівчата! Але вони, ясна річ, усе бачили, бо теж, мабуть, налякані, уже бігли йому на допомогу.

Ніхто не докоряв Юркові. Жорка з Романом обтрушували на ньому пил, Онисим, піднявши велосипед, виймав вибиті спиці. Дівчата помітили на коліні в Юрка кров, забідкались, заойкали. Треба було зеленку і бинта. Онисим, скочивши на велосипеда,

подався в лісництво по медикаменти.

Коли повернувся, всі вже були на Романовому подвір'ї, біля знайд. Поранення в Юрка виявилось невеликим і обійшлося без бинта, тим паче, що зеленка була з клеєм, добре закривала подряпину. Поки дівчатка допомагали постраждалому, обговорювали, як бути далі їм з лосенятами. Вирішили, що доставлятимуть молоко по черзі. Але найчастіше, особливо зранку, доведеться їздити Романові. На це він згодився сам і тут же став лаштувати бідончика до руля.

Невдовзі годували вуханців: випоювали через соски із пляшок, наче немовлят.

— Та ви дивіться, який у них апетит,— захоплювався Юрко.— Вони й без козячого добре ростимуть...

При згадці про козяче молоко Росина сказала:

— Сьогодні я підрахувала, скільки загинуло висмикнутих Гемором дерев...

— Ну, й скільки? — похопився Онисим.

— Тридцять одне...

Лісівники посмутніли, кілька хвилин мовчали.

— Що ж,— озвався врешті Сагайдак,— три сотні йому таки доведеться заплатити... Олександр Юхимович від свого не відступиться...

— Йому це не страшно,— махнула рукою Росина.— Тітка Гемориха тільки те й робить, що возить на базар до міста то клунки, то корзини...

— А ми йому ще добавимо...— нахмурився Юрко, але, що саме, так і не сказав.

Однак того ж таки дня стало зрозумілим, що хлопець мав на увазі.

Після обіду, коли більшість лісівників розбрелася — хто в поле, хто по ярах,— поповнювали гербарії, шукали нових експонатів для колекції жуків та метеликів, Юрко з товаришами ходив у тому закутку лісницької території, що прилягала до Геморового дворища. Виявляється, Росина не все порахувала. Тих липок, дубків, берізок, що попускали посохле листя, набралось тридцять п'ять штук. Решта, а висадили тоді перед дощем їх щось біля сотні, почували себе прекрасно: зеленіли, мовби їх ніхто й не чіпав цього року.

Школярі змовницьки шепталися про щось, переморгувалися, ходили й на вулицю, зазирали на подвір'я сусіди. Було схоже, що вони замишляють щось потаємне, вичікують.

Надвечір Гемор поїхав кудись бідкою. Скоро й Гемориха вийшла з двору, заклала за спину руки та, похитуючись, мов качка, пішла в село.

І в ту ж хвилину хлопців наче вітер дужий підхопив: скочили з місця, заметушились. За хвилину вже знову були на схилі біля Геморового хліва. До стовпа його, що провис у повітрі (після зливи, яка вимила землю та обрушила її в яр), причепили кінець троса, що ним усі ці дні витягували старі пні та кущі на дні байраку. За троса трималося десятків зо два школярських рук — Юркові, Романові, Онисимові, навіть Росинчині та Сороканіжчині.

Сагайдак притишено командував:

— Іще — раз! Іще — два! Іще — три!..

З усіх сил смикали учні в такт команді. Все більше й більше розколювався стовп, розгойдувались стіни і крокви.

— За бе-різ-ку! — промовляв Юрко.— Ще за липку! За я-лин-ку!

Врешті стовп вивалився зовсім. Тріщить стіна. Сповзає трос із дерева, і школярі падають. Всі. Крім Жорки, який, здається, не особливо й натужився, бо був останнім. Діти регочуть.

А хлів ще тріщить. Щось там сунеться, ламається, валиться.

Посхоплювались, а півхліва — наче корова язиком злизала. Дах завалився. Крокви оголились. І тепер стало видно: на одній бантині погойдується сіра шкура лося...

— Тепер бачите, хто злочинець? — показуючи пальцем на Геморів хлів, вигукнув Юрко.

БАГРЯНИЙ ЛИСТ

Після того як у Білокриничанському яру з'явився крутосхильний трактор, роботи в шкільному лісництві пішли веселіше. Крім того, Лебеденко прислав на допомогу ще автомашину, кілька колгоспників. Тепер кожного ранку байрак виповнювався шумом моторів, перегуком дитячих голосів, гупанням сокир. За всім тим не чути було ні пташиного співу, ні шелесту листя молодих посадок, ані неумовного гомону джерела, що струменіло з-під білого каменю.

Працювали двома великими бригадами.

Перша закінчувала підготовку ложа майбутньої водойми: вибирувала хмиз, уламки кореневищ, тріски. Голова колгоспу говорив, що дно озера повинне бути чистим, немов світлиця у доброї господині. Тоді вода яснітиме прозора, як сльоза. Привезуть кілька машин біленького піску, висиплють ось тут біля таборища, заростуть береги м'якою травкою — купайся, скільки душі заманеться. Уже зараз сохнуть на човни та весла дошки. Будуть у них і байдарки, і плоскодонки — сідайте, змагайтесь, катайтесь! А крім того, запустять мальків — карася, коропців — теж користь буде.

Заохочені тими словами Олександра Юхимовича, юні лісівники працювали, поспішаючи, бо кожному хотілося, щоб вимріяне якнайскоріше стало дійсністю.

Вже сонечко підбилося вгору, щедро припікало, лоби й спини в багатьох трудівників змокрили... Оце було б озерце, бодай невеличке,— пірнув би раз, двічі, зволожив голову, плечі, де й сила б узялася. Ні, ні, треба швидше це діло робити! Давайте, давайте, хлопчики! Дружніше, дівчатка!

Роман такими словами намовляв товаришів, аби ті працювали жвавіше, бо вони, закурені, розпарені, то один, то другий підбігали до канави, якою дзюріла вода з криниці, хлюпалися, щоб хоч трохи охолонути.

Вода та поки що вільно стікала через велику трубу, закладену в дамбі. Але так уже буде недовго. Ось тільки школярі скінчать мурувати шлюз, тоді спустять на ланцюзі важку чавунну заслінку і — стій, водичко! Правда, й тоді спокою повного не буде. Джерело день і ніч поповнюватиме водні запаси озера, зайвина їх із першої водойми переливатиметься в другу, а з часом і в третю, четверту...

Микола Петрович розповідав, а Лебеденко теж підтверджував, що колись давно, як

вони були зовсім маленькі, на дні байраку ще струмували джерельця. Але потім попересихали, зникли. Коли ж рівень води в яру підійметься, сподівались вони, тоді ті замулені джерела знову оживуть, поїтимуть своїми водами цілий каскад ставків.

А поки що Роман та Онисим поспішали: між дерев'яну опалубку, де заправлено було металевий каркас, засипали щебінь, змішаний із цементом. їм допомагали поміж іншими школярами і Юрко та Жорка. Правда, Вчорашній замотав рушником шию, в нього вже другий день боліло горло. Хлопці звільнили його від роботи. Він сидів на оцупку старої вільхи, поклавши на коліно свій щоденник, а зверху аркуш чистого паперу, кидавав план кореспонденції в піонерську газету про врятованих лосенят.

— Ти ж не забудь згадати в статті, що то моя знахідка,— нагадав Юрко.

— А мені здається,— зауважив Роман,— хто знайшов лосенят — справа другорядна. Головне — хто вбив їхню матір. Правда, Онись?..

— Чому це другорядна? — сердився Юрко.— Просто ти, Романе, не можеш заспокоїтися, що не ти знайшов, а я...

— Та мені це зовсім байдуже. Просто, коли писати статтю, то щоб як слід покарали злочинця... Он Лебеденко казав, що шкуру лосихи вже забрала міліція... От про це, Жорко, і розкажи, коли ти спроможний кореспондент...

— Та я можу і про те, й про друге написати,— мирив братів Жорка.— Найголовніше, щоб статтю надрукували. А внизу підпис — Жора Вчорашній... Хе-хе...

Він сміявся, зблискуючи темними гудзиками очей на повному червонощокому обличчі, аж чорний чубчик на лобі здригався.

Саме в той час за дамбою трудилася друга бригада — чистили тальвег і видаляли старі трухляві вільхи та кущі. Двома тракторами це було робити і весело, і швидко. На дерево, біля самої землі, накидали петлю з міцного троса. Під кореневище запускали ще гак. Той зчіп кріпили до трактора. Машина, вгризаючись гусеницями в землю, натягувала трос. Грунт навколо стовбура здіблювався, коріння глухо тріщало, рвалося десь там, у землі, і вільха хилилася набік. Другий трактор, опустивши ніж під кореневище, допомагав першому, і коли дерево лягло остаточно, в нього підрубували рештки коріння, тягли на доріжку, обчухрували гілля, бензопилою різали на метрівку, і школярі все те вантажили на машину, везли в село до школи.

— А мені жаль,— сказала Росина Тетяні Степанівні.— Ось ще кілька хвилин тому дерево зеленіло, шептало щось листом, а тепер немає... Померло...

— Не шкодуй, Росино,— втішала вчителька.— Ці вільхи вже старі, трухляві, користі з них ніякої. Та й узагалі ця порода малоцінна: хату з неї не збудуєш, зогніє швидко, стовпець вільховий у паркані теж зразу ж пропадає. Навіть для держака в заступ не годиться — переламається. Отже, тільки й користі з нього — на паливо, для цього ми його й використаємо. А тут теж буде став. На схилах яру посадимо молоді дужі дерева і до того ж найцінніших порід — не лише дуб, сосну, березу, а й сибірський кедр та модрина, ту саму, що не гніє ні в землі, ні у воді, а хата, збудована з неї, може простояти сотні років. Так що не журися.

З кущами вправлялися легше. Дядько Лесь уже так набив на цій роботі руку, що

мовби грався з ними. І головне, що тепер зарівнювали ями тяж трактором.

Перед обідом хлопці закінчили роботу біля шлюзу, помили в струмочку цеберки, лопати, та й самі вмилися в прохолодній воді і гуртом пішли до дядька Лесь. А він саме на маленькому тракторці під'їхав до розлогого, видно, старого куща глоду, що ріс невисоко на схилі, готувався і його підірвати.

— Юрку, ти впізнаєш? — крикнув братові Роман. — Та це ж той самий куш! Це ж під ним...

Сагайдак згадав: ну, звичайно, тут він уперше побачив сірих вуханців! Он під тим віттям. Хлопці підіймали гілки, дивились на кубельце, а Жорка вже знімав з плеча фотоапарат.

— Стривайте, я зафотографую вас на цьому місці, поки куш цілий.

Все те помітив дядько Лесь. Виліз із кабіни, підійшов до школярів, поцікавився, про що мова у хлопців. В ту хвилину нагодився і Микола Петрович, а за ним і Тетяна Степанівна.

Юрко взявся з усіма подробицями розповідати, як знайшов лосенят. Слухав Микола Петрович і сам уважно дивився на куш, здається, щось думав чи згадував.

— Він і мені пам'ятний, цей глодовий красень, — сказав нарешті, коли хлопець замовк. — Цей глід один на весь яр. Я знав його ще з дитинства. А потім... Ех... Багато різних спогадів будить оцей багрянний лист... Та куш, здається, мало й змінився від тих часів.

— Ви ж знаєте, — зауважила Тетяна Степанівна, — що глід не з швидкоростучих дерев... Зате деревина в ньому міцна...

— Ми із глоду завжди колодочки для ножів робили, — посміхнувся у вуса дядько Лесь.

— Шкода, що його вже не буде, — похитав головою Микола Петрович, — красень все-таки.

— Це криваво-червоний різновид глоду, — визначила Тетяна Степанівна, розглядаючи гіллячку.

— Якщо в цього куща така багата біографія, — погладжував вуса дядько Лесь, — то, може, варто його залишити?

Обличчя в Миколи Петровича нараз просвітліло, він враз схопився за ту думку і, вже звертаючись до Тетяни Степанівни, сказав:

— Ай справді... Якщо, звичайно, можна.

— Залишити! Залишити! — уже підскакував Юрко.

— 'А не заважатиме? — перепитав Микола Петрович.

— Аніскільки, — стенив дужими плечима дядько Лесь. — Стоятиме на березі озера. А вище будуть тераси.

— Матимемо в лісництві готову лікарську сировину, — зірвала Тетяна Степанівна червоний листочок.

— А що з нього роблять? — поцікавився Роман.

— О, — ворухнула вчителька руськими, вигорілими на сонці бровами, — глодовими

препаратами, Романе, лікують різні хвороби — нервові, серцеві, гіпертонію.

Онисим, що мовчав увесь час, зауважив:

— От ще один живий пам'ятник буде в нашому лісництві,— і скупі усміхнувся.

— Імені Юрія Сагайдака,— додав насмішкувато Роман, морщаючи свого веснянкуватого носа.

Юрко ніскільки не образився з того, навпаки, радів, сказав Жорі:

— Так і в своїй кореспонденції напиши!

Микола Петрович глянув на Вчорашнього, тільки тепер помітив на його шиї рушника:

— А це що таке? — запитав.

— Горло болить,— прохрипів Жорка.— Вже третій день... Юрко тоді, в дощ, сказав: давай і ми, як сільські школярі, двинемо босоніж. От і двинули...

— Ех ти, козак,— докірливо хитав головою Микола Петрович.

— Я теж чхаю,— підтримав Юрко друга, щоб не так із нього сміялися.

— І ти ж такий,— махнув рукою батько.— От Роман, Онисим — молодці. І дівчатка також. Пам'ятаю, були ж тоді мокрі до нитки. І нічого. А ви... І це влітку!

— Хоч і літо,— заступилася за хлопців Тетяна Степанівна,— а їм треба було взяти якийсь тепліший одяг.

— То правда,— кивнув дядько Лесь.— Вони таки легко одягнені вирвалися з дому. А сьогодні вранці передавали по радіо, що йде новий циклони — з дощами і грозами.

Микола Петрович якусь хвилину мовчав, дивився роздумливо на Жорку та Юрка.

— Ну що ж,— сказав нарешті,— хотів було пізніше проскочити додому, а тепер, мабуть, поїду завтра... Привезу вам кожухи.

Вчорашній зрадів:

— То, може, й мене візьмете? Я ліків прихоплю. Та й треба в редакцію — здати фейлетон про бракон'єра.

— І я поїду,— похопився Юрко.

— Добре, збирайтесь,— махнув рукою батько.

Скоро приїхав Лебеденко, поцікавився, як ідуть роботи. Онисим сказав, що шлюз уже готовий. Голова колгоспу оглянув його, потім в оточенні лісівників пройшовся по всій чаші майбутнього ставу. Коли минали Геморові задвірки, хитнув у тому напрямку головою:

— Ну, а з сусідом ви ще матимете мороку.

— Чого? — запитав Юрко.

— Сьогодні викликали його в район, у міліцію. Триста карбованців штрафу утріли за лосиху. То казав там, що на шкільне лісництво подаватиме в суд, хоче відшкодувати поламаний хлів.

Школярі сміялись.

Усміхався й Олександр Юхимович, поблизкуючи скельцями окулярів.

— Хто ж там у вас був вожаком? — поцікавився потім.

— Та ми всі! По черзі...— махнув рукою Роман.

— А про знищені деревця він скаже в суді? — спитав Сагайдак. — І чи можуть йому там присудити, щоб він за них сплатив шкільному лісництву?

— З тим, Юрку, обійдемося і без суду. На правління колгоспу поставимо й усе.

Того дня дорогу струмкові було перегороджено: спустили заслінку, почалося наповнення водойми.

КРАДІЖКА БЕЗ ЗЛОМУ

До самого вечора Юрко із Жоркою були якісь утаємничені. Ходили, обнявшись, та все про щось шепталися.

— Мудрують, як би Гемора краще впекти, — підморгнув Романові Онисим.

— Правильно. Треба його провчити...

Інколи Вчорашній присідав на пеньок чи окоренок дерева, розгортав загального зошита і щось писав. Сагайдак схилювався до нього, — чули їхні приглушені голоси, але ніхто з хлопців не підходив, не заважав. Пишуть же фейлетона... А творчість, мовляв, не любить сторонньої присутності.

І додому після вечері хлопці теж ішли заклопотані.

Сонце вже хилилося до заходу якесь багрянотривожне у плетиві прозорих пір'ястих хмарок, що віялом розходились від горизонту до півнеба. Низько над землею з криком літали ластівки.

Галя нашвидкуруч дописала листа своїм домашнім, кинулась наздоганяти друзів — хай передадуть. Метка й прудконога, вона ще вміла якось по-котячому нечутно бігати. Школярі вже були біля хвіртки, коли дівчина наблизилася до них ззаду. Кілька кроків ступала за півметра від однокласників, а ті зовсім не чули. Тої хвилини і вловила Сагайдаків голос:

— Чому ж я не маю права ними розпоряджатись?

— То, може, хлопцям сказати? — мовив Жорка.

— Ти думаєш, погодяться? — знову Юрко. І вже зовсім рішуче: — Нікому ні слова! Це наша таємниця!

Сороканіжка здавна звикла, що у хлопців вічно якісь таємниці, вигадки, і не надала почутому ніякого значення. Вона вирішила пожартувати: затулити долонею очі комусь із них, а хай угадає. На роздуми не мала часу. Жорка на півплеча відстав од Юрка і був ближче до неї. Вона й обхопила його голову, але поклала долоні не на очі, а просто на щоки. Жорка перелякано зойкнув, тіпнувся так, що й зошит з-під пахви випав на землю, і сам ледь не повалився.

— Ну, якого ти чорта?.. — лайнувся брутально, коли побачив Сороканіжку. — Я думав, це вже Гемор!

Ту ж хвилину засоромився і свого переляку, і, мабуть, лайки, почервонів, нагнувся по зошита.

А Сагайдак сміявся.

Галя знітилася, пошкодувала за свою витівку.

— Пробач, Жоро... — сказала тихо.

— Пробач, пробач... — бурчав той.

Дівчина швидко віддала Юркові листа, попросила занести додому і побігла назад, теж, видно, засмучена тим, що сталося.

Ранок наступного дня видався хмарний, певно, погодній прогноз, про який учора згадував дядько Лесь, починав збуватися. Коли Микола Петрович вийшов надвір, співали півні, роси не було, звідкись аж від тваринницького містечка чулося мукання корів, в городчику під хатою, міцно заплющивши око, дрімала квітка конюшини, а поряд хилилося донизу стебло чистотілу,— всі ознаки близького дощу. "В таку пору завжди добре спиться",— подумав собі і позіхнув. І здивувався, коли побачив, що Юрко, вже зовсім одягнений, теж вийшов із хати. А за ним Жорка. Заскучали, видно, хлопці за домівкою, не терпиться. Та ще ж їм не дає спокою той колгоспний Гемор. Що то значить, коли в людини з'являється якась мета в житті! Тоді й сон тікає.

— Ми вже готові, тату. Поїхали? — сказав Юрко бадьоро.

Микола Петрович учора таки планував вирушити раніше, щоб до спекооти встигнути до міста. Але зараз побачив, що особливо поспішати не варт, бо день не буде жаркий, тому хлопцям сказав тільки: "Збираюся", а про те, що рушатимуть у дорогу після сніданку, промовчав.

Дружки зразу ж побігли до машини, заходилися там щось прибирати, готуватися в путь.

Роман тим часом поїхав на ферму по молоко. Хлопці втрюх погодували лосенят. Микола Петрович теж попорався біля машини — долив води, потім масла, попідкачував колеса, перевірів акумулятор і, врешті, коли все було готове до від'їзду, пішов у лісництво, наказавши і школярам з'явитися туди на сніданок. Хоч Юрко та Жорка й кривилися, все ж змушені були скоритися, побоюючись, що за непослух батько міг їх узагалі не взяти. До того ж він наказав перепитати всіх школярів, що кому привезти, і все те записати.

Хлопці точно виконали наказ і вже не відступали від Миколи Петровича, аж поки той врешті не сказав:

— Ну, тепер поїхали. Біжіть відчиняйте ворота.

Юрко і Жорка гайнули, аж курява здійнялася.

Потім Жорка вмовився на задньому сидінні. Юрко побіг до відчинених воріт, дав знак, як міліціонер на перехресті, ще й рукою помахав, мовляв, швидше, швидше.

І в дорозі хлопці все ще довго не могли заспокоїтися: то тупотіли ногами об підлогу, то вигадували якісь витівки та галасували, аж поки батько не прикрикнув на них:

— Тихше, ви... Щось у машині стукає, а де, не можу розібрати.

— Та ти не турбуйся, тату,— заспокоював його Юрко,— то ми...

Поки "Волга" Миколи Петровича верстала шлях до міста, в лісництві настала обідня пора. Але перш ніж самим сісти до столу, дівчата вирішили погодувати лосенят, тим паче, що зранку й не бачили їх.

— А знаєш що? — торохтіла Сороканіжка Росині.— Давай пригостимо сіреньких вуханців свіжою травою... Коли б вони з мамою бродили ярами, то вже обов'язково б їли її.

Дівчата набили цілу авоську конюшиною, пірієм, ще й листя молодої осичини нарвали та й понесли, тримаючи вдвох за ручки. Поспішали, бо став накрапати дощ, і, хоч знали, що двері із загородки в хлівець завжди бувають відчинені, щоб лосенята самі могли вибирати, де їм краще, все ж турбувалися, щоб малята не намокли.

В Росини за спиною темна коса, що від швидкої ходи хитається з боку на бік, уже була у блискітках дощу, на золотавій зачісці в Сороканіжки теж тремтіли краплі, коли вони наближались до Романового подвір'я. Переступили поріг хвіртки, і Росина побачила, що лосенят у загороді немає.

— От молодці,— сказала дівчина,— зрозуміли, що мокнути їм ні до чого. Заховалися в хлівець.

Як уже доходили до загороди, Росина покликала:

— Вуханьчики! Сіренькі! Де ви там? Ось гляньте, що ми вам принесли.

На той голос одне лосеня визирнуло із хліва, але в загороду виходити не захотіло.

— Ах ти ж, хитрун малий,— засміялася Росина, втішена завбачністю лосеняти.— Не хочеш намокнути?

Дівчата поспішали й собі заховатися, бо дощ припускався усе рясніший, і вже закапотіло із стріхи.

Дверцята в обору запиралися на защіпку, а зверху ще й накидалася каблучка — сплетене із березової гілки невеличке кружало. Защіпку вийняла з вушка Росина, а Сороканіжка ніяк не могла вправитися одною рукою із намоклим березовим кільцем, тугенько одягненим на стовпця. Врешті їй допомогла Росина, і тепер обідець знявся. Городянка побігла до лосеняти, Росина ще замкнула хвірточку і теж кинулась під накриття.

— Ну, от, поки хлопці привезуть молочка, ви пожуєте трохи зеленого харчу,— сказала Росина першому вуханцеві, що стояв біля порога хліва і довірливо тицяв мордочкою в простягнуту дівчачу руку.— Давай, Галю, сюди авоську.

Але Сороканіжка мовчки йшла далі в хлів, озираючись по кутках.

— А де ж друге? — сказала врешті притишено.

Тоді й Росина шаснула по невеличкому хлівчику сторожким поглядом. Другого лосеняти не було. Здивовані тією обставиною, дівчата знову вийшли в загородку. Порожня... Може, хлопці вирішили переселити лосенят, як і казав Лебеденко, на колгоспну ферму? Щоб не возитися з молоком, а там, на місці, годувати чотириногих? Але чому ж тільки одне? Та й невже б вони про це не сказали їм, дівчатам, раніше?

Відповіді на всі ті питання не було, і збентежені школярки тільки висловлювали одна одній свої припущення.

Аж тут брякнула хвіртка, на порозі її з'явився Онисим з велосипедом, за ним Роман із бідончиком у руках. В обох холоші штанів підкачені, певно, хлопці їхали вдвох на одному велосипеді, тікаючи від дощу.

Росина та Сороканіжка навперебій їм зразу ж — так і так, де, мовляв, ще одна знайда? Хлопці спершу й не повірили, гадали, що то лісівнички просто жартують. А потім, як самі побачили, розгубилися.

— Та ми ж їх обох уранці годували,— мало не закричав Роман.

Хлопці кинулись шукати по подвір'ю, за хату, за хлів — може, якось вискочило одне та й тиняється тепер десь. За ними й дівчата, вже не помічаючи дощу, пішли на пошуки.

— Може, це Гемор, щоб помстити ся нам, таке зробив? — морщив веснянкуватого носа Роман.— Вислідив, що нікого дома немає, зайшов у двір і...

— Та й що?

— Та й вигнав.

— Одне?

— Або поклав собі в бідку, прикинув ряднинкою і поїхав... А воно ручне, лежатиме спокійно.

Поспішили на вулицю до воріт, придивлялися, чи не має сліду. Тільки один — від машини, та й той дощ уже почав розмивати.

— То вигнав у город...— робив нові припущення Роман.

Придивлялися й там. Не з крилами ж лосеня, йшло по землі, залишило б десь ямку. Ніде нічого.

Ходили по сусідніх дворах, навколишніх городах — ніякого знаку. Розпитували в людей,— ніхто нічого не бачив. Знову повернулись додому мокрі, опечалені, мовчазні.

А та, одинока знайда, що зосталася, непокоїлась. Тинялася з кутка в куток по хліву, визирала в загородку, сумовито видивлялась навколо вирлоокими очима. "Де ж ви поділи? Як не вберегли? — немов промовляла в зажурі до школярів.— Як же тепер мені, сиротині, жити на білому світі?"

Росина мало не плакала. Хотіла приголубити, втішити вуханця, але той не приймав ласки дівчини, докірно зиркав на неї, сторонився.

— А чи не Юрко й Жорка це, бува? — посіяв першу підозру Онисим.

Роман підняв сірі, налиті смутком очі, мовчки дивився на друга, щось розмірковував.

— Та що ти таке говориш,— відразливо скривилася Сороканіжка і сердито махнула рукою.— Випустив?

— Забрав.

— Нічого не сказавши?

— Авжеж!

Сороканіжка аж почервоніла від гніву та образи за товариша.

— Ех ти, Онисиме...— примружила очі.— Не ждала я від тебе такого... Погано ти тоді знаєш Юрка Сагайдака, коли таке говориш. Це дуже хороший і чесний хлопець!

Роман і Росина мовчали, тільки позирали то на Онисима, то на Галю, певно, не знаючи, вірити їм чи ні тому надто сміливому припущенню.

...А "Волга" тим часом мчала до міста.

Десь серед дороги батько насторожився:

— Щось у нас із машиною негарне робиться,— сказав.— От тільки не доберу: чи то в кардані якийсь стук, чи в моторі.

— Та то ми з Жориком ногами об підлогу стукаємо,— озвався Юрко і загупав ще сильніше.

— Так ви не робіть цього,— попросив батько.

— Постараємось...— пообіцяв Юрко.

Все ж через якийсь час тато, звернувши на обочину, вийшов із машини, схилився до мотора, потім зазирнув під днище. Однак нічого загрозливого не помітив, правда дощ заважав придивитись та прислухатись уважніше. Все ж стукіт, не схожий на той, коли хлопці тупотіли по днищу, чувся ще кілька разів, і це тривожило батька. Але в чому справа, він так і не зрозумів до самої домівки.

У місті, як уже зупинились біля будинку і був заглушений мотор та всі вилізли з "Волги", десь у задній частині її знову щось гупнуло.

— Що таке?— аж розсердився Микола Петрович і ту ж хвилину, певно, здогадавшись, у чому справа, неквапом перевів погляд на хлопців. Ті повідвертали голови, заговорили голосно між собою. Тоді він швидко підійшов до багажника, рішуче підняв кришку. Там, на ковдрі, лежало лосеня зі спутаними передніми та задніми ногами, зраділо дивилось на людей.

Хлопці зрозуміли, що їхній таємниці прийшов кінець. Юрко взявся пояснювати, що, оскільки лосенят двоє, то вони з Романом та Онисимом вирішили поділитися і ось одне прихопили з собою...

— Але де ж ви його триматимете? Гадаю, подумали про це?

— Звичайно, тату. Ми все обмірковували,— з готовністю відповів Юрко.

— Що квартира,— продовжував батько,— для цього невідходяща штука, ви теж, ясна річ, розумієте? Тоді навіщо ж вам лосеня?

Юрко посміхнувся з виглядом знаючої і переконаної в своїй правоті людини. Навіть щось вибачливе за батькову вузькість чи обмеженість мислення світилося зараз на хлопцевому обличчі.

— Хіба ти забув,— мовив неквапливо,— що ми працюємо в зоопарку, в гуртку юннатів?

Жорка помітив, що ті Юркові слова ні в чому не переконали Миколу Петровича, і собі додав уже більш прямолінійно і, як йому здалося, точніше:

— Нам для наукової роботи лосеня потрібне... Та й у газету можна буде написати.

Батько сумно похитав головою:

— Дорого коштуватиме мені ваша витівка, хлопці. Яка там наукова робота може бути з лосеням, хіба це рідкісна тварина? Та вас із цим телям і на поріг зоопарку не пустять. Просто сам не знаю, що й діяти... Доведеться сьогодні ж повертатися назад у лісництво.

— Та ти не турбуйся, тату,— втішав його Юрко.— Ми знайдемо лосеняті притулок... Про зоопарк я з певністю сказати, звичайно, не можу...— В Юрковому голосі забриніло вагання, але тільки на якусь хвилю. Потім хлопець прояснів, радісно вигукнув:— Зате дідусь Тото нам велике спасибі скаже за такий подарунок! Ну, не сердься, тату... І давай поїдемо зараз до нього. Чуєш? Ми тебе дуже просимо!

Хоч як гнівався Микола Петрович на сина та його товариша, все ж змушений був спробувати прилаштувати лісового невільника десь тут, у місті.

ТРИ ЗАПОВІДІ

Дощ не вщухав, і, перш ніж кудись їхати, Микола Петрович та Юрко взяли дома плащі.

Та ось машина вже наближалася до чепурного двоповерхового будиночка на околиці міста. Тільки-но зупинились біля високих смугастих воріт, обабіч яких стояли два невеличкі стовпчики, пофарбовані теж, мовби на залізничному переїзді, в червоне та біле, Юрко, накинувши на плечі плащ, вискочив з автомобіля, смикнув біля хвіртки за висульку — ручку. В ту ж мить коло ганку бемкнув невеликий дзвін.

— Та в нього справді все, як на старій залізниці,— зауважив Микола Петрович, зацікавлено роздивляючись фасад садиби крізь вітрове скло, з якого "двірники" змахували дощові краплі.

Хоч будиночок відділяла од вулиці висока цегляна стіна, все ж поверх неї було видно ганок.

За кілька хвилин відчинились коридорні двері — на порозі з'явився старий чоловік у тюбетейці, з парасолею в руці, хриплувато гукнув:

— Хто там?

— Це я, дідусю Тото! Юрко Сагайдак!

Чоловік розпустив парасолю, підняв над головою, почав спускатися вниз сходами. Відчинив хвіртку, побачив машину.

— О, та ти не сам! — трохи здивувався.

— Ми до вас із татом та Жоркою. У дуже важливій справі.

Дідусь Тото, в сірій просторій сорочці з манжетами, в жакардовому білому галстуці-метелику, картатих гольфах, дивився на Юрка уважними очима. Старий любив хлопця за енергійність, веселий, дотепний характер і завжди був радий зустрічі з школярем.

— Тоді проси всіх до хати,— сказав.

— Я хотів би зразу розповісти вам, чого ми приїхали,— зам'явся Юрко.

— То, може, не на дощі?

Микола Петрович теж вийшов із машини, попрямував до хвіртки.

— Знайомтесь, будь ласка, дідусю. Це мій тато.

— Дуже приємно,— мовив артист і ступив крок уперед.

— Так ось ви який,— усміхнувся вчитель, простягнув руку,— добрий звабник дитячих сердець... Радий зустрічі.

— Прошу вас,— показав господар у бік ганку і, коли вже стояли під накриттям, продовжував.— Не знаю, чи добрий, але діти мене не забувають, спасибі. Одні, як ось Юрко та Жорик, ходять у хвіртку, інші полюбляють через паркан. Змушений був огородитися цегляними стінками. Бо, знаєте, у мене звірі, хоч вони й грамотні, та все ж чотириногі, на непроханих гостей часом сердяться.

Артист, видно, був із говірких, товариських людей, енергійно жестикулював, поглядаючи на гостей сірими очима.

— Так я хотів сказати, дідусю,— нагадав несміливо Юрко,— чого ми приїхали.

— А хіба ж я не здогадуюсь! — поклав старий руку школяреві на плече.— Скучили за Яшиком, Бірюком, Максимом та всіма іншими моїми домочадцями. Але вони за вами теж заскучали не менш, ніж я.

— Ну,— знітився Юрко,— воно, звичайно, так... Але є ще й інше...

— Ходімо до хати, та й розкажеш усе. Клич і Жору з машини.

— Там не тільки він,— мовив, хвилюючись, Юрко,— а ще й лосеня... у багажнику...

Артист, почувши те, зупинився, повернув голову:

— О, це новина! Звідки ж воно у вас?

Хлопець розповів. Старий зиркав то на батька, то на Юрка, усміхався:

— Значить, ще одного нахлібника ти, Юрку, вирішив підкинути мені! Ну, та про це потім, а зараз давайте швидше випускати невільника на волю... Він же задихнутися може...

І пішов відчиняти ворота.

Батько загнав машину на невелике подвір'ячко, що впиралося в розлогий цегляний сарай, критий червоною бляхою. Обабіч дворика росли квіти, далі — кущі, за ними фруктові дерева.

Микола Петрович сердився на сина і його друга. І хоч стримувався, все ж тепер, як розв'язували лосеня та виймали з багажника, сказав:

— Різки б на вас, хлопці, треба за цю витівку, та шкода, що нема де взяти. Стільки клопоту завдали. Та ще й у дощ.

— Нічого,— заспокоював його дідусь Тото,— у мене для всіх місце є.

За кілька хвилин лосеня вже переступало поріг хліва. Юрків батько теж зайшов туди. Досить просторе зі стелею та вікнами приміщення було всередині побілене. Двома рядами попід стінами стояли клітки, розділені проходом,— одні менші, другі сягали до самої стелі,— заселені звірами.

— Приймайте гостя! — гукнув дідусь голосно.

Бурий ведмідь, віслук, поні зацікавлено визирали крізь ґрати.

— Мої домочадці,— мовив господар, звертаючись до Миколи Петровича.— Пройшов я з ними мало не все життя. Тепер, коли вже на пенсії, пора б і розлучатися нам... Але як? Вони мені стали просто рідними. От і доживаємо віку гуртом. Всю пенсію витрачаю на їхнє утримання.

— Дідусю,— вигукнув гаряче Юрко,— але наше лосеня ми годуватимемо і доглядатимемо самі!

Артист усміхнувся:

— Знаю, які ви помічники... Гарячі та беручкі, але швидко холонете.

Пройшовся поміж клітками, зупинився біля крайньої, просторої:

— Отут колись жив верблюд Лінус. Його вже немає, квартира пуста. Так що можемо видати ордер новому поселенцеві.

Юрко із Жорою завели туди лосеня, а Микола Петрович все ще розглядав звірятник. В кінці його громадилася ціла купа реквізитних ящиків, на боках яких були

понаклеювані різноколірні великі етикетки з написами: "Тото".

Вчитель приглядався до всього того, поки господар із хлопцями клопоталися біля малого новосела.

— Ми вже даємо йому,— пояснював Юрко,— молоко і траву...

— От і позичимо на перший раз у поні,— казав дідусь.

Потім артист запросив гостей до хати. У вузькому коридорі, стіни якого були завішані цирковими афішами, вгору вели круті східці з перильцями. Простора зала, куди вони зайшли, нагадувала справжній музей. На стінах — фотографії! циркового манежу, клітки найрізноманітніших форм і фасонів, на столику — макет залізниці, в шафі із зашклюденими дверцятами — книги. Та не це вразило Миколу Петровича.

— Добридень! — крикнув хтось чудним гугнявим голосом.

— Здрастуйте,— озираючись по кімнаті і нікого не бачачи в ній, відповів учитель.

— Здоров, Лорі! — гукнув весело Юрко і підняв руку, спрямувавши в бік кліток, що висіли на стіні.

Тільки тепер батько помітив у одній із них на перекладині різноколірного папуго.

Юрко підійшов ближче до клітки, запитав:

— Ти не скучив за мною, Лорі? Правда, не скучив?

— Скучив! Скучив! Скучив! — тричі повторив птах.

Усі засміялись.

— Ми в селі не раз згадували вас,— озвався Юрко.— Там гарно, дідусю. Коли б оце ви з усім звіриним сімейством приїхали в лісництво. Яке б то свято було для школярів.

— Я радий би, Юрку,— зітхнув дідусь,— та на старості людині важко мандрувати.— Він повернувся до Миколи Петровича, додав: — Мені ж уже, скажу вам по секрету, дев'яносто літ.

— Та що ви? — здивувався вчитель.— Я б ніколи не дав більше ну принаймні семи десятків.

— Хе-хе,— засміявся артист,— і дуже помилилися б, дорогий мій. Правда, я й сам не відчуваю свого віку. А все — дякуючи їм, моїм звірятам... Коли в тебе любе діло і ти віддаєшся йому сповна, старість відступає. Але трудитися треба на повну силу! Захоплено! Так, видно, вже збудована кожна клітина нашого тіла. Вона живе тільки до тієї хвилини, доки працює. Безділля для неї — смерть... Повірте мені...

Користуючись хвилиною, коли батько та артист замовкли, Юрко сказав:

— Ти не думай, тату, що це вже і все тваринне сімейство дідуса Тото. Там, на першому поверсі, є ще одна кімната.

— Бачу, вам нетерпеливиться і туди побігти,— усміхнувся господар,— то йдіть, а ми спустимось трохи пізніше.

Залишившись із Миколою Петровичем на самоті, старий запросив сідати і сказав:

— Зерно найкраще закладати в ґрунт рано навесні. Добре, коли захоплення якимось ділом приходить до людини в дитинстві. Я звірятами почав цікавитись ще малюком. Служив у аптекаря "хлопчиком". Найчастіше доводилося мити різні пляшечки, баночки тощо. У хазяїна в підвалі було багато пацюків. Аптекарь кидав туди

на ніч здорового кота. Щоразу там відбувалися страшні побоїща. Коли ранком відчиняли двері, на підлозі лежала купа пацюків, але й кіт був увесь у ранах. Одної ночі пацюки все ж здобули перемогу над своїм ворогом: вони повідгризали котові обидва вуха, майже всього хвоста, покалічили око — той лежав непритомний. Хазяїн наказав закопати його. Але бідолаха був ще живий. Я забрав нещасного до себе в комірчину, заходився лікувати. А на пацюків зробив пастку. Вони попадалися в неї раз по раз і притому живі.

Дідусь Тото, зігрітий спогадами свого давнього дитинства, усміхнувся.

— Коли хоробрий вояка видужав, я надумав подружити його з колишніми ненависними ворогами — пацюками. Це була неймовірно важка справа — вбити в звірах предковічну смертельну ненависть один до одного. Але це заняття мене так захопило, що я, сидячи біля ящика з котом та двома пацюками, забував про все на світі: і про сон, і про їжу, і навіть про побої хазяїна. Зате мав і надзвичайну радість, коли весь базарний люд, що збирався до центру містечка по неділях, зачудовано товпився навколо мене, спостерігаючи, як два пацюки граються з безхвостим котом...

Старий, певно, й зараз бачачи перед очима ту сцену, тихо посміхався. Але потому замовк, серйозно сказав:

— Я був не раз гнаний і битий за ту незбориму пристрасть до тварин. Але зараз я щасливий і дякую долі за те, що все почалося так рано.

— Щасливий! Щасливий! — закричав папуга з клітки.

— Так, так, Лорі,— мовив артист,— то велике щастя, коли захоплення приходить до людини з юних літ. Тоді воно найчастіше буває глибоке і на все життя.

Дідусь Тото встав, засунув руки в кишені гольфів, пройшовся по кімнаті, зупинився проти Миколи Петровича.

— Діти розповідали мені про ваше лісництво. Прекрасна це справа, особливо для городян. Виростають вони все-таки в нас у теплих умовах. Сільські школярі у вигіднішому становищі — вони гартуються змалку і входять у життя більш підготовленими.

— Бачите, тепер у всіх школах уведено літню практику,— сказав Микола Петрович.— їздять у колгоспи, допомагають селянам. Але щоразу в якийсь інший район, в інше село. Я подумав: а чому б не мати нашій міській школі точнішої адреси літніх робіт? Щоб діти бачили наслідки своєї праці. В рідному селі працює моя інститутська товаришка, вчителька біології. От я й вирішив, що міські школярі теж можуть щоліта трудитися там і відпочивати водночас.

— Це чудово, що ви вчите їх любити і дерево, і квітку, і птаха. Я завжди думаю, що в лісі захована чи не найбільша земна краса. Я глибоко переконаний: людина, яка полюбила ліс, не може бути ні жорстокою, ні скупюю. Гомін дібров, буяння барв, усі оті невідтворні пахощі лісового зела роблять людську душу красивішою, щедрішою на добро.

Дідусь Тото присів до столу, поклав руку на лікоть Миколи Петровича.

— Мені приємно, що ми з вами одностуді,— поглянув на вчителя радісними

очима.— Ви пробуджуєте у них любов до ніжних берізок, задумливих ялин, пахучих липок, я все життя хочу, щоб люди любили чотириногих та крилатих господарів тієї краси.

Коли спустилися вниз у підвал, старий казав:

— Ви не осуджуйте дітлахів, що вони всунули вам у машину сірого бранця. Значить, хлоп'ята вже не байдужі до лосенятиної долі, вони хочуть знайти з ним спільну мову, полегшити його життя. Хтозна, може, саме з отакого й починається велике почуття природолюбства?

У напівпідвальному приміщенні жили морські свинки, дикобраз, кілька мавпочок. Поки Микола Петрович розглядав усе те, дідусь Тото обняв за плечі хлопців:

— Що ж ви не розповідаєте, як там справи у вас у селі? Як Галя? Звірята в зоопарку встигли багато чого позабувати з її науки.

— Галя, дідусю,— сказав Жорка,— і там лишається Сороканіжкою, така ж метка та проворна, як і тут.

— Працює не гірше за сільських дівчат,— додав Юрко,— наче в лісництві й виростала.

Хлопці навперебій розповідали про пригоди останніх днів. І про те, як Юрко вчився їздити на велосипеді, і як сільські хлопчаки пишаються тим, що вміють водити трактора, як кепкують над городянами.

— І Юрко Сагайдак терпить таке? — підняв брови старий.— Це щось на нього не схоже.

— А що я можу зробити?

— Що зробити? — здивувався дідусь Тото.— А ти пам'ятаєш мої три заповіді? Чи вже забув? І ти не пригадуєш, Жоро?

— Та як же,— похопився Вчорашній.— Усе знати! Усе...

— Усе вміти! Усе могти! — перебив товариша Юрко.

— Ну і що ж?

— Так розумієте, дідусю Тото, це не так просто — навчитися керувати трактором... У нього, казав дядько Лесь, сімдесят п'ять кінських сил... Уявляєте собі, скільки коней, і всі рвучкі, баскі, спробуй утримати їх у двох руках...

— Це у того невеличкого тракторця, що у нас в лісництві, сімдесят п'ять,— пояснив Жорка.— А ще є й сильніші.

— Той, яким дядько Лесь у полі оре, вдвічі дужчий...

Дідусь Тото весело торкав хлопців за плечі:

— Е, та я бачу, ви й моїх заповідей не забули, і, головне, до діла їх приміряєте. Он уже й до трактора починаєте ключики підбирати. І правильно. Я вам казав: не святі горшки ліплять. І ми їх зуміємо зробити, тільки подай нам гончарний круг та глину!

Старий актор ніби був однокашником школярів — по-хлопчачому бешкетно ляснув одного по плечі, другого, засміявся.

Сіра мавпа, потривожена тим різким рухом, щось закричала, висунула руку між ґрат, засварила кулаком.

— Ні, ні, заспокойся,— гукнув їй дідусь Тото,— тут повна злагода між нами. Ось дивись...

Він простяг одну руку Юркові, другу Жорці, сказав:

— Значить, і надалі лишається в силі наша угода: все знати, все уміти, все могли! І нікому не давати можливості кепкувати за невмільство!

Скоро стали прощатися. Микола Петрович оді слав хлопців у машину, сказав господареві:

— Ах, ця морока з лосеням! Може, справді, як повертатимуся завтра чи післязавтра в лісництво, прихоплю його та й гіля назад?

— Ні, ні,— затряс рукою дідусь Тото,— ні в якому разі! Цим ви багато чого важливого поруйнуєте в хлоп'ячих душах.

Тоді Микола Петрович посунув руку до кишені:

— В такому разі, хоч на перші видатки... на молоко...

Старий притримав його.

— Що ви говорите? Знаєте, у великій сім'ї, де до миски тягнеться десяток ложок, одинадцята зовсім непомітна...

І засміявся.

Вже біля воріт Юрко опустив скло у дверцятах:

— А ще ж ми не розповіли вам, дідусю Тото, про нашого ворога — колгоспного об'їждчика Гемора. Та ми ще прибіжимо до вас!

Висунув голову й Жорка:

— Про нього ви прочитаєте в газеті!

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРО ЩО ШУМЛЯТЬ СОСНИ

Микола Петрович планував наступного дня повернутись додому, але так сталося, що назад вони вирушили тільки четвертого. Правда, увесь цей час не вщухав дощ — лив як із відра, і роботи в лісництві припинилися.

Коли врешті темно-голуба "Волга" з буквою "Р" на вітровому склі спускалася в білокриничанський яр, світило погідне сонце. У небі пропливали тільки поодинокі білі хмарки, легенькі й прозорі, як намітки.

Юрко із Жорою здивувались неймовірно: там, де ще зовсім недавно корчували старі вільхові пні, видирали кущі, збирали хмиз, тепер розлилося озеро. І весь байрак одразу мовби змінився — став затишніший, чистіший.

— Та ти глянь, Жоро! — кричав Сагайдак.— Навіть човна вже приготували!

— Де?

— Хіба не бачиш? Он на березі.

Справді, свіжопофарбований у зелений колір човен лежав біля води, перекинутий на бік, підпертий підпірками.

Саме скінчився обід, і біля їдальні юрмились лісівники. Ледве машина зупинилась, її тісним колом оточили міські школярі, і Жорка заходився роздавати товаришам привезене: авоськи, сумки, листи.

Микола Петрович теж, видно, зацікавлений новиною, ступив ближче до води. Стояла тиха безвітряна погода, гладінь озера ніщо не хвилювало, і на ній ясно віддзеркалювався протилежний схил яру, з крислатими березами, будиночком, наметами, молодими посадками.

Підійшла Тетяна Степанівна, простягла руку:

— Можемо привітати одне одного з народженням нашого шкільного моря.

— Поздоровляю! Уяви, що і в мене серце тьохкає, як у хлопчика.

— Бачив би ти радість дітей! Уже мріють про риболовлю. Шкодують, що вчасно не подумали про гачки, вудлища... Та що там школярі! Олександр Юхимович теж загорівся. "Наочність,— каже,— головне у виховному процесі". І сьогодні зранку з Романом та Онисимом поїхав до Путинця по рибу. "Не я буду,— хвалився,— коли не привезу, щоб і ставок зарибнити, і юшки лісівникам наварити".

— Коли так,— сказав Микола Петрович,— то доречно було б, не відкладаючи, відсвяткувати народження озера, поки цей факт не став буденністю.

— Якраз сьогодні й день підходящий — неділя. Працювати однаково не можна — земля мокра, ногою не ступиш.

— Тим паче.

Вирішили почекати Лебеденка.

Як тільки Юрко і Жорка роздали всі привезені передачі, подалися до човна. Він приємно пахнув вареною олією. Юрко торкнув борт пальцем: е, ще береться.

— Шкода,— зітхнув Сагайдак.— Це б ми перші відкрили навігацію.

— Кілька днів сохнутиме,— зітхнув Жорка.

— Мабуть,— кивнув Юрко.— Але знаєш що?

У тата в машині є запасна камера. Може, попросимо та накачаємо і...

У цей час до хлопців підійшли Росина та Галя.

— А ви знаєте новину? — запитала Галя.— У нас не стало одного лосеняти.

— Що? — вигукнув Сагайдак з непідробним здивуванням.

— Отак,— розвела руки Галя.— Зникло і все.

Росина з мовчазною зосередженістю пильно слідувала за Юрком та Жорою, а ті вражено презирнулися. Юрко аж почервонів, мабуть, від несподіванки. "Ні, не вони,— подумала Росина.— Інакше хіба б так трималися. У Юрка аж сльоза он у оці поблискує. Хороший він хлопець".

— Роман та Онисим мали підозру, що то ви забрали,— продовжувала довірливо Сороканіжка.

— Ми? — підняв брови Юрко.

— Ні, ні,— заспішила Галя,— ти не переживай, Юро. Я сказала їм: погано ви знаєте Сагайдака, він чесний, порядний... Мені чомусь здається, що це Геморова робота. Раз він зміг отак із лосихою, коли вистачило нахабства виривати посадки, то й це для нього дрібниця.

Юрко задумливо дивився кудись понад озером. Над водою літали ластівки з веселим криком, гомоном, мовби теж радіючи новині чи тій дивній обставині, що

бачили внизу у воді своє відображення.

Росина не зводила із Сагайдака очей. Їй було шкода хлопця. Вчорашній не так близько до серця сприймав підозри сільських товаришів, а Юрко засмутився. І навіть Галя розповіла все те? Ага, вони ж друзі, і Галя правильно зробила: від друга нічого таїти не можна, друга треба захищати, як самого себе.

Дівчина запропонувала:

— Тетяна Степанівна казала: треба обміряти площу нашого озера.

Юрко підняв голову:

— А як ти це зробиш? Це ж треба човна.

— Можна й без нього. Я придумала... От тільки спідниця заважає широко ступати, треба, щоб у кожному кроці був метр.

— Та я тобі на два метри ступну,— пообіцяв Юрко.

— Ні, ні, треба тільки на метр... Ми пройдемо понад озером біля води і виміряємо довжину берегової лінії.

— Ну, будь ласка.

— От від човна й почнемо.

Галі та Росинина витівка не дуже подобалась, дівчина не розуміла, навіть той вимір і як можна в такий спосіб здійснити його. Але ж не бігти їй слідом. Мовчки стояла біля човна, дивилася, як Юрко широкими кроками ступає понад водою, а Росина мало не підтюпцем дріботить поряд.

Вони рахували вдвох. За кожним десятком Росина загинала палець на руці. Коли набиралася сотня, відламувала шматочок сухої гіллячки, віддавала Юркові, і той ховав його в кишеню. Потім починали лік наново — десятком за десятком, сотню за сотнею. Так пройшли до дамби.

Почали міряти протилежний від човна берег. І чим більше ставало уламків гілочки в Юрковій кишені, тим усе менше вірив хлопець у можливість Росининим способом визначити площу озера.

Врешті Сагайдак зупинився, висловив свої сумніви.

— А ти ось послухай мене,— сказала Росина.— Коли б ми скрізь понад водою поклали нитку. Потім з'єднали кінці і випрямили її у прямокутник. Площу його вирахувати дуже легко, помноживши одну сторону на другу. Розумієш?

Юрко засміявся:

— Чому ж ти зразу не сказала про все це? Ось дивися...

Хлопець пішов од води на стежку і, вибравши на ній рівну місцину, дістав шматочок гілочки, що був у його кишені, намалював коло, рівненьке, майже точне. Потім ту лінію помережив другою так, що виступи, котрі лягли всередину кола, дорівнювали зовнішнім.

— Ти розумієш?

Росина задумано дивилася на Юрків малюнок.

— Довжина ліній різна, а площа однакова,— пояснював Сагайдак.

Вона зразу ж збагнула хибкість свого наміру, зітхнула:

— Ну, що ж, тоді викинь усі палички.

Але, здається, ніскільки не шкодувала про те, бо зразу ж придумала інше:

— Ходімо, Юро, я покажу тобі мою сосонку.

— Твою?

— Ага... Ми з нею однакові на зріст. Ось побачиш... Побігли?

Росина перша видиралася з тераси на терасу. Темна коса на спині стрибала, немов танцювала. Юрко ледве встигав слідом за дівчиною.

Врешті зупинились біля деревця, стали поряд.

— Бачиш? Ми рівні!

Сагайдак усміхнувся:

— А от і ні. Деревце на остільки вище...— він показав рукою.

Дівчина аж обурилась: таке вигадав, тільки тиждень тому перевіряла.

— А тепер ти вже відстаєш.

— Ану ж стань ти, я гляну... Ні, стривай, давай зразу з тобою поміряємося.

Тепер виструнчилися одне біля одного пліч-опліч на терасі, поряд із сосонкою.

Але ж хто скаже їм про зріст? Зрозуміли те в одну мить і, глянувши одне одному в очі, засміялися.

— Та це просто... Можна ось так...— Юрко підняв ліву руку, перекинув її через голову долонею вниз, намагаючись кінцями пальців торкнутись маківки Росинчиної голови. Але трошки не доставав. Тоді, сам прихиляючи голову до дівчини, наказав:

— Ближче трошки... Ще ближче..

Тепер торкалися скронями одне одного, і Юрко чув на своїй тепло дівчачої.

— Ну, і що? — запитала Росина.

— Майже рівні...— мовив тихо Сагайдак.— Але твоя трохи нижча, ось ледь пальці дістають... Спробуй ти так само.

Юрко міряв чесно. Коли почув дотик дівчачої, жоден м'яз не поворухнувся в пальцях. А вона, Росина, все водила своєю правицею від голови до голови по Юрковій руці, пильнуючи, щоб Сагайдакові пальці ні вгору не піднялися, ні опустились донизу.

— Ну, що? — запитав якимось змиреним голосом.

— Ти молодець! — сказала тихо.— Чесний! Ми зовсім рівні з тобою... А може, я на півсантиметра вища...

Дивно, тільки Юркові в цю мить зовсім не хотілося бути вищим. Коли чогось бажалося, то тільки одного: отак стояти і стояти. Але дівчина відступилася.

— Тепер ти підійди до сосонки, а я гляну.

Та деревце і від Юрка було вище. Правда, не на чотири пальці, а тільки на два. Чому б це?

І раптом засяяла:

— Ага, все зрозуміло! Дивись, Юрчику, там, де ти стояв,— горбочок, а там, де я,— долинка. Коли я стану на твоє місце, а ти на моє, все буде якраз навпаки. Але ти, Юрчику, молодець, чесно міряв.

"Чому вона так наголошує на слові "чесний"? — подумав Сагайдак.— Може, хоче

посміятися з мене, здогадується, що ми із Жоркою, як злодії, викрали одне лосеня?"

— А ти знаєш, Юрчику,— говорила тим часом Росина,— хоч вітру й немає, а сосонка про щось шепоче. Ось прислухайся...

Хвилину, другу вони сиділи навпочіпки зацікавлено. Супроти них на терасі поміж гіллям сосонки пробилось, піднялося вгору й розкрило свої золотисто-сонячні суцвіття стебло нечуйвітру. По квітках, хазяйновито перебираючи пожовтілими від пилу лапками, лазив волохатий джміль. Стромляв у кожну квітку свій хоботок, на якусь мить завмирав, певно, від задоволення відчувати смакоту нектару, і подорожував далі. Коли все суцвіття було так обстежено, розправив крила і з низьким гудінням знявся у повітря. Але далеко не полетів. Проплив неквапно понад зеленими голками одної гілки, другої і почав спускатися вниз до червоної конюшини, що пишно розцвіла біля самісінького стовбура сосни і навіть крайком своїм торкалася його.

Юрко не чув шепоту сосни. Жодного звуку. Тільки вловлював, як серце десь далеко і швидко стукотіло та оцей джміль, коли перелітав із квітки на квітку, тягнув невидимим смичком по басовій струні скрипки чи віолончелі. Він так і сказав Росинці.

— Ех, ти,— чомусь зітхнула вона.— А я чую голос дерева...

І встала.

Хлопець пошкодував, що все так швидко скінчилося, що він зовсім нездатний чути голосу молодії сосонки.

— Он рибу привезли,— гукнула дівчина.— Глянь!

Сагайдак озирнувся. Доріжкою в яр спускалася автоцистерна, за нею слідом їхав газик, певно, Лебеденків.

— Біжімо! — гукнула Росина і потягла хлопця за руку.

ЩДОЗРА

Зарибнювати став збіглися всі лісівники. То була, мабуть, найвеселіша робота. У хід пустили різний посуд, який тільки був у господарстві — цеберки, ночви, тази. Незнайомий шофер автоцистери, певно, фахівець своєї справи, ставши біля горловини, брезентовим відром черпав з машини воду разом із рибою, подавав Онисиму. Той наповнював виставлений у ряд посуд.

Цікаво було дивитися, як живе золото мальків карасика, здіймаючи грайливі бурунці, ворушилося, плескалось. Кілька рук хапалося за посудину. Із сміхом, перегуками несли новоселів до озера, обережно опускали вниз, занурювали у воду, і в ту ж мить мовби сонячне проміння спалахувало там, розтікалося навсеред.

— Доброго здоров'я! — гукав Роман.

— З новосіллям вас! — кричала Сороканіжка.

Юрко не брав участі у тій праці лісівників. Стояв збоку з батьком, зосереджений, навіть похмурий.

— Тату,— казав притишено,— я тебе ще раз дуже прошу: про лосеня не говори нікому, жодній людині!

— Стривай,— здивувався вчитель,— але ж ти казав: Роман і Онисим усе знають?

— Я не зовсім точно розповів,— зам'явся Юрко.— Я вважав... Ну, хіба я не можу

бути господарем своєї знахідки?

— Е, ні, не штовхай мене на нечесний шлях!

— Нечесний?

Юрко задумався. Опустив голову і вже збирався йти геть, але потім затримався.

— Я довірив тобі, тату, нашу з Жоркою таємницю. Хіба чесно буде з твого боку нас видати? І якщо вже ти мене так осуджуєш, згадай, чи в моєму віці ти був не такий самий, як я зараз?

Микола Петрович зітхнув:

— В твої роки...

Підійшли Лебеденко з Тетяною Степанівною, і розмова батька з сином урвалася. Дорослі почали домовлятися, що сьогодні ж треба влаштувати відкриття ставу з усіма урочистостями, а Юрко, стривожений і замислений водночас, попрямував до машини.

Після того як повністю розвантажили автоцистерну, Роман і Онисим ще якусь часинку були заклопотані і мовби не помічали ні Юрка, ні Жорки. Заготовляли з лісівниками хмиз для багаття, підфарбовували човна.

Та коли сонце вже почало хилитися до заходу, все ж здивались. З одного боку Юрко з Жоркою, з другого Роман і Онисим.

— Що ж ви, хлопці,— мовив старший лісничий похмуро,— вирішили діяти, як злодії?

Юрко закліпав повіками:

— Про що ти?

Роман крізь зуби:

— Скажи, Онись, а мій браток — справжній артист!

Він засунув руки в кишені, якимось боком ступив ближче до городян:

— Признавайтесь, де поділи лосеня?

Роман так скривився, так грізно та зловісно промовив ті слова, що можна було й справді злякатися. Але Юрко і Жорка тільки презирнулися.

— Яке лосеня? — знизав плечима Сагайдак.— Ми щойно у вас хотіли розпитати, як поживають сірі вуханці.

Жора, хоч і мовчав, та на його обличчі було стільки непідробного здивування, він так широко розплющив очі, так високо підняв брови, що Онисим, все ще похмурий та розгніваний, теж здвигнув плечима:

— Невже це не ваших рук діло?

Онисим уже готовий був повірити, що ні Жора, ні Юрко до пропажі знайди не причетні, але Роман не спускав пильного ока з хлопців.

— Брешете! — вигукнув він.— По писках бачу, що неправду кажете! — Він вихопив із кишень кулаки.— Признавайтесь краще, бо інакше...— У Романа аж дух перехопило від хвилювання.— Інакше їдьте собі геть! Нам не потрібна ні ваша допомога, ні ваші приїзди сюди! Зрозуміли?!

— Так, так,— ствердив лісничий,— ми порішили, що коли ви вкрали в нас лосеня і не віддасте його, то нашій дружбі кінець. Он підіть подивіться, що сталося з тим,

другим, котре в нас залишилося. Сирота! їсти не хоче, молока не п'є, сумує вдень і вночі... Признавайтесь, хлопці...

Хтозна, чим би скінчилося все те, коли б тут не нагодилася Росина. В руках вона тримала бідончик — її черга сьогодні йти по молоко. Побачила сварку, стала мирити хлопців.

— Та що ви? Романе! Не чіпай! Юрко ні в чому не винен.

Роман, увесь схвилюваний, червоний, аж спітнілий, скорився їй, відштовхнув Юрка од себе.

— Ну почекай, ми ще поговоримо з тобою...

Щоб припинити будь-які розмови на цю тему, Росина рішуче взяла Юрка за руку:

— Ходімо, Юрко, зі мною по молоко, бо скоро ж піонерська лінійка... Розпалимо багаття...

І Сагайдак покійно, як дитя, побрів за Росиною, не помічаючи, як пильно дивилася йому вслід Галя, скільки гніву чаїлося в Романових очах.

ОЗЕРО ДОБРОСЕРДЯ

Уже все було готове до урочистої піонерської лінійки: хмиз для багаття складено в купу, тільки сірника запалити, лавки навколо виставлені, підкотили кілька старих пнів. Школярі, одягнені по-святковому, походжали гуртами круг озера, ждали Лебеденка.

Врешті з'явився й Олександр Юхимович. Холоші штанів і черевики припорошені жовтим пилом — видно, ходив десь полем, комір сірої сорочки, підперезаної шнурком, розстібнутий, капелюх зсунутий на потилицю. В руці тримав жмут якогось зілля.

За кілька хвилин голову колгоспу вже оточили лісівники, допитувалися, що то в нього.

— А це я хочу у вас дізнатися,— випростав той руку з пучком.— Ану, хто скаже?

Діти мовчали.

— Що ж це ви,— усміхнувся Лебеденко,— ботаніку погано вчили, чи що? Ану придивіться уважніше.

Він висмикнув кілька рослин, подав школярам.

Роздивлялися. Листочки довгі, широкі, корінь мичкуватий, стебло злегка похиле, на ньому багато колосків.

— Так хто ж мені скаже, що це таке?

— Стоколос,— озвався Роман.

— Правильно! — зрадів Олександр Юхимович і повернувся до хлопця, що стояв у нього за спиною.— Стоколос! Я нарвав його біля жита. Бур'ян це. Засмічує поля. І ми нещадно боремося з ним. Висіваємо тільки на сінокосах. Але ви погляньте, що це за рослина! У жита, пшениці, ячменю в колосочкові лише кілька десятків зернят. А в стоколоса у кожної рослини півтори тисячі зернин. І ще одне: культурні зернові треба сіяти щороку. Стоколос же багаторічний.

Лебеденко крізь товсті скельця окулярів пильно придивлявся до пучка, продовжував:

— От я й думаю: давно вже ця рослина чекає на сміливця, що відважився б

схрестити її з житом, пшеницею чи ячменем. Уявляєте, що б це могло вийти? Сто колосків на одному стеблі! Зразу ціла хлібина! Га?!

Голова колгоспу засміявся, якось молодо, похлопчачому задьористо, потрясаючи перед собою жмутиком зела. Потім урвав смішок, з цілковитою серйозністю додав:

— Тільки за це діло треба братися з юних літ.

Бо роботи буде багато... Може, на все життя

Як заходило сонце і байрак почали заливати надвечірні сутінки, прозвучав урочистий горн. Луна покотилась яром, завмерла десь удалині. Черговий підняв на флагштоці табірне знамено. Червона струмина вогню побігла хмизом, пустила хилитаве пасмо сизого димку. Лінійка почалася.

Микола Петрович, спираючись на палицю, вийшов на середину кола, ближче до багаття. Був він, як завжди, у світлій тенісці, простоволосий. Окинув поглядом лісівників, поглянув на озеро. У тиші, що лягла на лісницьке таборище, чути було, як потріскує сухий хмиз у вогнищі та попискують ластівки, низько кружляючи над водою озера.

— Кожна людина,— сказав учитель не дуже голосно,— ким би вона не була, повинна лишити по собі добрий слід на землі. У тому її найвище покликання і найбільше щастя. В тому, коли хочете, її безсмертя.

Лісівники уважно дивилися на Миколу Петровича, і ніхто не помітив, як на схил байраку, той, що від села, вийшов дядько Лесь, тримаючи щось у руках, почав між посадками спускатися з тераси на терасу. Тільки Лебеденко, який сидів на лавці поряд з Тетяною Степанівною, при тому тихенько встав, постояв за пеньками, позад дитячого гурту, і, зрозумівши, що на нього ніхто не звертає уваги, зник за наметами.

— Ми, друзі мої,— продовжував учитель,— можемо пишатися сьогодні: наш колективний слід уже ліг на землю. Ось він — озеро! Наймолодше на всій земній кулі.

Микола Петрович ступив крок уперед, по-молодечому рвійно підняв руку, голосно гукнув:

— Картографи, землеміри, не дрімайте! У ваші карти, схеми внесіть поправку... Запам'ятаймо, друзі, цю хвилину! Вона справді святкова!

Лісівники заплескали в долоні. І раптом — бах! бах! — гримнули постріли — один і другий... Від несподіванки багато хто аж тіпнувся, а Сороканіжка навіть зойкнула. Заозиралися, а з неба вже сіється на голови різноколірний серпантин.

Що таке?

Та то ж дядько Лесь із Лебеденком палять із двох дробовиків. Ха-ха! Ну й придумали!..

Хлопці вже позіскакували з місць — дайте і нам хоч по разу стрільнути! Але в стрільців було лише по два набойі, заряджених серпантинном. І все вже використали.

Після Миколи Петровича говорила ще Тетяна Степанівна, потім Лебеденко. Навіть старшому

лісничому Онисиму довелося тримати слово. І якось так воно само собою вийшло, що, крім озера, завтрашніх справ лісництва, згадав Онисим і про лосеня, яке зникло у

них із загородки та так безслідно, ніби на крилах знялося й полетіло.

Юрко при тому нервово засовався на старому пеньку. Жорка, що сидів поряд, опустив голову.

Лісівники позирали на них.

— Це Юрко із Жоркою,— сказав твердим голосом Микола Петрович,— забрали лосеня, і тепер воно в місті.

— Батьку! — закричав Сагайдак-менший і зірвався з місця.— Твій вчинок нечесний! Ти підступно видаєш нас!

Хлопець кинувся бігти. Але йому на дорозі став Роман, в якого, видно, теж не вистачило сили всидіти на місці.

— Стривай, злодіяко! — вхопив він брата за барки, підставив ногу і в одну мить кинув на землю.

Хоч Юрко був не зовсім готовий до такого, все ж не розгубився. Вхопив Романа за комір і, падаючи, потяг за собою. Тепер, сплетені в один клубок, вони покотились по землі.

— Що ти робиш, Романе? — закричала Сороканіжка і чимдуж кинулася на допомогу Сагайдакові.

Росина залишилась сидіти на місці, тільки закрила руками обличчя і заплакала. Жорка увібрав голову в плечі. Онисим заспішив розбороняти забіяк.

Микола Петрович дивився кудись поверх палахкотливого полум'я, але куточком ока, певно, бачив нестямний поєдинок школярів, строго наказав:

— Усім негайно сісти на місця! І слухати мене!.. Юрко! Роман!

Захекані, спітнілі, вони вже не штовхалися, тільки обтрушувались, але словесний герць зразу обірвати їм, видно, було несила.

— Тепер до смерті зостанешся в нас злодіякою...— шипів Роман.

— А ти скупим дурнем так і помреш,— кип'ятився Юрко.— Хіба я для себе забрав лосеня. Я віддав його дідусеві Тото... Зрозумів? Він — артист, самотній... Тварини в нього гинуть, і він скоро залишиться один як палець... А тобі жаль для нього лосеняти! Скупердяга ти нещасний!

Те своє пояснення Юрко висловив гаряче й ледве не крізь сльози, воно зразу ж повернуло дитячу прихильність до Сагайдака. Галя, що вже було втратила ґрунт під ногами і не знала, як захистити друга, нараз відчула, що правота на Юрковому боці, гукнула:

— Бачиш, який ти, Романе!

Росина витерла на віях сльозу, і, хоч ще дивилася спідлоба на Юрка, все ж якась симпатія до хлопця знову затепліла у її очах.

Роман у супроводі Онисима йшов мовчки на своє місце.

— Ну, так що ж, хлопці,— сказав Леbedенко,— коли Юрко узяв лосеня для старого артиста цирку — це зовсім інше діло. Так що гарячкувати тут не слід... Я так думаю...

Тим часом густа сутінь залила яр. Багаття розгорілося, і веселі полиски його лягли на воду, впали на людські обличчя та одяг. У чистому небі сходили зорі, у молодих

посадках обізвався соловей. Але його ніхто не чув — всіх бентежило, хвилювало те, про що говорив Микола Петрович.

— Про чисто людську порядність Юрка та Жорки,— казав учитель,— ви ще, може, захочете поговорити детальніше. Мені ж зараз бажалося б торкнутися іншого. Юрко кинув мені докір: чи я, мовляв, у його роки був не такий самий, як він оце зараз? Я, признатися, ніколи не розповідав про це нікому. Навіть Юркові. Тепер мушу це зробити, і ти, Юрку, слухай уважно.

Ні, не таким було дитинство Миколи Петровича. Тоді були суворі і тяжкі роки. Він тількино скінчив сім класів. А в серпні фронт наблизився до села. Кілька днів усе навкруг клекотіло, двигтіло, ночами палахкотіли пожежі. Потім одного вечора стихло, тільки пожарища відсвічували багрянцем у низьких хмарах, що пропливали над хатами.

Опівночі біля їхнього двору зупинилась вантажна машина. Водій заглушив мотор, і з кузова почувся стогін. Шофер виліз із кабіни, став на підніжку, перекинувся через борт грузовика. "Що ж будемо робити, хлопці?"— спитав. "Води!.. Води нам дай..."— чулося з кузова.

Тоді Микола, який спостерігав за тим крізь прочинену хвіртку, кинувся до хати, виніс цеберку і кухоль. "Ось нате..."— сказав схвильовано.

Шофер заліз у кузов, почав поїти поранених.

А Микола тим часом і собі підскачів, схопився за борт, підтягнувся на руках, зазирнув у машину. Там на соломі лежали солдати, прикриті шинелями, і тяжко стогнали.

"А тепер вези нас, голубчику",— обізвався знову той самий стражденний голос, коли всі напилися.

Шофер віддав Миколі цеберку й кухоль, але хлопець не поніс їх назад до хати, поставив за хвірткою.

"Вези...— зітхнув водій, опускаючись на землю.— А як? Ви ж самі знаєте, що німець оточив кільцем і відрізає усі дороги..."

Шофер опустил голову.

"А куди вам треба?" — несміло запитав Микола.

Виявляється, село було кілометрів за двадцять від них.

Микола подумав. "Ви знаєте, дядю,— сказав після мовчання,— крім тієї дороги, де бруківка, є інша — ярами..."

Водій уважно вислухав його, Миколину, розповідь, став на колесо машини, перекинувся до кузова. "Чули, хлопці, що пацан каже? Він знає іншу дорогу — якимись вибалками та яругами... Може провести..." — "Хай веде..."— "Сідай",— сказав шофер і відчинив перед ним двері кабіни.

Микола вперше в житті чув чоловічий стогін, і це так вразило його, що аж волосся на голові заворушилося. Ледве тямлячи себе, гарячково вскочив у кабіну до шофера. В ту ж мить загула машина, і він, забувши, що й дома нічого не сказав, показував дорогу, куди їхати.

За крайньою хатою завернули в байрак. Виявляється, не так просто серед ночі, без

світла фар, майже в темряві, між кущами й деревами розрізнити путівець. Щомиті можна чекати кулеметної черги, вибуху гранати. Але Микола про те не думав, бо тільки в кіно бачив, як тонув Чапай серед ріки від ворожих куль, та ще пісня, яку співали вони в школі, розповідала про молоде орля, що хоробро прийняло свою смерть.

їхали так: двері у кабіні були відчинені, на лівій підніжці стояв шофер, на правій — Микола, раз по раз командував: "Прямо, прямо... Тепер праворуч... Обережно, тут канава..."

Крізь ревіння мотора час од часу чувся стогін у кузові. Машина повзла дуже повільно, а то й зовсім зупинялась. Тоді Микола біг уперед, щоб розпізнати, на яку з двох доріг їм повертати. Його страшила думка, що він десь збився на поворотах, не тим відрогом яру поїхали і врешті втраплять не до своїх, а в лабеті фашистів. Тільки на світанку, коли вже пригасли заграви у небі від пожарищ, що змітали з лиця землі скирти, людські житла та колгоспні ферми, коли почало сіріти, вони прибилися в те село, до якого шукали дорогу цілу ніч. Знайшли фронтовий евакогоспіталь. Двох із тих, що лежали в кузові машини на соломі, Вітчизна вже не дорахувалася.

...Микола Петрович замовк, дивився на червоні вуглики, що спадали з перегорілих галузок у сірий попіл.

Місяць піднявся над краєм яру, кинув у став лляного рушника і заходився вибілювати його.

Діти не спускали очей з обличчя Миколи Петровича, на якому грали, мінилися відблиски багаття.

Роман з мовчазною задумою слухав дядька. Трохи дивувався — скільки доводилося розмовляти з ним, про що тільки не розповідав, а от цю історію — вперше.

— А як же ви потім назад повернулися? — поцікавилась Росина.

Вчитель зітхнув:

— Повернувся додому не скоро. Та про це іншим разом. Зараз же нам слід подумати, як назвати наше озеро. Воно повинно мати своє наймення.

Кілька хвилин всі мовчали. Потім Росина тихо сказала:

— Озеро Добросердя...

Назва всім сподобалася. Її й прийняли.

БЕРЕЗОВИЙ СІК

Гемор із жінкою кілька разів за вечір підходили до хліва, зацікавлено позирали на лісницьке школярське зібрання. Той час, коли вони з усміхом, як на пусту дитячу забавку, дивилися на все, що робилося в яру, уже минув. Тепер щоразу все більше переконувалися: Тетяна Степанівна, і Леbedенко, і всі інші дорослі й малі не відступляться од задуманого. Коли побачили, що й озеро вже заголубіло на дні вибалку, тільки похитували головами.

Колгоспний об'їждчик стояв, розставивши ноги в чоботях та галіфе, чухав волосаті груди крізь розстебнутий комір сорочки, ліниво цідив:

— От тобі й шкети... Бачиш...

— Хочуть і далі став за ставом пускати,— ворухнула товстими губами Гемориха.

— Це все діло Лебеденка...

— А я оце думаю, чи не посадити мені квочку на качині? Га?..

— Щоб знову гавкали та новий штраф приперли?

— То яке їхнє діло? Качата дерев не поїдять. А що на воді плаватимуть — немає такого закону, що не можна... Іще й гусенят розведу...

Мовчали, думали кожен щось своє.

Потім Гемориха сказала уже рішучіше:

— А таки їй-бо завтра поїду на інкубаторну в район... І качаток візьму, і гусей... Кому яке діло до того...

Наступного дня вона таки й справді подалася з дому.

Тепер у лісництві працювало два трактори і роботи пішли значно успішніше. Новенький крутосхилий водив дядько Лесь, старого бульдозера цілком освоїли Онисим та Роман. Хлопці помітно гордилися довір'ям, намагалися трудитися якнайкраще. Авторитет їхній серед лісівників що не день все більше утверджувався, викликаючи неприховану заздрість у Юрка.

Особливо боляче йому стало одного дня, як дядько Лесь плугами нарізав тераси, а Онисим із Романом розрівнювали бульдозером. Жорка бігав слідом за хлопцями та все фотографував їх. Юрко, заклавши за спину руки, ішов схилом яру вище машини, згадував розмову з дідусем Тото про три заповіді. ,

Аж тут з кухлем та квартою в руках поспішає Росина. Перестріла машину дядька Леся, махає рукою, щоб зупинився. Той пригальмував свого проворуна, вийшов із кабіни, витирає тильним боком руки спітнілого лоба. Юрко й собі спустився схилом до них:

— Березового сочку, дядьку Лесю,— простягає дівчина кухоль.

Тракторист дістає з кишені жмут клоччя, витирає руки.

— І як ти здогадалася, що мені хочеться пити?

— Я завжди знаю ваші бажання,— усміхається школярка.

— Спасибі!

Він пожадливо п'є, кадик йому ходить по горлу вгору-вниз, і краплина скочується по підборіддю.

— Ну ж і смачного соку дятел наточив,— розгладжує вуса.

— Дуже доброго,— підтверджує дівчина.— Випийте ще...

— Дятел? — дивується Юрко.

Росина з дядьком Лесем розуміюче переглядаються.

— Угу...— хитає школярка головою, знову наповнюючи кварту.— Отам... Із старої берези... Ранньої весни...

Дядько Лесь пив апетитно і другу кварту, а Росинині очі нараз пройнялися якимось туманом, згадалося...

...З мамою сиділи за столом, посеред якого горіла настільна лампа. Мама читала учнівські зошити, а вона, Росина, вже поробила уроки і тепер малювала. Раптом хтось постукав у двері. Відчинила — на порозі дядько Лесь.

— Пробачте, що турбую... Проїжджав яром, бачу — у вікнах світло... То я на вогник... Попити джерельної водиці...

— То проходьте, чого ж ви? — мовила вчителька.

•— Та в мене такі закурені чоботи, а у вас так чисто.

— Нічого, дядьку Лесю,— уже схопилася Росина, не приховуючи радості, що до хати завітав гість.— Це я увечері помила підлогу, а завтра ще раз витру. Проходьте. А замість води дам березового соку. Це ж ви навчили нас із мамою точити його. Мама приправила ячменем, і він тепер такий добрий...

Росина метнулася в другу кімнату, винесла графин та склянку. Наповнила її, подала гостеві, який усе ще стояв біля порога, не наважуючись ступити закуреними чобітьми по чистій підлозі.

— Спасибі, Росино, вип'ю з апетитом. А тобі за це ось...— І дядько Лесь простяг їй невеликий кульочок.

— Що це? — запитала дівчина, взявши подарунок.

— А це від зайчика,— казав тим часом дядько Лесь.— Я там, у яру, нагортав вал, а він прибіг і просить: "Передай, чоловіче добрий, будь ласка, отій дівчинці, що живе в будиночку під білими березами. Вона хороша. Коли ми, буває, зустрічаємося з нею, вона ніколи не лякає мене, не кричить, як інші діти, а завжди ласкаво кличе: "Зай, зай, зай..."

Росина, слухаючи те, усміхається, озирається на маму, яка теж не може приховати усміху. Дивиться знову на дядька Лесю, дякує. І хоч добре знає, що то зовсім не від зайчика, що кульочок той із крамниці, де й наповнювали його, все ж їй хочеться продовжити ту веселу казку.

— Ану ж бо побачимо, чого зайчик сюди назбирав,— каже вона, розгортаючи папір.— О, цукерки! Арахісові цукерочки! Саме такі, як я люблю. Так пийте ж і ви, дядьку Лесь, березовий сік... І знайте, що він не просто з дерева накапав через ту очеретинку, яку ви встромили в дірочку...

— А звідки ж він узявся? — дивується дядько Лесь, погладжуючи свої вуса.

— Його налив із свого довгого дзьоба дятел...

— Ну ж бо скуштую...

І дядько Лесь, скинувши кашкета з голови, з задоволенням спорожнює стакан.

— Точно,— стверджує потому,— по запаху пізнаю дятлову роботу... Бровар він першокласний. Сам я, Росино, як був школярем, бачив у лісі його працю...

— Та чого ж ви стоїте,— втрутилася Тетяна Степанівна.— Проходьте, сідайте...

— Хіба що на хвилинку...— Дядько Лесь присів на краєчок стільця, продовжував:— Отож колись школярем я вів спостереження за природою... Як це, Тетяно Степанівно, називається — фенологічні записи... Не помиляюся?

— Ні, ні... Фенологія.

— А що це таке? — поцікавилась Росина.

— У тих записах я відзначав, коли на снігу з'являлися перші проталини, коли прилітали граки, шпаки, жайворонки. А потім записував, якого дня берези дали

перший сік, якого числа і місяця прогрімів перший весняний грім... Уся система знань про ці сезонні періоди в розвитку природи і зветься фенологією... Я здавна любив усе це. Знав, як табличку множення, коли і як розпускається листя на деревах і кущах. От, наприклад, у травні, в першій половині: бузина червона, порічки, черемха, малина, береза, ліщина, горобина і так далі.

— Чому ж ви тепер не ведете своїх фенологічних спостережень? — запитала Тетяна Степанівна.

— Зараз моїми записками користується, здається, Онисько. А я... Я вступив уже в іншу фенофазу. Трактор — і так далі. Але не про це я хотів тобі розповісти, Росино.

Дівчина шкодувала, що розмова їхня звернула із казкової стежки, і зраділо нагадала:

— Про дятла збиралися...

— Ага,— ворухнув темними бровами дядько Лесь.— Так ось, давно, коли вів спостереження за початком руху соків у берези, я злегка й неглибоко наколював її кору. Як з дірочки з'явилася сльозинка, то й був початок. А опісля, аби не завдавати шкоди дереву, замазував ті поранення глиною або шевською смолою. І ось одного разу помічаю, що ті мої заліпки хтось відколупує. Хто б це міг бути? Я підгледів. Виявляється, дятел очищає стовбур от замазки і залюбки смакує березовим соком. Так що тепер я знаю — це птах націдив і тобі смачного напою.

— Дятел націдив соку,— блиснула оченятами Росина під темними густими бровами,— а зайчик передав арахіс...

їй хотілося, щоб та казка не мала кінця, щоб дядько Лесь і далі розповідав щось цікаве про перші проталини в снігу, про приліт жайворів чи перший весняний грім, але гість уже встав, переминав кашкета в руках, збирався йти.

— А у вас, Тетяно Степанівно,— сказав стиха мамі,— все робота...

— Як завжди,— кивнула та головою і чомусь зітхнула.— Дала завдання їм написати, яким вони уявляють собі наше шкільне лісництво, виходячи з ґрунтових, водних та інших природних умов. І ось сьогодні треба все це перечитати.

— Звичайно... Треба...— зітхнув і дядько Лесь.— Така доля вчителя. Сьогодні одне, завтра інше... І так щодня... Ну, вибачайте. Спасибі за березовий сік.

...Якимось теплом війнув на Росину той спогад. Стояла і всміхалася, дивлячись, як смаковито п'є дядько Лесь.

А тим часом терасою під'їхав бульдозер, зупинився. З кабіни вискочили Роман та Онисим. Росина гукнула їм:

— Може, й ви покуштуєте?

— Хіба ми проти? — озвався Онисим.

— Якщо ти думала і про нас, то чому б і ні...— уточнив Роман.

— Я думала про всіх,— уже перехиляла глечика до підставленої кварти дівчина.

Поки Роман, хазяйновито розставивши ноги, тамував спрагу, додала:

— Про всіх наших механізаторів думала...

Юркові теж хотілося пити, він сподівався, що і йому і Жорці запропонують

поласувати березовим соком, але решту, весь до дна, дівчина вилила старшому лісничому.

Не минуло поза Юрковою увагою і те, як Росина дивилася вслід Романові та Онисиму, коли хлопці поверталися до бульдозера. Була в тому погляді і гордість за товаришів, що вже нарівні з дядьком Лесем працюють на машинах, і радість за саму себе, що так турботливо, мов справжня господиня, обійшлася з усіма трактористами, на плечі яких лягає найважче діло в лісництві.

Юрко тільки зітхнув. А як дядько Лесь, подякувавши Росині за напій, узяв ключа, ступив до мотора, підійшов і собі ближче до механізатора.

— А нам із Жоркою ви б не дозволили сісти за важелі? — мовив несміливо.

— Вам? — повернув голову дядько Лесь. — А чого ж?.. Це можна...

Підкрутив якусь гаєчку, пильніше поглянув на хлопця.

— Тільки, розумієш, він, — хитнув головою у бік крутосхильного, — недолюблює оцього...

І повів поглядом по всій Юрковій фігурі з голови до ніг.

Сагайдак трохи розгублено поглянув на себе — на голе пузо, на вузол, яким було зв'язано поли теніски. Зирнув на Росину — та розсміялася.

— От у Жорки нічого. А в тебе... — дядько Лесь ворухив вусами, прицмакував, хитаючи головою.

— Так це я зараз... — знітився Юрко і вже взявся до вузла, розв'язав, заходився розгладжувати долонями матерію. Але вона, непокірна, знову бралася складками.

— Наче теля жувало, — пирснула зо сміху Росина і відвернулася.

— То треба утюжком, — порадив дядько Лесь. — Гаряченьким... Та водичкою побризкати. Ми, було, як ідемо з військової частини в місто, то все на нас так і сяє... Раз-два. Раз-два... Красота...

Тракторист зиркнув на Росину. Дивився на школярку і Сагайдак, ще енергійніше розправляючи сорочку.

— Ходи до мене, Юрко, я тобі випрасую, — запропонувала дівчина.

— Е, ні, — заперечив дядько Лесь. — Це, брат, треба тільки власними руками. Ну, а щодо трактора, якщо хочете, книжку вам принесу... Підручник...

— Звичайно, дуже хочемо, — загорілися в Юрка очі.

Дядько Лесь уже поспішав до кабіни. Росина відійшла вбік, щоб не заважати. Стала, гукнула Сагайдакові:

— Ходімо, Юро, я ввімкну тобі праску.

СИНЬОШИЙКА

За останній час помітно піросло, зміцніло лосеня. Довгоноге, вухасте, воно допитливими, немов здивованими очима зоріло на світ, до всього цікаве й уважне. А Росині, Романові та Онисимові здавалося, що в погляді тварини так і не розвіявся сум, почуття самотності. Щоб якось розряти малого, прилучити до компанії, вирішили перевести його на ферму. Там, серед телят, лосеняті буде веселіше. Та й вигульні загороди просторіші — є де й побігати, і погратися. Молока вже можна давати менше

— Буханець залюбки смакує і траву, і сінце. Не гребує і молодим пагінням дерев.

Була ще одна причина того, що лісівники змушені шукати для свого вихованця нове житло. Романова мати бідкалася: через несподіваного гостя доводиться курей тримати взаперті.

І ось уся школярська компанія зібралася на Романовому подвір'ї, обмірковувала, як краще перепровадити тварину на колгоспне господарство.

Роман пропонував попросити в артільних конюхів уздечку чи недоуздок, бо хтозна, мовляв, як поведеться чотириногий друг. Може, тільки вийде на вулицю, кинеться навіткача, і ніяка сила нездатна буде його вдержати. Все-таки це ж істота дика...

Всі суперечки припинив Онисим. Він узяв звичайну мотузку, пов'язав лосеняті на шию, храп теж про всяк випадок прихопив петлею. Вуханець проти всього того не заперечував — покірно скорювався волі старшого лісничого. І коли розчинили хвірточку, а Роман сказав: "Ну, вуханю, ходімо на нову квартиру",— спокійно рушив за своїм поводитирем.

Так і йшли вулицею. Оточений з усіх боків гомінкими школярами, він ступав сягнистими кроками, роздивляючись навсебіч.

Як випустили в порожній загін, теж лишився якимось статечним і непоквапливим. Обійшов усю обору понад огорожею, зазирнув у годівниці та ясла. Знайшовши там свіжу конюшину, заходився їсти.

Коли школярі вже залишали лосеня, воно підійшло до лат і, піднявши голову, все дивилося мовчки їм услід.

— Цікаво було б знати,— сказав Юрко Росині,— що воно зараз думає?

— А може, в нього й думок ніяких немає,— зауважила дівчина.

— Ні,— хитнув головою Сагайдак,— тварини теж думають, так, як і ми. Тільки сказати не можуть, щоб люди зрозуміли.

Хлопець тримав у руках книжку. Всі ці дні він не розлучався з підручником і, як тільки випадала вільна хвилина, читав разом із Вчорашнім. Юрко вирішив за всяку ціну навчитись водити трактора. Хай Роман тоді хизується!

Ліворуч від дороги, що вела з ферми в село, височіла Козацька Могила з геодезичною триногою на маківці. Росина з Юрком трохи відстали від гурту, і тепер дівчина сказала:

— Ходімо туди. Я покажу тобі гніздечко синьошийки.

— Чиє?

— Синьошийки.

— Про таку пташку я ніколи й йе чув,— знизав плечима Юрко.

— От бачиш. А казав — відвідуєте гурток юннатів! От я тебе й познайомлю з нею...

Пішли!

Росина вже взяла хлопця за руку, бо треба було звертати саме тут, де кінчалася скошена ділянка вівсомішанки, а далі густою стіною стояло жито.

— Але ж мені треба ось читати...— розгублено сказав Сагайдак. Та Росина не відступалася.

— Ти попроси Романа й Онисима, вони тобі допоможуть. Хлопці вже добре знають машину. Не гордуй, Юро, перед ними. Ну, біжімо!

Юрко скорився. Коли вже були за стіною жита, дівчина шепнула:

— Нагнімось... Щоб нас не бачили...

Вони довгенько бігли пригинці, все ще тримаючись за руки.

А школярський гурт в першу мить і не помітив їхнього зникнення. Роман розповідав саме про Гемориху. Всі працювали вчора по той бік дамби, а він прибіг до наметів. Бачить — сусідка крадеться до озера з корзиною та озирається. Присіла біля води, виймає одне за одним каченят. "Вуті, вуті..." — гукає їм стиха.

— А ти ж що? — поцікавився Онисим.

— Я сховався за намет, мовби нічого й не бачу.

— Ех, ти! — махнув старший лісничий під регіт школярів.— Крикнув би їй: "Бог поміч, тьотю!"

Сміються лісівники. Усміхається й Сороканіжка. І ту мить озирнулася: де це Юрко? Ні його, ні Росини на дорозі немає. Приклала дашком руку до золотавих брів, пильніше обдивляється навколо. І тільки тоді помітила у попельнастому морі житнього колосся, що вже почало красуватись, дві голови. Смутком заволокло від того очі.

А Росина та Юрко раділи, що непомітно вислизнули з гурту. Дівчина хвалилася, що збирає колекцію пташиних яєць. Уже має п'ятдесят одне.

— І знаєш, де чие? — допитувався Сагайдак.

— Звичайно! І про пташину кожен можу тобі розповісти.

Так і не помітили, як дійшли вже до Козацької Могили.

Лебеденко давно заборонив розорювати цей заповітний пагорбок землі та щось сіяти на ньому, і тепер могила, поросла ковилою та тирсою, уся якась мовби сива, величаво підіймалася серед поля, як пам'ятник героїчному минулому народу.

Ступали спроквола узвишшям. Росина зірвала на високому стеблі жовту квітку.

— Нечуйвітер,— простягла Юркові.

— Яка гарна назва!

— Гарна,— кивнула дівчина.— Мама казала, що нечуйвітром можна лікуватися при захворюваннях печінки. А це ось переступень. Отруйний. З ним треба обережно...

Росина зірвала і його.

— То навіщо ж ти? — наполошився Юрко.— Викинь!

— Нічого,— усміхалася дівчина і прикладала те друге стебло до нечуйвітра.— Треба все знати у житті — і друзі;а, й ворога... Так каже дядько Лесь...

Верхів'я могили було, мабуть, колись усе перекопане. І тепер виднілися то там, то сям ями, густо порослі травою.

Юрко зацікавлено обдивлявся навколо. Звідси відкривався широкий краєвид. Он на дорозі, неподалеку від Геморової садиби, гурт школярів. Ліворуч — яр, там — шкільне лісництво. Але його не помітно. Тільки височіє на схилі купка старих беріз. За вибалком — село. В садочку біліє Романова хата.

Поки Юрко роздивлявся все те, Росина обережно наближалась до високого куща

калини, що ріс поряд із стовпом тригонометричної вишки. Коли вже була за кілька кроків від нього, з-під обвислої гілки з криком випурхнула маленька трав'яно-бурого кольору пташка. Але нікуди не полетіла, сіла на найвищу галузку.

— Он глянь, Юро! — гукнула притишено дівчина. — Яка з себе синьошийка...

Сагайдак озирнувся. На голубому тлі неба пташку добре було видно. Знизу сіренька, нічим особливо непоказна. Зате на шию одягла виняткової краси стрічку — ясно-синю з кобальтовим відливом. На груди спустила манишку з вузькою темною смужкою в червоно-охристій бахромі. І це ще не все. Посеред манишки вигадниця мовби приколола брунатного кольору брошку.

— Ох ти, яка красуня! — вигукнув Сагайдак.

Того голосу птаха налякалася, пурхнула з куща, з криком закружляла навколо могили.

Як сіла на самому вершку триноги, Росина ступила ближче до куща, і очі її нараз розширились від побаченого.

— Сюди скоріше, Юро! — гукнула схвильовано.

Сагайдак підійшов ближче і теж, вражений, зацікавлений.

На гілці в тому місці, де вона роздвоювалася на дві галузки, лежало невеличке гніздечко. В ньому двоє ще слабо оперених пташенят. Одне маленьке, друге майже втричі більше. Це останнє, тримаючи на спині мале, розставило крильця, уперлося лапками в стінки гніздечка і, відсуваючись якимось дивно назад та вгору, піднімало на собі живий вантаж.

Юрко в першу мить і не збагнув, що відбувається в пташиному кубельці. Може, малюки просто бавляться, незважаючи на застережні крики батька чи матері. Але чому вони такі різні за розміром? Не одночасно вилупилися з яєчок? Не однаково харчуються? Відповісти щось достовірне самому собі на всі ті питання Сагайдак не міг.

А тим часом хоробрий здоровань, з голомозим недоростком на спині, вже піднявся до самого краю гніздечка.

Росина взяла Юрка за руку вище ліктя, мовби шукаючи в нього якогось порятунку чи захисту, вся насторожена, зацікавлена. Сагайдак відчув, як пальці діваччої руки стискалися.

Здорове пташеня натужилося з усіх сил, аж лапки в нього тремтіли. Дрібно затіпалися й крильця. Тепер і голову підняло вгору, витягнуло шию. І той малий, що лежав на спині, посунувся ближче до хвоста, перекинувся через голову і безсилою грудочкою покотився вниз із гнізда.

— Ой! — зойкнула Росина, кинулася на допомогу нещасному.

Лише тепер вона помітила, що на землі у траві лежить ще двійко таких самих малих пташенят.

— Ах ти ж розбійник! — гукнула та заходилася піднімати покривджених. — Ти знаєш, Юро, хто то в гнізді? То зозуля підкинула синьошийці своє яйце і от бачиш, що нахабник витворює. Он як воно в житті виходить!.. Ну, я ж тебе...

Тепер Юрко починав розуміти, що зозулення вирішило спекатися своїх названих

братів та сестричок, щоб самому було просторіше в гнізді, а харч, призначений для цілої сім'ї, попадав лиш йому одному.

— Стривай же, підеш до мене за таке,— казала Росина.— Отак! А ви, маленькі, лишайтесь в батьківській хаті...

Дівчина тримала жовтороте зозулення в долоні лівої руки, правою порядкувала в гнізді.

Натривожена синьошийка уже спустилася вниз, сіла на стебло перестрічу і кричала, кричала.

— Ходімо скоріше звідси,— сказала Росина,— бачиш, як плаче...

Вона швидко ступила кілька кроків вбік від куща.

— А що ж ти із зозуленням зробиш? — запитав Юрко, здивований, що школярка забрала пташеня із собою.

— У мене дома є клітка і гніздечко. Хай виростає там цей агресор...

— Але ж як його годувати?

— Я знаю... Обіжене не буде...

Коли спускалися з могили, задумливо продовжувала:

— І нікого не жаль... Аби самому було ситно й просторо... От як воно, Юро, виходить...

Дівчина мала чутливе до кривди серце. Побачить, почує щось несправедливе, і мовби хмарина затулить їй сонце, кине тінь на лице. І зараз ішла поряд з Юрком принішкла, зсутулена. Думала знову про свою сирітську долю. Уявлялося: ото її хтось із гніздечка жорстоко викинув, а Тетяна Степанівна підібрала.

Від тих думок почувала незатишність. Хотілося тепла, доброго людського слова, просто ласки.

Від лісництва могилу відділяв широкий лан жита. Топтати в ньому стежку було незручно, і назад знову пішли скошеною ділянкою вівсомішанки.

Юрко чомусь мовчав. А Росині так хотілося, щоб він сказав щось хороше. Ну, ось хоча б отак:

— Ти чогось спохмурніла?

Вона б відповіла:

— Бо в тому пташеняті, викинутому з гнізда, пізнала себе... Одна я на світі, як пальчик. Ні брата, ні сестри...

— А в мене теж їх немає.

Він якусь хвилю мовчить. Потім бере її руку, гаряче стискає.

— Знаєш що, Росино? Давай будемо в житті як брат і сестра. Що б там не трапилося, а ми скрізь удвох... Хтось тебе задумає покривдити, я захищу. Коли в мене біда — ти на виручку. Так, як повинно бути між рідними...

— О, я давно цього хочу. Я завжди дивлюся із заздрістю на тих дівчаток, у яких є брат чи сестричка.

— Так ось тепер і в тебе є. Підними голову і розправ зморшку між бровами.

— Не тільки це, Юро. Мені хочеться посміхатися тобі, бо я щаслива...

Все те марилося, чулося Росині, поки йшла скошеною нивою попід житом. А коли вже були за кілька кроків від дороги, дівчині нараз здалося, що останні слова Юрко таки справді сказав. Вона повернула до нього лице і посміхнулась^ Він теж їй відповів таким же усміхом.

Ясно світило сонце. Десь зовсім близько підпадьомкав перепел, жайвори видзвонювали неумовкно над головою, нива поряд шаруділа колосом. І, певно, все те зашкодило їм обом вчасно помітити на шляху запечалену, смутну Сорока*ніжку, що бігла до них. Тільки як нараз, вихопившись із-за стіни густих стебел, зупинилась перед ними, удвох, наче змовившись, вигукнули:

— О! Ти теж тут!

Сороканіжка важко дихала і відводила погляд кудись вбік.

— Авжеж... Прибігла тобі сказати, що газету з редакції прислали. А в ній про Гемора є...

— Та ну? — аж спалахнув Сагайдак.— Так це ж здорово!

І, забуваючи про все на світі, кинувся бігти в село, тільки услід за ним хмарина куряви заповоліла.

ЗУБ ЗА ЗУБ

Примчав Юрко у лісництво, а там піонерська газета "Зірка" ходить по руках. Жорчиного фейлетона вже прочитали і тепер роздивлялися карикатуру на Гемора та реготали. Вчорашній почував себе іменинником — повні щоки його зарожевіли, вуха почервоніли, він стримано усміхався.

Сагайдак схопив у руки газету, пробіг очима замітку, посміявся з малюнка, та нараз замовк, задумався, змовницьки позираючи на товаришів. Так із ним завжди бувало, коли починала мерещитись якась нова витівка.

— Хлопці,— утаємничено примружив око і поманив пальцем товаришів.— Треба, щоб і Гемор замітку прочитав.

Він тикав пальцем у газету і вже реготав, уявляючи, яке враження справить критика на колгоспного об'їждчика.

— Можна вкинути йому в двір,— запропонував Роман.

— Ні,— крутнув головою Юрко,— ми приклеїмо газету на воротах або на хвіртці... А щоб полегшити йому діло, замітку обведемо рамкою...

Невдовзі вже готували клейстер, віхтик, газетну замітку обвели тушшю.

За півгодини сільською вулицею до Геморового подвір'я поспішали Юрко, Жорка та Роман. Онисим від тої операції відмовився — дядько Лесь посилав його в тракторну бригаду по якусь деталь до машини. Та хлопці й самі порішили, що великим гуртом їти не слід — досить і трьох. Юрко ніс газету, Роман консервну бляшанку із клеєм та квачик. Вчорашній ішов позаду них.

— Тепер ти переконався, що маєш справу з серйозними людьми? — говорив Сагайдак братові докірливо.— А то заходився битися за лосеня, пошкодував його для дідуса Тото...

— Що про це згадувати,— відмахнувся Роман.— Сказав же тобі, що коли для

старого артиста, то хай...

І перевів розмову на інше:

— Добре, що цього,— кивнув у бік Геморового дворища,— провчили як слід.

Хлопці зупинилися біля воріт. Хотіли взятися до роботи зразу, та передумали. Юрко показав на мигах Романові, що треба передусім зазирнути, чи нема кого на подвір'ї. Той зразу ж зрозумів братове бажання і, поставивши на землю бляшанку та поклавши квача, підійшов до паркана, зігнувся, упершись руками в коліна. Сагайдак став йому на спину, зиркнув через огорожу — нікого.

— Давай,— шепнув, зіскочивши.

Роман почав обмазувати ворота клейстером. Юрко тримав наготові газету. Жорка також приготувався, щоб долонями притиснути її до дощок.

Ще якась хвилина — і половина газети з чорною рамкою красувалася на воротині. Газету приліпили швидко, і Юрко наостанку стукнув по воротях кулаком:

— Отак!

Той удар почув у дворі собака і грізно загавкав.

А тут тваринники, що поспішали на ферму порати худобу, нагодилися. Хлопці й не помітили їх спершу.

— Що за прокламації ви тут ліпите? — гукнув ще здалеку вусатий дядько.

Голос той прозвучав так несподівано, що Жорка аж голову в плечі втяг. Та Юрко не розгубився. Озирнувся назад, помітив людей, сказав:

— А ви читайте...— і рукою розгладив газету.

Двоє чоловіків і одна жінка підступили до воріт, почали читати те, що було обведено рамкою. За кілька хвилин брязнула клямка і у хвіртці з'явився Гемор.

— Хто це собаку дратує?

— Ого, Кириле,— весело гукнув вусань,— ти вже й на республіканську орбіту вийшов!

— Атож,— хитнула молодиця,— прославився...

— Що, що? — не зрозумів Гемор.

— А ось глянь...— тикнув пальцем вусань і звільнив місце.

Об'їждчик підступив ближче до воріт, шаснув поглядом по заголовку, трохи нижче здибав своє прізвище і, прихилившись, взявся уважніше читати, поки тваринники в нього за спиною переморгувались та посміювались. Відтак якось вовкувато, мовби шия йому нараз закостеніла та зробилася неслухняною, повернув голову, кот сячись в один бік, у другий. Але та загальмованість реакції тривала тільки одну мить. Наступної Гемор різким рухом здер із воріт газету, зі спритністю рисі обернувся, блискавично схопив Юрка та Романа, які стояли до нього найближче, за барки.

— Триста карбованців заплатив, а вам ще мало? — зарепетував він, увесь червоний від гніву.

В Романа з рук полетіла бляшанка і квач, в Юрка тріснула теніска. Тільки Жорка встиг щодуху кинутися навтікача. Відбігши на безпечну відстань, зупинився, крикнув:

— Бити кореспондентів? Ви за це ще будете відповідати!

А тим часом вусань невдоволено гукнув:

— Не чіпай дітей, Кириле! Пустя їх!

Жінка теж, обурена різкістю об'їждчика, невдоволено гукнула:

— І навіщо б ото я? Коли б же хоч неправда, а то ж точ в точ... галіфе твоє...

Геморове обличчя все ще налите люттю. Він блискає очима, але щоки в нього вже бліднуть, губи ворухаються у беззвучній лайці. Він ще цідить крізь зуби щось зле, все ж хлопчачі коміри випускає з рук, штовхає школярів од себе. Та так сильно, що Юрко аж простягся на дорозі. Схопився на ноги, безсило стиснув кулаки, аж палахкотить від обурення, та що поробиш... Тільки гарячі сльози набігли на очі.

Одвернувся, щоб не бачили того люди, швидко втік од двору.

— Ну, стривай же... Я ж тобі...— стогнав про себе, не в силі промовити щось доладніше, бо горло перехоплювали спазми.

Всі наступні дні Сагайдак думав про помсту за образу. Хай не гадає Гемор, що коли він, може, й у десять разів дужчий за нього, Юрка, то вже вільний робити, що забагнеться. Ще одержить здачі!

Нагода розквитатися з ворогом незабаром хлопцеві випала.

Гемор покликав майстрів, щоб ті поремонтували йому хлів. Теслі поставили нового стовпа, зашелюгували стінку. Потім покрівельники поміняли на дахові соломку на шифер. Воднораз господар порішив причепурити і хату — замінити солом'яний дах на шиферне покриття.

Побояючись дощу, майстри не наважилися оголювати всю оселю. Половину тільки розкрили, послали на крокви опалубку.

Того ранку, коли Юрко з Романом та Жоркою про щось шепталися неподалік від Геморового задвір'я, так вона й стояла недороблена. З димаря, який видно було майже весь, курився димок, певно, господиня готувала сніданок майстровим, котрі незабаром мали прийти. До хати біля глухої стіни приставлена драбина, на щаблі висить рядюжка. І, либонь, це останнє й вирішило все, що відбулося наступної хвилини.

Жорка залишився там, де стояв,— біля урвища, за яким починалася сусідська садиба, а Сагайдак із Романом по-пластунськи полізли до житла. Як дісталися врешті до драбини, Роман зостався лежати, притримуючи її, Юрко з котячою легкістю та спритністю, прихопивши ряднину, подався вгору щаблями.

Дошки на кроквах були прибиті з чималими щілинами, і це теж добре — в одну мить Сагайдак був уже на самому вершку, біля димаря. Зиркнув у двір — нікого. Тільки біля парканчика, що відділяв городчик від подвір'я, стояв мишастий меринок, запряжений у бідку, та смикав з рептуха траву.

Юрко в одну мить накрив димар рядюжкою та, вдоволений своєю роботою, сам собі усміхнувся.

Уже треба було б і тікати назад. А Сагайдак, мов захмілілий від своєї бешкетної сміливості, сидів біля димаря. Йому витівки мало було. Хотілося ще чогось, більш ризикованого, відчайдушного. Він ще раз глянув униз на коня, примружив очі. На парканчику висіла рушниця, а поряд із нею патронташ із набоями. В Юрка аж дух

перехопило. Оце те, що йому треба! Отут він уже помститься своєму кривдникові як слід!

Хлопець мотнувся вниз. Роман лежав животом на землі і підтримував драбину, хоч вона й без того не могла посунутися, бо добре-таки звечора вгрузла в землю.

— Біжімо мерщій, он бачиш, що робиться...— гарячково шепнув Роман, показуючи поглядом на димаря, коли Юрко скочив униз, а сам поплазував навкарачки у бік лісництва.

Сагайдак глянув угору на прикритий димар. Тепер з нього дим не йшов. Зате валував звідкись ізнизу, між дошками, в широку щілину між соломою та опалубкою.

В Юрка все в душі танцювало від хмільної радості. "Ні, це ще не кінець,— думав,— ще одне матимеш..."

Хлопець пригинці заспішив до рогу хати. Але тут треба бути особливо обережним та обачним: з причілка її в городчик дивиться аж трое вікон. Господар з господинею дома, вони, певно, десь у хаті, і в вікна їм добре видно все, що діється в палісаднику. Єдиний порятунком — розлогі кущі смородини. Під їхнім віттям легко сховатися не те що одному, а й п'ятьом чоловікам.

І Сагайдак, радіючи з тої обставини та добре бачачи на штахетнику рушницю й патронташ, шмигнув під зелене покривало кущовиння.

— Юрку! Юрку! — чувся десь позаду приглушений і тривожний голос Романа, але тепер хлопець уже ні на що не зважав, захоплений своїм наміром.

Недалеко від парканчика сидів кіт і, заклопотаний ранковим умиванням, в першу мить не помітив несподіваного прихідця. Але, повернувши голову, нараз широко розкрив очі, дременував навікача через загорожу. Раптовим стрибком наполохав курей. Ті з криком метнулися врозтіч, потривоживши собаку. Пес забряжчав ланцюгом — певно, виліз із будки. "А подошли б ви були!" — подумав школяр, боячись, що на тому може й обірватися його задум, бо все те приверне увагу Гем ора або хазяйки і тоді...

Хлопець занімів, заचाївся. Але все знову заспокоїлося, тільки серце шалено бухало в грудях і у вухах шуміло.

За якусь мить він рушив далі.

Ось уже й паркан. Юрко сів. Куш смородини надійно ховав його.

Юрко підвів голову. Прямо над ним чорніли два стволи рушниць, а поряд, на сусідній штахетині, висів патронташ. Його Юркові тільки й треба було. За якусь хвилюку патронташ уже лежав у хлопця на колінах.

Далі все відбувалося наче у сні. Сагайдак чув, як тривожно посвистували хлопці, як бряжчав цепом пес, як смачно хрумкала трава на зубах у конячини по той бік паркана. Але все те було десь мовби далеко-далеко і, здавалося, зовсім не стосувалося його. Реальними для нього лишалися тільки оці металеві набої, щось штук із десять, з яких він виймав сухою гіллячкою картонні пижі, висипав на землю шріт — то дрібніший, то зовсім великий, як горох,— натомість наповнював патрони землею з грудки, що лежала поряд, і знову затирав пижем.

Тільки як покінчив з усім десятком патронів, уставив їх у гнізда патронташа, а сам

патронташ повісив назад на штахетину,— раптом злякався: а що, як зараз Гемор схопить його за барки, як тоді, на вулиці? Поблизу немає нікого, хто міг би захистити. Та, може, там уже й хата зайнялася? Може, полум'я шугає з-під стріхи?

В ту ж мить гарячковий озноб охопив його. Він гребнув навіщось землі на кучку шроту, що лежала у нього між ногами і, забуваючи про обережність, шарудячи смородиновим гіллям, навкарачки чкурнув навтікача.

Той шум налякав меринка, знову наполохав собаку, який кинувся з гавкотом попід дротом, все ще не знаючи, з якого боку чужак та на кого треба гавкати. А Юрко вже мчав пригинці поза хлівом у бік шкільного лісництва.

Тим часом на собачий гавкіт із сіней вийшла Гемориха, думаючи, що то прийшли майстрові. Однак нікого немає, а пес чомусь підскакує вгору. Тоді й вона, глянувши на дах, побачила, що круг бовдура валує хмарию дим.

— Ки-ри-ле! Ки-ри-ле! — закричала налякана Гемориха.— Го-ри-мо! Пробі, ря-туй-те-е!

З хати вибіг Гемор. Став посеред двору і теж побачив біду. Згадав про драбину, що була з того боку хати, чимдуж побіг туди. А Гемориха, розуміючи, що найперше треба сповістити про лихо сусідів, подалася круг оселі, волаючи:

— Про-бі-і, ря-туй-те-е!

З гавкотом рвався на цепу собака, кудкудахкали наполохані кури, кричав півень.

Все те першими й почули Юрко, Жорка та Роман, котрі були якраз біля наметів. Прикинувши, що далі їм тікати і нікуди, й не слід, вони першими заходилися гарячково шукати відра або якийсь інший посуд, що міг би стати в пригоді на пожарищі. А за ними й інші лісівники почали збігатися. З'явився й дядько Лесь, і Тетяна Степанівна. Вже наповнювали хлопці в ставку цеберки, кухлі, каструлі і несли, поспішаючи, до сусіда на підмогу.

Гемориха, хоч і таїла в серці неприязнь до школярів, та все ж утямила, що найскорішої і найреальнішої допомоги можна чекати саме від них, бо й ставок ось поряд, і самої дітворні тут щодня роїться, як комашні.

Господар вже встиг побувати біля димаря, ошелешений, що ряднинка якимось робом опинилася зверху, схопив її, кинув на землю. Переконавшись, що ніде нічого не сталося — просто дим пішов у щілини між цеглинами, які треба буде після ремонту обов'язково позамазувати, спустився вниз саме в той час, коли жінка знову зарепетувала, скликаючи людей на пожежу.

— Та цить,— махнув на неї рукою Гемор,— замовкни...

Він підняв ряднину, що вся курилася димом, тріпнув — вогню немає. "Як вона в чорта опинилася там? — думав.— Може, котрийсь із хлопців-теслярів поклав учора та забув? Або я й сам, як носив соломі. А вітер уночі розгорнув... От і закрило прохід димові..."

А рухлива вервечка школярів з різномастим посудом уже простяглася від озера і ось-ось досягне хліва. Хазяїн помітив те, підійшов до скосу. Перші з відром води Юрко та Роман.

— Куди її, дядю? — питає задиханий Сагайдак, з непорочним виглядом якнайсердечнішого уболівальника за чуже горе.

Гемор, може, так просто, а може, потішаючись на radoшах, що біда його минула, або упізнав у Юркові кореспондента, тільки примружив з хитрим усміхом очі, засунув руки в галіфе, сказав:

— А он під оте деревце і лий...

Глянув Сагайдак, а то суха берізка із тих, що понишив колгоспний об'їждчик. Подивився на Гемора — в очах його глузування. Знову перемога, видно, на боці бракон'єра. Кинули вони з Романом цеберку, полилася вода під ноги. Вхопили порожню, побігли вниз, регочуть. "Та це ще не все... Ще побачимо, чия буде перемога...— думав Юрко, згадуючи патрони.— Раз уже на те пішло, то зуб за зуб!"

Він усміхнувся: згадав, як одного разу запряг у візок Геморових кіз і проїхався уздовж посадки...

ІСПИТ

Тепер Юрко вже не в'язав поли сорочки у вузол, не одягав кашкета козирком назад. А того дня, як мав відбутися іспит, випрасував і шорти, й теніску. Навіть почистив сандалі, приакуратив гребінцем чуба.

Коли у призначений час підійшов до дядька Лесь, той окинув веселим поглядом хлопця, підморгнув:

— Оце порядочок!

— Алюр три хрести...— усміхнувся й Сагайдак, зітхнувши.

Жорка не дуже рвався до машини, казав, що він потім, трохи пізніше, поспробує, все ж товариша не залишив, стояв збоку з підручником у руках.

І раніше Сагайдак та Вчорашній не раз працювали з трактористом, особливо коли дядько Лесь щось ремонтував у машині. Тоді найкраще зрозуміти, де яке коліща, збагнути взаємодію всіх вузлів та деталей. Але сьогодні екзамен остаточно має показати — поведе Юрко трактора чи залишиться у "підготовчому класі", знову вичитуватиме з книжки матеріальну частину.

Хотілося хлопцеві, щоб іспит відбувався без свідків. Так от же ні — спочатку нагодилася Росина, потім підійшов батько. Навіть Сороканіжка і та присунула свого носа. Юрко скося поглядав на ту "аудиторію" і тільки зітхав. Лише Тетяна Степанівна, мовби розуміючи хвилювання учня, хоча й знала, мабуть, чого це біля бульдозера зібрався гурт, обминула товариство стороною.

Але дядько Лесь, напевно, здогадувався про думки та почування школяра. Терасування схилів, розчистку тальвегу, де мав розлитися другий став лісництва, уже закінчили. Зараз треба було братися за насипку дамби, спорудження в ній шлюзного отвору. І тракторист, посадивши в кабінку бульдозера Сагайдака та Жорку, погнав у дальній закут свою машину. Слідом їхали Онисим та Роман на крутосхильному.

Землю доводилося горнути зі схилу. Цю роботу виконував дядько Лесь сам, бо дозволити школярам маневрувати на крутій площині побоювався. Коли маса червонястого суглинку зсувалася на дно яру, там її підхоплював Онисим

крутосхильним і переміщував далі до центру байраку.

Так і працювали.

Дядько Лесь спершу нічого не питав у Юрка та Жорки. Горнучи ґрунт, лишався зосередженим і мовчазним, мовби зливався з машиною, розумів, усім еством відчував, наскільки важко їй у ці хвилини. Та як піднімався заднім ходом угору, поглядаючи у віконце, починав розповідати щось цікаве. Згадував, наприклад, штабскапітана російської армії Загряжського, який десь років півтораєста тому вперше в світі придумав "екіпаж з рухомими коліями". Різні "самокати" з паровими двигунами, незграбні й важкі, уже й раніше дивували мешканців європейських міст. Але ті чудиська, схожі на допотопних потвор, могли котитися тільки по твердому ґрунту, а в піску чи в грязюці безнадійно грузли, їх доводилося витягувати волами або кіньми, під регіт глядачів. Штабс-капітан же поставив "самокат" на рейки і тим проторував дорогу до створення першого гусеничного трактора, якого сконструював, до речі, теж наш співвітчизник Блінов.

Розказував дядько Лесь і про свій бульдозер. На багатьох машинах доводилося йому працювати в колгоспі. Але найбільше до душі припав оцей терплячий, невибагливий роботяга. Скільки він землі перевергав, скільки зорав! Люди часто називають другом різних тварин, особливо собак. Але він, дядько Лесь, вважав би друзями найперше оцих рукотворних залізних трударів, бо без них важко довелося б людині в житті. Як ото зразу після війни, коли орали коровами.

— Коровами? — підняв брови Сагайдак.

— Ага,— кивнув дядько Лесь,— одягали на двох корівок ярмо, до нього чіпляли плуга, і — гей...

— Жорко, ти чув таке? Щоб корова орала? Хе-хе...— сміявся Юрко.

"От бач, які вони,— думав про себе дядько Лесь,— дивуються, що зовсім недавно люди орали землю коровами".

— Де ж тоді брали молоко? — не вгавав Юрко, і механізаторові довелося розповідати, що в

ті тяжкі роки коровам довелося і в ярмі ходити, і людей годувати. А сам водночас радів, які вони щасливі, ці дітлахи, що не знають тієї скрути, і оцей трактор для них — така ж звичайність, як сонце у небі чи вода в криниці.

— Ми ставимо на п'єдестали,— казав дядько Лесь гаряче,— як реліквії слави нашої бойової танки, гармати... Це добре. Але я підняв би на високий підмурок і цього звияжця праці — трактора. В подяку за вірну службу, за безвідмовну поміч людині-творцеві. І таке буде! Обов'язково мусить бути!

Поволі в тій розмові підходили все ближче й ближче до самої машини, до різних органів її — мотора, ходової частини, приладів керування.

Сагайдак при цьому не сидів мовчки. Він уже де в чому розумівся і підкидав до розмови слівце-друге. Коли згадали про трансмісію, поспішив зауважити, що призначена вона для того, аби передавати рух від двигуна до ходової частини.

— Правильно,— підхвалив його дядько Лесь.

І хлопцеві, заохоченому тою підтримкою, хотілося показати інші свої знання.

— А це ось,— повів рукою перед себе школяр,— засоби керування трактором. Вони призначені для регулювання режиму його роботи та зміни напрямку руху.

Підштовхнув ліктем Жорку, мовляв, ти ж не дрімай, якщо зіб'юся, підкажи. Але виявилося, що цієї хвилини ніякого підказування не потрібно було, бо Юрко шпарив слово в слово, як було написано в підручнику. І все більше переконуючись, що говорить точно, ще з відчутнішою твердістю продовжував:

— До засобів керування належать педалі, рукоятки та важелі, за допомогою яких тракторист запускає та зупиняє двигун, регулює хід машини.

— Ну, ти, брат,— усміхнувся дядько Лесь, ворущачи вусами,— так крешеш, наче півроку ходив на курси трактористів.

— Ми щодня читали із Жоркою,— похвалився Сагайдак.— Та й Роман із Онисимом допомагали, розказували.

— То ж то я й бачу, що в тебе все назубок.

Хоч як приємно чути хлопцеві похвалу дядька Леся, але все ж іще приємніше було б, якби той дозволив сісти за всі оті засоби керування — педалі, рукоятки та важелі, на які Юрко цієї хвилини дивився приблизно так, як кіт на сало. Але тракторист усе працював і працював, мовби не маючи сил відірватися від улюбленої роботи, в якій відчував доконечну потребу й насолоду. І вів далі розмову. Ну, ось, приміром, коробка передач. Навіщо вона? Це штука важелезна. Не краще б її викинути к лихій силі та й край?

Юрко із Жоркою розсміялися.

— А як же ж без неї? — став гарячкувати Сагайдак.— їздити то вперед, то назад або швидше чи повільніше?

— Е, я бачу, вас на слизке не заманиш! — підморгнув дядько Лесь.— Звичайно ж, так. За допомогою коробки передач змінюємо і напрямок руху і швидкість, а це дає змогу раціонально використовувати потужність двигуна за різних умов роботи.

Але дядько Лесь усе ж розгадав Юркові бажання. Коли й сам трохи збив оскому на улюбленій роботі та нагорнув уже чимало землі, не поїхав нагору задки, а затримав машину, відкинувся на спинку, поклав руки на коліна. Зиркнув на Юрка, спитав:

— То, може?..— і кивнув головою на ті самі важелі, педалі, рукоятки, котрі викликали в школяра стільки бентежних почуттів.

— Я б хотів... звичайно...— ворухнув плечима з якоюсь непевно-благальною усмішкою Сагайдак.

— То сідай,— сказав рішуче дядько Лесь.

"Чи це сон, чи справді?" — подумав хлопець. Як тільки він зуміє скорити цього залізного силача? Хай уже не так вправно, як це виходить у дядька Леся, а хоч би як Роман?

А тракторист уже посунувся ліворуч до Юрка, звільняючи йому місце.

Коли Сагайдак, ледве тямлячи себе від радості, зайняв місце тракториста, дядько Лесь запитав:

— Так із чого починаємо?

Юрко розповів, як написано в підручнику та як не раз йому повторював Роман і Онисим.

— Отак і роби... Тільки сміливіше, не тушуйся,— підбадьорив механізатор.

Сагайдакові стало жарко. Він розстібнув верхній гудзик на тенісці. Але в грудях зібралось надто багато повітря, і хлопець мимоволі видихнув його. А трактор рокотав, здригався, мовби йому не подобалося даремно стояти на місці, хотілося якнайшвидше взятися до діла. "Ну, ну, хутчій, давай, давай",— здавалося Юркові, промовляла машина.

— Раму ми трохи піднімемо, щоб одвал не гріб надто багато землі, і вперед...— сказав дядько Лесь, виконавши ту першу операцію сам.:

Хвилювався не лише Юрко, а й Вчорашній. Він якось зіщулився весь, мовчки позирав на товариша з кутка кабіни. "Ну ж і відчайдушний,— думав у цей час про друга.— Я на таке б не відважився зразу... І дядько Лесь надто ризиковано повірив йому. О, Юрко вміє вговорити будького..."

"Ну, що буде, те й буде,— подумав у цей час Сагайдак,— не святі горшки ліплять",— і посунув ногу до педалі зчеплення. Аж нараз за щось

зачепився. То дядько Лесь тримав там наготові носка свого черевика.

— Давай, давай...— обізвався уже вимогливо, навіть строго вусань.

Сагайдак натиснув на педаль, включив передачу, поволеньки відпустив ногу — усе, як учили Роман із Онисимом. Трактор злегка колихнувся, наче чимось невдоволений, рушив, смикнувся знову і, мовби зітхнувши, став.

"Що таке? — стривожено подумав Юрко.— Це я, певно, дуже хвилювався, аж вуха позакладало, нічого не чую. Треба спокійніше, зовсім спокійно..."

Він знову натиснув педаль, включив передачу і вже якнайповільніше почав піднімати ногу. "Коли плавно відпускати педаль, тоді й машина плавно рушатиме..."— згадав Романові повчання.

Але що це? Трактор стояв на місці.

— Ха-ха-ха!...— зареготав Жорка.— Таж мотор у тебе заглух...

Тільки тепер Юрко отямився. Тьху ти! А йому здалося, що то в нього від хвилювання вуха позакладало, і тому так тихо стало навколо...

Юрко почервонів від сорому. Оце так... Добре, що нема нікого із сторонніх і ніхто, крім дядька Леся та Жорки, не бачить його ганьби...

— Нічого, нічого,— заспокоїв Сагайдака дядько Лесь,— то й краще, що він заглух... Можна буде спокійніше потренуватися. Отож вважай, що мотор працює, і поїхали...

Так вони їхали і вперед, і назад, і розверталися вліво, вправо. Юркові справді вже почало здаватися, що вони не стоять на місці, а маневрують, як раптом у розчинені дверці кабіни влетів дівчачий голос:

— Газуй, Юро!..

Повернув голову — аж то Росина з кухлем та квартою в руці. Поряд неї Сороканіжка. Обидві усміхаються. "Ну, от і глядачі,— нахмурився Сагайдак.—

Прилетіли вже. Але добре, що хоч тепер, а не тоді, як..."

— Невже знову сочку принесли, дівчатка? — весело озивається до них дядько Лесь.

— Звичайно...— кивають ті головами.

Дивиться Юрко, а крутосхильний тракторець, що працював перед ними, теж зупинився. З кабіни повискакували Роман та Онисим, біжать до них.

— Ми бачили, Юро,— каже Сороканіжка з якоюсь гордістю в голосі,— як ти горнув згори землю... Та тільки не хотіли заважати. Бо це ж іспит. Стояли і ждали, коли зупинитесь...

— Правильно,— хитає головою дядько Лесь,— заважати в такому ділі не слід... А от тепер, як Юрко одержав першу п'ятірку, будь ласка...

— Молодець, Юро,— каже Росина, наливаючи в кварту березового соку.

Вчорашній мовчки усміхається. А Роман підбіг до дівчини, простяг руку до кухля.

— І ви молодця, — хвалить дівчат, — нам поп'ється зі смаком.

Але Росина не поспішала частувати Романа, подає сік Юркові. Сагайдак чомусь соромиться брати, думаючи, що то й не йому адресується, а дядькові Лесю. Та дівчина наполягає:

— Бери, бери, Юро... Я знаю, як на іспитах буває жарко і як хочеться попити... Це ж діло трудне...

ПОРА БЛАЖЕНСТВА

Чудовий час у селі — літо! Не треба ходити до школи, можна не готувати уроків, вільна тобі вольниця!

А втім... То тільки раніше так було у сільських школярів. Кінчилися заняття — і ніхто не цікавиться, де ти, що робиш, чим займаєшся. Розпоряджайся сам собою, як хочеш, на свій смак і розсуд. Частіше юрилися по кутках. Аби якось розважитися, збиралися ватагами, ходили злодійкувато по садках, обтрушували ранні яблука. Згодом зазирали на колгоспний баштан, інколи вешталися по яругах, драли пташині гнізда...

Тепер не так. Шкільне лісництво і влітку простягувало до кожного школяра мовби невидиму руку, кликало до себе, диктувало свою волю, не дозволяло розслаблюватися, ледачіти. І нічиїх наказів не було. Ніхто нічого не вимагав. Хочеш — іди, не цікаво — сиди вдома.

Але хто ж утримається від спокуси побути в товаристві однокласників-городян, які понапинали круг озера різноколірні намети, понавозили радіоприймачів, фотоапаратів та всяких інших цікавих штуківин. А Лебеденко допоміг обладнати спортивний майданчик з турніками, жердинами, тенісним кортом, волейбольним майданчиком.

Отож спробуй усидіти вдома, коли те шкільне лісництво тягне, мовби магніт, і цікавими речами, й новими знайомствами, і змаганнями та розмовами з дискусіями, суперечками...

І, звичайно ж, ішли. Поспішали, боячись запізнитися. Бо там — строгий розпорядок — і на працю, й на відпочинок. Що не день — суворість та вимогливість все більші. Особливо з боку Миколи Петровича. Догляд за сіянцями, підготовка котлована під нове озеро, збирання лікарських рослин, поповнення гербаріїв та колекцій, купання,

відпочинок — усе в нього розписано з точністю до хвилини., І відступати од того розкладу він не дозволяє нікому.

По лікарські рослини доводилося ходити все далі й далі. Проте Микола Петрович і сам не пропускав нагоди побувати в полі чи у дальніх ярах. їздив разом із школярами своєю машиною.

Усіх лісівників поділили на бригади або групи. Кожна займалася водночас заготівлею якогось певного злаку. Одні лише звіробою, інші — горицвіту, ще інші — сокирок чи ще чогось. У бригаду входили хлопчики й дівчатка. Вони повинні були досконало знати лікарське , зело, яке сьогодні заготовляли. А оскільки бригадні завдання щоразу мінялися, то і всі лісівники мусили набути чимало ботанічних знань.

Ще одне вимагав Микола Петрович: сировину хлопцям нести додому в рюкзаках. Школярі дивувалися: чого б це раптом?

— У вас же машина порожня, туди б усе й покладали.

Складали, але тільки після того, як були наповнені всі хлопчачі мішки.

Роман просто сердився: ну хоч би його, племянникову, ношу коли підвіз. Ні в якому разі!

Суворе правило завів учитель. Трудовий день у лісництві має починатися з фізкультурної зарядки. Неодмінно! Більше того, після всіх вправ — купання в озері. Правда, Тетяна Степанівна спершу, було, заперечувала:

— Шкода... Там же риба.

— Нічого, нічого,— заспокоював її Микола Петрович,— і риба лишиться живою, і всі наші лісолюби поздоровішають.

Перший час сільські школярі уникали тренувань. Приходили в лісництво, коли вже їхні міські товариші кінчали сніданок. Покупатися вони не проти, але оте — раз... два... Хай без нас обійдеться, мовляв.

Тоді Микола Петрович сказав:

— От що, друзі, поясню, чому не дозволяю користуватися машиною, а змушую хлопців носити поклажу. А заодно про фіззарядку. Ви знаєте, що тут неподалік є знаменитий на всю Україну, а може, й на цілий Радянський Союз степовий дендропарк — Путинець. Чули?

— Атож! — загукали сільські школярі.

— Добре. А ось городяни, певно, ні... А тим часом це справжнє диво природи. Нам треба обов'язково побачити його. І ми це зробимо!

— Ура! — закричали лісівники.

— Але до Путинця тридцять п'ять кілометрів. Чи зможете ви всі пройти без підготовки таку відстань?

Мовчали.

— Отож,— ворухнув бровами вчитель.— З хлопцями окрема мова, бо вони, здається, збираються бути солдатами, а до служби в армії треба готуватися вже сьогодні. Інакше солдатська сорочка видасться надто мульткою, а ковані чоботи — заважкими.

Бесіда відбувалася після сніданку, коли вже всі зібралися і мали рушати до роботи.

Микола Петрович, як завжди, свіжопоголений, підтягнутий, у тенісці, світлих штанах, з палицею в руці, відсунув далі на потилицю бриля, поглядав на школярів, що юрмилися круг нього.

— Значить, домовляємося: хто хоче йти до Путинця, обов'язково повинен бути на зарядці щодня. Купатися також. Хникати, розкисати — ні в якому разі! Згода? І ще одне,— продовжував Микола Петрович,— нам треба придумати кодову назву нашої майбутньої експедиції. Які будуть пропозиції?

Хотіли назвати її по-різному. Росина пропонувала красиві назви рослин. Роман кричав: "Великий похід!"

— Та який там великий! — сміявся Онисим.— Усього тридцять п'ять кілометрів.

— Якби мене запитали,— обізвалася Тетяна Степанівна, — то я б назвала трохи незвичним для нас словом—"Секвойядендрон".

— А що це таке? — відкрив рота Роман.

— От бачите,— усміхалася вчителька,— вам зовсім незнайоме. Секвойядендрон — найстаріше і найбільше на всій земній кулі дерево. Ростає в Північній Америці. Стовбур дерева роздався вбоки на десять метрів, а верховіття зметнулося вгору на сто п'ятдесят. Секвойядендрон — дерево надзвичайно довговічне. Живе воно чотири-п'ять тисяч років. Найбільші з дерев мають свої імена—"Мати лісів", "Батько лісів", "Сивий велетень".

— Може, в Путинці є також секвойядендрон? — запитала Росинка.

— Ні,— відповіла Тетяна Степанівна.— Його висаджують у нас на Чорноморському узбережжі та в Середній Азії,— і, помовчавши хвилю, додала: — Отож я й запропонувала б нашу експедицію назвати ім'ям цього прекрасного старожила.

Пропозицію Тетяни Степанівни було прийнято.

ЕКСПЕДИЦІЯ "СЕКВОЙЯДЕНДРОН"

Тепер підготовка до походу велася енергійніше. Лікарські рослини носили у заплічних мішках не лише хлопці, а й дівчата. Не стало жодного, хто б насмілювався уникнути фіззарядки чи купання. Уже обмірковували, що слід із собою взяти, де краще прокласти маршрут. Вирішили, що похід "Секвойядендрон" триватиме не менше чотирьох днів. Два — на переходи туди й назад і два — на вивчення дендропарку.

Лебеденко теж не лишався осторонь. Пообіцяв юним лісівникам свою допомогу. Якщо дядько Лесь не проти, може також їхати чи йти із школярами. Голова колгоспу відпускав з дітьми і тьотю Прісю — Романову маму, бо треба буде їсти зварити та взагалі жіночі руки потрібні. Вантажна автомашинка відвезе до Путинця все необхідне: намети, кухонні речі, запаси харчів.

Вирішили рушати в дорогу в неділю зранку.

День видався по-літньому погожий. Микола Петрович приїхав у лісництво на своїй машині ще до сходу сонця і заходився будити школярів, бо ж треба було вирушити якнайраніше, щоб півдороги здолати до десятої чи одинадцятої години. Полуденну спеку перебудуть десь у затінку, а о третій чи четвертій — знову в путь.

Сніданок та всі інші збори зайняли небагато часу, бо ж кожен розумів, що баритися

не можна.

Романові та Онисиму Микола Петрович доручив ще раз перевірити взуття у всіх. Щоб ні в кого не муляло, не терло,— шкарпетки, шнурки та все інше було в повній справності.

Зі сходом сонця і вийшли з лісництва.

Перша половина путі пролягала ярами, тим маршрутом, яким колись Микола Петрович рятував поранених солдатів.

Вчитель поїхав уперед. Колону мала вести Тетяна Степанівна.

Та невдовзі Жорка із Юрком вирвалися вперед — дуже вже кортіло Сагайдакові бути провідником. Із заплічними мішками, з палицями в руках, у білих легеньких картузиках з прозорими целофановими козирками, вони йшли розміреними кроками, як і вчив Микола Петрович, переводячи ступню з п'ятки на пальці. Час од часу зупинялися, гукали назад:

— Підтягтися! Ширше крок!

І знову поспішали вперед, визначаючи швидкість руху всієї колони.

Кілька разів хлопці видиралися крутосхилом на вершину яру. Звідти, з висоти, цікаво було спостерігати, як далеко внизу поміж вільхами, кущами глоду та жимолості повзе, звиваючись, різноколірна вервечка школярів.

— Гарно тут...— казав замріяно Юрко.

— Зараз-то воно гарно...— зітхав Жорка.— А як було тоді — на підніжжі автомашини з пораненими солдатами?

Юрко мовчав. Росяниця вже вкрила йому чоло. Сорочка на спині, притиснута важким рюкзаком, змокріла і прилипла до тіла. Та хлопець не хоче нічого помічати. Тільки пальці обох рук підклав під лямки та час од часу підкидав на спині мішок, аби хоч на мить пустити під сорочку свіжого повітря.

У тих місцях, де яр розгалужувався на два, знаходили позначку: на кілочку, розколотому зверху, була застромлена дерев'яна стрілка з написом простим олівцем—"Секвойядендрон". То Микола Петрович підказував напрямок руху.

Сонце вже підбилося вгору, а тут, у яру, прохолодно. Трави де покошені, а де й складені в копички. Пахне сіном, материнкою, глухою м'ятою і вільгістю.

Дівчата — Сороканіжка та Росина, а також Роман із Онисимом не полишали Тетяни Степанівни. Вчителька, щоб не такий втомливий видався лісівникам перехід, розповідала то одне, то друге про ліс. Говорила, наприклад, скільки гектарів насаджень припадає на душу населення в різних країнах світу. У Радянському Союзі чотири, в Америці трохи більше одного, у Франції лише двадцять п'ять сотих, а в Англії тільки три сотки.

— Але от цікаво, чи пам'ятаєте ви, з чого було зроблено перший папір? — запитала потому.

Роман усміхнувся:

— В якомусь класі, уже й не пам'ятаю, за цю відповідь я одержав п'ятірку.

— Це добре,— сказала вчителька.— То розкажи зараз і нам, а ми гуртом оцінімо

твої теперішні знання.

— Ага, Романе, піймався! — весело гукнула Росина. — Ну, розкажуй...

Хлопець правильно відповів, що перший аркуш паперу із лубу шовковиці виготовив у другому столітті китайський учений, от тільки пригадати його прізвище не зміг. І далі розказав, що майже тисячу років китайці свій спосіб тримали в секреті. Тільки на початку минулого століття один чоловік (Роман знову забув його ймення) помітив, що оси для будівництва свого житла розжовують шматочки дерева. От якби й папір виготовляти не з дорогих ганчірок, як робили до цього, а з деревини...

— І от тепер,— казав школяр,— на целюлозно-паперових комбінатах за сировину служить деревина ялини, осики та інших дерев.

— Відповідь не вельми щедра,— зауважив Онисим, коли Роман замовк.

— На трієчку...— додала Росина.

Та хлопець не дуже збентежився тими репліками.

— То, може, ви щось додасте? — примружив око. Але доповнень не надійшло. Лише вчителька уточнила, що китайського вченого звати було Цай Лунь, а отого другого, що мав справу з осами, Шефер.

Набралося в Тетяни Степанівни і ще чимало цікавих запитань. Чому, приміром, у ялини завжди гостра вершина? Бо це дерево, доки живе, доти й росте у висоту, в той час як інші породи після певного віку вгору не підіймаються, а роздаються вбоки. От, скажімо, липа, дуб, клен. Або ще таке: яке дерево із хвойних не можна транспортувати водою самоплавом? Звичайно ж, модрина, ту саму, про яку Лебеденко казав, що хата, збудована з неї, може простояти п'ятсот років. А чому не можна сплавляти? Бо деревина в неї важча за воду, і дерево зразу тоне.

Або ще таке, зовсім, здавалося б, просте запитання: які дерева можна вирощувати в кімнатних умовах як декоративні?

Школярі не все знали, і Тетяні Степаніві доводилося інколи відповідати самій. Згодом вона вже не запитувала, а просто розповідала про цікавих мешканців лісу. Усі ми знаємо сосну та ялину — наших друзів, які на новорічні свята приходять до нас у гості, даруючи пахощі, приносячи радість. Шишки в ялини довгасті, а в сосни округлі. Та і в того і в іншого дерева невеликі. А ось у араукарії, яка живе на Австралійському континенті, шишки завбільшки з людську голову.

Або чи можна собі уявити, що на дереві росте хліб? Нам важкувато. Правда, звичайні дубові жолуді часто замінюють у харчовому раціоні тварин зерно, а сало поросенок, вигодованих дубовими жолудями, дуже смачне й пахуче. Та жолуді все ж не хліб. А от жителі індонезійських островів та Цейлону спеціально вирощують "хлібне дерево". Воно дещо схоже на нашого дуба. Квітки розцвітають просто на товстому гіллі. Згодом із них виростають плоди, схожі на гарбузи, вагою до двадцяти кілограмів і більше. На смак нагадують картоплю і так само, як вона, багаті на крохмаль. Коли ті гарбузоподібні дари природи покрити та збродити, утворюється маса, що нагадує тісто. З неї остров'яни випікають смачні коржі. Цікаво, що врожаю одного дерева цілком досить, аби протягом року прохарчувати сім'ю із трьох чоловік.

Крім "хлібних дерев", люди вирощують ще й "солодкі". Ростуть вони в субтропіках. М'ясисті потовщені плодоніжки дерев м'які й солодкі, як цукерки. Тому їх використовують у кондитерській промисловості для різних начинок. Одна рослина дає до тридцяти п'яти кілограмів солодкої сировини.

Росина, коли почула те, голосно зітхнула:

— От би нам потрапити у такий ліс солодкий...

Юрко та Вчорашній усе ще йшли попереду. Але вже не збігали на верх яру. Та й відстань між ними і всіма іншими школярами поступово зменшувалась. А скоро вони й зовсім зупинились не від того, щоб присісти та перепочити. Проте навколо закричали, що рано ще, попереду далека дорога. Тоді Юрко махнув рукою, пішов у школярський гурт. І якось само собою вийшло, що далі першими довелося йти, ведучи за собою лісівників, Онисимові та Роману.

НА ПРИВАЛІ

Невдовзі подорожніх зустрів Микола Петрович.

— Як діла, мандрівники? — гукнув весело з відчиненого віконця машини.— У кого ноги болять? Хто далі йти не може? Слабодухий хай сідає, підвезу!

Таких одначе не знайшлося.

Все ж кільком дівчаткам учитель наказав покласти на заднє сидіння заплічні мішки.

Росина та Сороканіжка несли один на двох. Учитель і їм запропонував скористатися послугами автомобіля, але лісівники відмовилися.

Юрко підморгнув Вчорашньому.

— Давай, мо' свої підкинемо... Га?

Жорка скривився:

— Хочеш, щоб засміяли?

Сагайдак засумнівався. Але тільки на якусь хвилю. Потім підійшов до батька, став скидати з плечей шлейки рюкзака.

— У мене спина вся мокра,— пожалівся непевно.— Хай трохи полежить біля тебе.

Уже хотів кинути ношу, як батько зупинив:

— Ото й добре, Юрку, що мокра... Бо, знаєш, то не солдат, в якого сорочка завжди суха. І свою викладку він не повинен ніде залишати.

Юрко знітився, зітхнув, знаючи, що батько ніколи не відступає від сказаного.

— А зараз зробимо п'ятнадцятихвилинний привал,— повідомив усіх Микола Петрович.— Ще через півтори-дві години переходу зупинимося на денний перепочинок, зваримо кашу і все таке інше.

Повідомлення це школярі зустріли з ентузіазмом.

Розташувалися в притінку старої вільхи.

— Так оце цими ярами,— запитала Росина в учителя,— ви вели машину з пораненими солдатами?

Той кивнув.

— І вам не страшно було?

Учитель ступив крок, відкинув палицею вбік сухе зруділе стебло кінського щавлю, задумано мовив:

— Тоді я просто ще не знав, що таке війна... І почуття страху було мені невідоме.

Поки всі інші мандрівники відпочивали, Микола Петрович з Тетяною Степанівною відійшли вбік, про щось радилися. Відтак, як уже збиралися рушати далі, учитель покликав Онисима, Романа, Сороканіжку та Росину, наказав їм сідати в автомобіль — йому потрібна була допомога там, на привалі. Поки підійдуть школярі, треба приготувати страву.

Розміститися у "Волзі" чотирьом пасажиром з вантажем було нелегко, та все ж сяк-так втиснулися.

Як проїжджали повз Юрка та Вчорашнього, Роман помахав їм, рукою у вікно, мовляв, бувайте здорові. Жорка тільки посміхався, хоч у душі заздрих їм. Сагайдак посварився кулаком.

Хвилин за десять уже були на місці майбутнього привалу. Микола Петрович вибрав його досить вдало: на дні яру стояла хижка-сушарка, на палях широкий дах під соломою, поряд криниця з журавлем. Напевно, це був польовий таборець якогось колгоспу. Під накриттям, очевидно, складали дощової години сіно, бо ще й зараз, мабуть, з минулого року, лишався спідняк отави. Трохи збоку, під кущем горішини, темніло в траві давнє кострище з рештками вугілля та попелу. Вчитель і тепер планував розвести там вогнище. Тому треба було негайно братися до роботи — хлопцям збирати сушняк, дівчатам поратися біля кухні.

І зразу ж діло пішло.

Роман дивувався, що школярі прийшли тільки через півтори години, а вони в машині дісталися так швидко.

Коли врешті з'явилися лісівники, в трьох цеберках уже кипіло вариво.

Роман допитувався у Вчорашнього, чи не відпочивали де знову. Виявляється, ні, увесь час ішли, хоч, правда, не дуже швидко.

Городяни таки добре притомилися. Юрко із Жоркою зразу ж бухнули на рештки сіна, яке лежало в сушарні.

Микола Петрович гукнув хлопцям:

— А як я вас учив у поході відпочивати?

— Щоб ноги вище,— сказав Жорка і таки поклав п'ятки на свій рюкзак, а Юрко, все ще гніваючись на батька, що не взяв мішок, тримав його під головою.

Сільські школярі виявились витривалішими, бо одні зразу ж підсіли до вогню, а другі пішли по хмиз.

Сонце вже стояло високо над краєм яру, клало на землю від поодиноких дерев та кущів короткі тіні. У покошеній траві сюрчали коники, в повітрі пролітали метелики та прозорокрилі бабки.

— Ех,— зітхнув Юрко,— покупатися б...

Він заплющив очі і нараз побачив своє Білокриничанське озеро: тиха вода сріблиться в ньому, до самого берега підпливають карасики — час од часу то тут, то

там змигне гарячим золотом у якогось луска.

За чверть години втома розвіялась. У цеберках, закіптявілих і чорних, мовби покритих свіжим лаком, уже допрівав куліш, і дівчата готувалися роздавати обід. Біля криниці з журавлем, навколо вогнища, круг сушарки та під її дахом стояв веселий школярський шарварок — дзвеніли дитячі голоси, безтурботний сміх. Навіть птахи і ті примовкли, зацікавлені, збентежені небувалим шумом. Лише кілька білобоких сорок, здавалося, раділи людській присутності і, вихлювато, зі скрекотом перелітаючи з дерева на дерево, від куща до куща, все позирали — чи не перепаде їм чогось від похідного столу школярів.

Хоч і дома, в лісництві, готували страви на повітрі, все ж куліш, зварений у цеберках, видався особливо смачним. Він попахував димком і ще чимось невловимо приємним. Багато хто з мандрівників просив добавки. •*

Хлопці вже встигли наносити в сушарку свіжого сіна з покосів і тепер, обвіяні його ароматом, після обіду розташувалися на відпочинок. Микола Петрович радив поспати, щоб набратися побільше сил до вечірнього переходу, але спати нікому не хотілося. Сидячи на сіні в холодочку, діти поспівали, а відтак Росина, завжди охоча слухати цікаві історії, нагадала вчителю, що він, хоч і обіцяв колись, та досі не розказав, як воював, а потім повертався назад із війни.

— То зовсім нецікаво, — махнув той рукою.

Однак лісівники загукали, що їм дуже цікаво і наперебій заходилися прохати зараз виконати свою обіцянку, бо ця хвилина якраз найзручніша для такого діла. Микола Петрович задумався, спохмурнів. Якась хмарина смутку попливла по його лиці.

— Що ж вам розповісти? — сказав потому тихо, дивлячись кудись поверх дитячих голів. Воював, як і всі... Був у Сталінграді. Часто сам дивуюся, як із того пекла вийшов живий. Повернувся на Україну. А тут трапилася біда — мене тяжко поранено. З армії списали... Оце і все... Нічого особливого, героїчного...

Він замовк. Хмурих брови, дивився вдаль, видно, вагався: розповідати далі чи ні. Врешті сказав, що коли вже діти хочуть, то розкаже не про себе, а про свого друга й земляка Івана Кочубея. Той теж родом із цих країв. Був сином полку, потім солдатом. Івану Кочубею, коли вже гнали фашистів із нашої рідної землі, довелося воювати саме в цьому яру.

...Фронт стояв он отам, розповідав учитель, кілометрів на п'ять звідси. Цілі дні двигтіла земля від канонади, а ночами небо палахкотіло від заграв. Ворог чіплявся за кожен видолинок, за кожний горбочок — дуже не хотілося йому випускати з рук загарбане багатство.

Під старими білими березами, де зараз будиночок нашого лісництва, стояла фашистська батарея і вже кілька днів вельми дошкуляла нам. Одної горобиної ночі командування вирішило послати в тил ворога десантників із завданням винищити вогневу точку.

Спитали, чи є добровольці? Зразу ж озвалося кілька. Першим — Іван Кочубей. Він казав, що знає на цих землях навіть найглухішу стежинку, бо ж виростав тут, босими

хлопчачими ногами стоптав, оббігав усю вздовж і впоперек. Та й до матеріної хати рукою подати...

Погодилися... І призначили Івана Кочубея командиром групи.

Другим назвався білорус Янка Адамович. "Як же мені zostаватися тут, коли друг іде в небезпеку? Всю війну з ним пліч-о-пліч, то й зараз мусимо бути поряд".

Зважили і на прохання Адамовича.

А третій був смоленський відчайка й гармоніст Костя Смахов.

— Хлопцям не обійтися без кулеметника в такому ділі,— сказав весело.— Бог війни прогнівиться, якщо ця операція одсвятиться без мене...

І його взяли..

Четвертим пішов Хасан Мамедханов — ювелірний майстер різних підривних робіт. Про нього на фронті ходили легенди. Говорили, наприклад, що Хасан здатний закласти вибухівку зовсім непомітно навіть комарикові в рота і підірвати там зуб мудрості, притому так, що на всій щелепі не лишиться й подряпини...

А ніч видалася мовби й справді створена спеціально для розвідників. Небо з усіх боків незгасно палахкотіло од далеких і близьких блискавиць. Вогненні стріли з гуркотнявою і тріскотом били навсебіч. Земля двигтіла від розкотів грому. Дощ лив суцільно непроглядною стіною.

Іван Кочубей вів хлопців до Білої Криниці оцими яругами, що їхав колись і він, Микола Петрович, як рятував поранених, тільки йшли тепер у зворотному напрямі. Фашисти боялися утаємлених урвищ, порослих чагарями, чортополохом та старими вільхами. Навіть удень, при світлі сонця, там чаїлося щось ненависне та вороже окупантам, і вони минали їх стороною, трималися подалі від усього того.

Але бійці все ж ішли обережно. З годину ховалися затаєно під глодом, всього за якихось п'ятдесят метрів од Білої Криниці, до болю в очах вдивляючись у розпрокляту фашистську батарею, що кілька днів так прицільно вела вогонь на нашої передовій.

О, як вони були вдячні цій горобиній ночі, що блискавками своїми раз по раз висвітлювала п'ять гармат під маскувальною сіткою, натягнутою між дерев, і згорблену постать вартового, що в плащі з нап'ятою кобкою тулився до стовбура найстарішої берези!

Вже майже достеменно з'ясували — він тільки один на сторожі.

Але ж поряд висока Козацька Могила. Не може бути такого, щоб німці не використали зручного спостережного пункту. Вони хапаються за все, що тільки вище землі та дає можливість далі бачити — і самотнє дерево, і дзвіницю, і дах будинку, а могилу, звичайно ж, ніяк не могли забути.

Тому вирішили передусім заволодіти Козацькою Могилою, закрити око, яке б першим могло помітити їх біля батареї.

З півгодини з чотирьох боків повзли до верхів'я у ковзькій багнюці, під зливою, мокрі з голови до ніг. Як раділи, коли з'ясувалося, що спостережний пункт — кілька наспіх виритих землянок з амбразами, з'єднаних траншеєю, порожні. Певно, окупанти не сподівалися, що в таку глуху грозову ніч, у зливу, Козацька Могила може

когось зацікавити.

Тепер лишилося найголовніше — ліквідувати батарею.

— Ну що ж, Костю,— сказав Кочубей своєму кулеметникові.— Ти зостаєшся тут і, в разі потреби, прикриватимеш нас вогнем. Якщо успішно закінчимо операцію, відходитимемо ярмом. Ти теж спускайся туди. Бою приймати не слід. Надто слабкі наші сили. Коли що трапиться з нами, мусиш обов'язково повернутися до своїх і доповісти про все.

— Слухаю! — прошепотів Смахов.

Іван Кочубей мовчки обняв його. Те ж саме зробив Янка Адамович і Мамедханов Хасан, і за мить всі троє зникли в темені ночі.

А втім, темінь та була дуже короткою. Блискавки не переставали панахати небо, грім не втихав, і дощ продовжував лити мов із відра.

У ті спалахи Кості видно було все — і п'ять гармат під березами на уступі байраку, і згорблену постать вартового під найтовстішим деревом, і в іскристих патьоках дощу три тіні, що плазували до яру. Потім тіні зникли. Ще за якусь часинку не стало під березою зіщуленої постаті вартового.

Костя Смахов був стріляний солдат. Але тепер ледве тамував хвилювання. Раз по раз протирав очі, а дощ усе заливав їх, і він сердився, що погано бачить. Все ж одного разу під час спалаху блискавки помітив якийсь рух біля гармат.

А потім... Чи то дощ ще густіший припустився, чи туман здіймався над землею, чи очі від тривалої напруги відмовляли, тільки він уже нічого не міг розібрати, що там діється під березами.

Як неймовірно довго тягнеться час! Кості здавалося, що він уже цілу вічність лежить у цій холодній грозовій хлюпотняві.

І раптом... Хоч які дужі та грізні лунали всю ніч розкоти грому, та по тому вибуху, що стряснув Козацьку Могилу так, немов з надр її вирвався нараз вулкан, Смахов усе зрозумів і ледве не закричав від радості.

За кілька хвилин у захмарене небо зметнулася кров'янисто-багряна ракета. Потім десь за ярмом почувся крик. Ще за хвилю безладно затріщали автомати. А вгорі, заливаючи все навкруги майже денним сяйвом, повисли освітлювальні ракети- "панікадила".

Тепер Костя Смахов побачив увесь яр, будівлі села за ним, вулицю, по якій* бігли до батареї німецькі солдати, що в примарному світлі ракет виглядали якимись ляльковими фігурками. Забувши про наказ Івана Кочубея, Костя звичним рухом спіймав ті фігурки у прицільну рамку кулемета і натиснув гашетку. Татакання кулемета нараз збадьорило і наче аж зігріло його. Фігурки заметалися, певно, вражені, налякані несподіванкою всього, що сталося. Одні безладно стріляли з автоматів кудись поперед себе, інші гарячково шукали якогось прикриття, треті падали на землю, може, скошені його кулями чи просто щоб не бути відкритою мішенню, а ще інші, ні на що не звертаючи уваги, мчали до яру.

Там уже теж короткими чергами потріскували автомати, і Костя зрозумів, що

Іванові Кочубею з хлопцями довелося все ж прийняти бій. При цьому він подумав, що в нього зовсім мало набоїв. Тепер стріляв ощадливо, тільки по тих ворожих солдатах, котрі з'являлися на краю вибалку.

Фашисти швидко збагнули свій промах у тому, що безнаглядно залишили Козацьку Могилу, на якій тепер не вмовкає кулемет, і почали обстрілювати її мінометним вогнем.

Але Кості Смахову скоро і без того вже нічого було там робити — в нього скінчилися набої, і він залишив висоту.

...Микола Петрович замовк. Зітхнув, промовив:

— Оце й усе.

А ДАЛІ?

— Як? — обурився Роман.— Що значить все? А потім?

— Тату! — обізвався й Юрко.— Не муч уже нас... Кажі далі.

Силувана усмішка спливла і згасла на обличчі вчителя.

— Потім... Коли Костя Смахов збіг до яру, побачив, що троє товаришів його тяжко поранені. У Хасана ліва рука вище ліктя перетягнута мотузком чи шматком ізолюваного телефонного дроту, а кисть недбало обмотана марлею, що вже вся забруднилася і була схожа на ганчірку. В Адамовича лівиця теж, здається, прострілена, бо також перебинтована поверх сорочки і мертва звисає, немов обірваний канат. Та найбільше вразив Костю Іван Кочубей. Він лежав на плащнаметі, який тягли по землі Хасан із Адамовичем, знімілий, здитиніло-покірний. Смахов нагнувся до командира і, зборюючи спазми, що здушили йому горло, глухо промовив:

— Ванюшо! Що ж це ти?

Кочубей не обізвався. І тільки в цю мить кулеметник помітив, що на брезенті лише один чобіт.

— Він ще живий...— сказав Хасан.— Тільки ти йому, Костю, затягни тугіше жгут, бо в нас із Адамовичем сили малувато...

Костя Смахов мовчки зробив те, потім так само мовчки, з якоюсь діловитою зосередженістю зв'язав кінці плащ-намету у вузол, як це робив колись у селі, накосивши трави в лузі для корівчини, підняв нелегку ношу на спину і пішов швидко вперед доріжкою, залитою водою, ведучи за собою поранених.

Мінометний обстріл яру не втихав. У дощове небо злітали все нові й нові ракети, гоготів грім, палахкотіли блискавки, але Смахов уже на все те не зважав. Тепер не кралися. Йшли на повний зріст і якнайшвидше. Розриви мін, автоматні черги лунали все далі й далі десть позаду.

Коли Костя остаточно вибився із сил, Янка Адамович і Хасан Мамедханов клали свої здорові руки один одному на плечі і самі, ледве терплячи біль та хитаючись від знемоги, несли у зв'язаному плащ-наметі Івана. А він то втрачав свідомість і замовкав, то раптом отямлювався, наказував кинути його десть під кущем до приходу своїх, а самим поспішати, бо скоро світанок, почнеться бій, їх помітять — і загинуть усі...

Вони не слухали його слів. Лише озиралися назад, де згасали в небі ракети,

вщухала безладна стрілянина.

Тільки вже потім, як лежали утрюх в одному госпіталі, Адамович сказав:

— Ех, Іване, дурниці ти говорив тоді... Хіба могли ми лишити тебе на смерть на порозі рідної хати?

Іван Кочубей бачив на своєму віку стільки смертей, але ледь тримав себе, щоб не показати сліз.

Тим часом Хасан, блискаючи темними очима, говорив:

— Тепер, Іване, ми нерозлучні... Кінчиться війна, поїдемо у мій Гулістан, до мене в гості. І ти сам побачиш, яке прекрасне небо над моєю рідною землею. А поле? Вийдеш восени, а на ньому — білий пух... Наче там десь високо-високо в синій далині пролетіли табуни білих лебедів і кожна птаха подарувала людям із свого легкого крила кілька пір'їн.

— Твій Гулістан далеко,— зітхнув задумливо Янка Адамович,— а до моєї Білорусії уже рукою подати. То зразу ж, хлопці, завернемо до мене в гості на Німан, у мою вьоску.

— А що таке вьоска?— зводив брови Хасан.

— Ну, хутір, сільце... По-вашому аул чи як там. У нашій вьосці всього п'ятнадцять хат. Моя — на самому березі озера. На ньому білі лілеї цвітуть. А з другого боку до хати підступає сосновий бір. А скільки в тому лісі ожини, брусниці... А квітів! Багатство! І влітку, і взимку.

— Хе...— Хасан недовірливо блискав терновими очима.— Ох, Адамович. Хвастун ти! Ну що може зима дарувати людям, крім морозу, снігу, льоду?

— Непросвіщенний ти, Мамедханов,— починав гарячкувати Адамович.— От поїдеш до мене й побачиш, скільки лише самої журавлини у нас на болоті. А збирають її, як морозець ударить, вода кригою поймається. Візьмеш у рота ягідку, роздавиш її, і вже не треба тобі ні води, ні квасу. Все замінить журавлинка.

— Ну що ж,— стогнав Іван Кочубей,— спасибі вам, хлопці, що я не там, не під тим кущем, у яру. Бо справді мати могла зустріти мене мертвого. А скінчиться війна, обов'язково поїдемо і до тебе, Янка, і до тебе, Хасан... Неодмінно!

...Микола Петрович так розповідав про все, мовби й зараз воно стояло в нього перед очима і ніби чув він голоси своїх друзів — Івана Кочубея, Янки Адамовича та Хасана Мамедханова.

Онисим запитав:

— Так хіба Іван Кочубей теж із нашого села?

У Миколи Петровича здригнулася якась рисочка на обличчі. Невдоволено нахмутив брови, строго глянув на хлопців. Але потім зморшки між бровами розгладилися, сказав м'яко:

— Він десь тут недалеко... жив...

— Жив? — перепитав Роман.— Хіба його вже немає?

Учитель ворухнув плечима:

— Чому ж, є... Тільки він, здається, виїхав кудись...

А Росина й собі:

— А де Хасан, Адамович тепер? І чи гостював у них Іван Кочубей?

Микола Петрович хмурився, та все ж мусив відповідати й на те.

Іван Кочубей після госпіталю вже не повернувся до своїх друзів у військову частину. Заклавши один рукав гімнастерки під солдатський пасок, поїхав додому і син Гулістану — Хасан. А в Янки Адамовича поранення було легше, і він ще зміг воювати. Звільняв Польщу від фашистської нечисті. Іван Кочубей провідував Хасана і переконався, що узбек правду казав йому про землю свою рідну. Справді, коли вийдеш у степ, так і здається, що десь у синьому піднебессі пролетіли білі лебеді, пустивши на землю білий пух своїх легких крил. І небо там високе та чисте.

Хасан, виявляється, теж гостював у Івана Кочубея. І тоді вони удвох вирішили завітати до Янки Адамовича, поїхали в Білорусію шукати під лісом, на березі озера його вьоску. Ліс і озеро знайшли. Синє плесо водойм справді було завітчане білими лілями. І в лісі ожини, дикої малини хоч відрами збирай. Та од вьоски не лишилося й сліду. Спепелив її фашист. Бо в цьому краї по ворогові було кожне дерево в лісі, а на болотах — кожен кущик журавлини.

Не повернувся Янка до рідної хати. Навічно ліг спочивати у польську землю, під сірий камінь братської могили... Костя Сміхов загинув під Берліном...

Кілька хвилин мовчав Микола Петрович. Мовчали і посмутнілі школярі.

Лісівники ще щось хотіли спитати у вчителя про Івана Кочубея, але той тільки розвів руками. Він, мовляв, уже нічого більше не знає, хіба що одне.

Колись цьому юнакові після вдалого бою, де Іван не пас задніх, комбат подарував срібний портсигар. Ідучи тоді в розвідку до Білої Криниці, Кочубей поклав у нього свій орден Слави і комсомольський квиток. Як потім жалкував, що все те не здав, як належало, на схованку в частині, а взяв із собою, і воно загубилося, чи то там, на Козацькій Могилі, чи десь у яру.

Та й те не вгамувало цікавості лісівників. Навпаки — ще більше розпалило уяву. Так, може, той портсигар і тепер десь лежить затоптаний у землю, порослий травою? Чи, може, хтось із сільських людей знайшов і не знає, кому його віддати? Але ж там комсомольський квиток! І взагалі...

...Так за всіма тими розмовами й незчулися, як підійшов час знову збиратися в дорогу.

Далі маршрут пролягав відкритим степом. Ні, не зовсім відкритим, бо зеленіли на ньому лісосмуги. Деінде мріли старі козацькі могили. У синій високості пролітали якісь великі птахи з широко розпростертими крильми. А то раптом літак простеле по синьому оксамиті неба довгий сувій білого полотна.

Двома рейсами Микола Петрович одвіз до Путинця все спорядження та чимало, головним чином дівчачих, рюкзаків.

Коли сонце вже хилилося до заходу, на обрії завиднілася темна стіна. Курний шлях, порослий збірничим спорихом та лапатим подорожником, шлях, по якому час від часу проїжджали автомашини, підводив лісівників усе ближче до тої смуги. Смуга ширшала,

розросталася, і врешті стало видно старий тінистий ліс.

При вході до нього забіліли чепурні будиночки з телевізійними антенами на дахах. То й був Путинець.

Скраю того невеликого селища школярі помітили кілька наметів. Від них на шлях ішов чоловік, махав руками:

— Сюди, сюди!

Та то ж дядько Лесь! От як добре він подбав про них: намети не лише нап'яті, там уже й сіна настелено, накрито брезентами.

Ну й гарно ж після далекої дороги лягти на прохолодний брезент і розкинути руки! В ногах, в усьому тілі мовби джмелі гудуть. Ху-ху! Ні, недарма Микола Петрович так муштрував їх. Без цього не один пристав би на півдорозі.

Тьотя Прися лукаво усміхається, дивлячись на школярів, що попадали на брезент.

— То як вона, експедиція "дородон" чи як там вона у вас зветься?

— "Секвойядендрон", — поправляє її Роман.

— Та добре! — гукає Онисим. — Тільки їсти хочеться.

— А в мене все готове.

Виявляється, тьотя Прися у великому казані наварила їм — тільки подумайте! — полтавських галушок!

Але Микола Петрович і тут не дав спокою.

— Купатися! Всім до води!

Дядько Лесь провів їх до ставка у парку. І дивна річ, — вода мовби повернула сили.

— Романе, — гукав Онисим товаришеві, — а що, коли б оце треба було й назад рушати, ти б як?

— І пішов би, — хоробриться той.

ВОГОНЬ БУВАЄ ЗЕЛЕНИМ

Наступного ранку знайомилися з дендропарком. Біля управління заповідника школярів зустрів невисокий худорлявий дідусь в окулярах з двофокусними лінзами, в полотняній вишитій косоворотці, підперезаний шнурком. Сіренька кепочка, в руках — ковінька.

— Радий з вами познайомитися, — сказав, привітавшись. — Уже знаю, що із шкільного лісництва. А я — Карл Іванович, науковий співробітник дендропарку. Правда, останнє треба розуміти в минулому часі, бо вже кілька днів як пенсіонер. А в цьому віці людині особливо приємно мати справу з такою молоддю, як ви. Отже, я з великою радістю покажу вам шедевр паркового мистецтва. Швейцарію серед українського степу, наш дендропарк.

І повів учнів широкою алеєю, обсадженою високими темними ялинами, розповідаючи дорогою, що майже сто п'ятдесят років тому знатний вельможа царського двору, який за невелику провину потрапив у немилість імператора, був висланий із столиці. Цар своїм наближеним сказав, що не хотів би бачити цього пана перед очима, тому краще йому, мовляв, жити десь у Швейцарії, на березі Женевського озера.

До Швейцарії в добровільне заслання вельможа не поїхав. Подався на свою батьківщину, в занедбане володіння, занехаяну економію Путинець, що самотньо сиротіла в степу. І вирішив у докір за кривду, на знак свого неслуху царській волі створити тут серед поля другу Швейцарію.

Незабаром сотні його власних кріпаків, наймані люди із сусідніх волостей, землекопи з Таврії та Херсонщини рили чорноземну рівнину, готуючи улоговини для ставів, а з виїнятої землі насипали гори. Від зорі до зорі над степом стояв натужний скрип грабарок, ревіння волів, іржання коней, брязкіт лопат. Худоба, люди — все мокре від поту, чорне від землі — роїлося, метушилося, ворушилося, мов велетенський мурашник. Не один землекоп, виснажений роботою та хворобами, знайшов там свою смерть.

Невдовзі цього місця вже не можна було пізнати. Де й подівся предковичий смуток голого степу. Його веселили тепер наймолодші в світі гори, на яких зеленими хвилями здіймався козацький ялівець. Весняні талі води виповнили улоговини. Живе срібло цілого каскаду озер та ставів, на яких плавали неznані в цих краях білі та чорні лебеді, рожеві пелікани, довгоногі фламінго ходили по берегах,— все те чарувало панське око.

А гінци, розіслані в усі кінці Європи, везли небачені дерева то в діжках, то загорнуті в мох та рогожі, то просто насіння.

Господар не хотів, щоб у його володіннях ріс звичайний ліс. Він волів, аби всі ті дерева — і тис, і каролінські та пірамідальні тополі, і туя та береза, дуб, сосна — творили живі картини, яких досі не бачив світ.

Серед кріпаків вельможі був один хлопець Іларіон, що умів саморобними фарбами, добутиими з бузини, дубової кори, шкаралущі цибулі та усяких трав на звичайному шматковій дошці пучечком кінського волосу оживити і людину, і вола чи пташу яку, або ту дорогу, що йшла від їхнього села в широкий світ, а на ній сліпого лірника з хлопчиком-поводирем. З березового поліна загостреною залізячкою вирізував раптом голівку своєї любої дівчини. Глянуть люди на те диво і тільки руками сплеснуть та хрестяться: хай бог милує, то це ж Малашка, викапана Малашка — і ніс її, і усмішка, і ямочки на щоках!..

У Іларіона був, певно, навдивовижу великий талант, не менший, може, ніж у Мікеланджело чи Рафаеля, але цей юнак лишався зовсім неписьменний, крім села свого, нічого в світі не бачив, і ніхто про нього не знав. Проте сміливо взявся до діла. Почав творити цього разу не фарбами, а деревами просто неба, на землі, де зріс...

Мовивши те, Карл Іванович запросив своїх гостей звернути з алеї ліворуч на вузьку доріжку та й самим побачити, що то за картини.

Стежина побігла, пов'юнилася між кущами. І раптом вихопилася на галявку — зелену, залиту сонячним сяйвом. Ой, яка ж вона весела, поросла травами, закосичена луговими квітами. Обступили її берізки, а за ними — темніють стрункі смереки. Три білорі дерева, що схилилися одне до одного, самотіють і на полянці.

— Придивіться, як гарно кругом,— каже Карл Іванович і замовкає на якусь хвилю, щоб дати школярам можливість поміркувати, розмислити.— Не знаю, як вам,—

продовжує потому,— а мені завжди здається, що то не берези, а сільські дівчата в білих плахах та зелених запасках із вінками на голівках прийшли на берег ставу на Івана Купала. Ось скинуть свої віночки, пустять на воду і, хвилюючись, ждатимуть, яка доля випаде кожній... А зараз красуні в задумі. Три з них, найбільовіші, навіть вибігли з гурту, прихилилися одна до одної, про щось шепочуться. А за всім тим і не помітили, як хлопці-легіні із темними свитками на плечах оточили їх, усміхаються весело...

Замовк старий лісівник, поглядає крізь окуляри на своїх слухачів.

— Ай правда,— шепнула Росина Галі,— ті берізки, як подружки, а ялини, мов парубки.

Пішли доріжкою окрай галявинки. Карл Іванович усе ще просить спостерігати, як змінюється той краєвид, коли дивитися на нього з іншої точки.

І раптом різко повертається у протилежний бік.

— А тепер гляньте сюди.

Подивилися школярі, аж там друга галява, теж у травах і квітках, тільки на ній одинокі дуби, більші та менші. Деякі, правда, по два і по три один біля одного, але всі якісь згорблені, пришиклі, мовби людські постаті, що в задумі невеселій повбирали голови у плечі.

— Так, може, то й справді не дерева? — стиха кидає сумнів екскурсовод і, по хвильці мовчання, додає:— Може, батьки й матері отих дівчат і хлопців, що вибігли на галявку. Слідкують скрадливо за своїми дітьми, а в очах і радість, і тривога водночас. Втішаються, що вже великі, печаляться, бо бояться, що й у молодих буде така ж невесела доля, як і в них, батьків.

І знову доріжка веде школярів у глиб парку.

Та нараз натикається на широку алею. Обабіч неї ростуть смереки — високі, стрункі. Зімкнулися кронами, і алея та стала, мов храм який, притемнений у своєму супокі, урочистий у своїй тиші. Обізвалася десь поблизу зозуля, то голос її покотився поміж тої зеленої колони, перегукуючись та відлунюючись, і завмер там далеко, де наче вікно світиться, щедро залите яскравим сонцем. А в тому отворі, мовби вирізьблена, вся опромінена сяйвом, стоїть одинока плачуча верба.

Що далі йшли, то все нові й нові картини відкривалися їм. Жоден краєвид не повторювався, жоден мотив не зустрічався двічі. Все інше й інше.

Врешті зупинилися на березі великого ставу.

— Оце воно, Женевське озеро на Україні... Вельможа для більшої схожості заселив його, як я казав, диковинними птахами. Вони й зараз живуть тут, гляньте: фламінго, білі лебеді, пелікани... А з того боку водойми і сама Швейцарія — гориста, красива, створена кріпацькими руками, людськими муками.

Тепер підіймалися серед ущелин на стрімковиння, вкриті ялівцем, що хвилями рвався вгору, зливаючись із кронами старих туй та творячи разом із ними якісь дивовижні зелені пожариська. На одному узвишші стояла альтанка, обвита виноградними лозами, схожа на ластівчине гніздо.

По всьому маршруту в дендропарку траплялися садові лавки. Карл Іванович

запрошував юних колег присісти відпочити. Микола Петрович кликав і його:

— Карле Івановичу, то й ви б передихнули...

— О ні, в цьому храмі я ніколи не втомлююся... Сорок років день у день під його зеленим склепінням. Маю без одного вісімдесят, а відчуття таке, наче всього лише два з половиною десятки... Товариші все подейкували: час вам, мовляв, на спокій. А я дивуюся — після чого? Ліс, видимо, дає людині друге дихання...

Як дісталися до найвищої гори і зайшли до альтанки, Карл Іванович промовив:

— Ну, тепер і я приземлюся. А ви можете пройти на сусідній пагорб, там є білий, привезений з Італії, камінь. На ньому господар висік колись свій заповіт.

Школярі подалися.

У траві біліла мармурова плита, побита вітрами та морозами, посічена громами й зливами, вже позеленіла від часу, деінде вкрита мохом. Заходилися читати древній напис на ній, але розібрати повністю його було важко — в словах зустрічалися незнайомі букви.

Повернувшись, Онисим запитав у Карла Івановича:

— А яка доля отого юнака Іларіона, що творив усю цю красу?

Старий схилився на ковіньку, подивився враз на підлогу, знову підняв голову.

— У нього, як я казав, була кохана дівчина. Теж кріпачка, як і він сам. Так пан сказав парубчаків: "Якщо створиш, не шкодуючи ні себе, ні божественного дару, те, що я хочу, щедро будеш віддячений. Ти обвінчаєшся з любкою, і я дам вам обом волю".

Карл Іванович замовк. Дивився у підлогу, задумано тикав палицею у бетон.

— Але чи зрозуміти вам, що це значить? — сказав нарешті. — Воля — це життя. Немає нічого дорожчого для людини за волю...

— І вельможа дотримав свого слова? — запитала Галя.

— Коли дерева піднялися на таку висоту, що могли заховати й вершника, — продовжував старий, — він запросив у гості своїх петербурзьких знайомих, щоб похвалитися небаченою красою української Швейцарії.

Гості пройшлися володіннями вельможі, охаючи та милуючись красою.

І тоді котрийсь запитав у господаря: хто зумів створити усе це? Хазяїн небало махнув рукою: "Є в мене тут один миршавий кріпачок". — "То ви хоч покажіть його..." — просили гості. "Та воно таке незугарне, підсліпувате, із заячою губою, що й на люди виставляти сором..."

А гості наполягали. Хтось уже казав, що теж має серед своїх економій одну занедбану та збиткову, яку слід було б у такий спосіб оживити парком. Може б, господар зволив на якийсь час чи й зовсім, за гроші віддати того кріпака?

"Чому ж? — розвів догідливо руки гостинний та щедрий вельможа. — Для вас усе, що захочете, — і покажу, і віддам без ніякого викупу, аби тільки не мозолила очі та потвора". А сам у той час думав: "Е, ні, всякі конкуренти мені ні до чого! Такого парку не повинен мати ніхто!"

"Тільки ж біда! — почухав потилицю вельможа. — Учора я його одіслав аж у таврійське своє господарство на цілий місяць... А це ж за п'ятсот верстов. Та нічого..."

І пообіцяв приставити зразу, як той повернеться.

Потому була вечере, довга та галаслива, мало не до ранку. А на світанку — полювання.

Коли сановні гостювальники вийшли в ліс, кріпаки випустили з кліток звірину, за дорогі гроші куплену у вельможних польських князів — господарів привіслянських та побузьких пущ — і погнали на цеп стрільців, що причаїлися поміж деревами. За перший загін лягли майже всі зубри, тарпани та інші невільники. Лишився тільки один дужий бик, якого, здавалося, не брали ні кулі, ні шріт. Він хропів, добігав до узлісся, боявся степу і знову повертав назад.

Тоді господар наказав Іларіонові, гарному, ставному хлопцеві, який, звичайно ж, нікуди не був відісланий, а був тут, серед псарів: "Ти маєш нагнати бика на полювальників, але без собак, бо звір поранений, і гончаки його передчасно доконають. Якщо зробиш це, виконаю свою обіцянку — одружишся з любкою і одержиш волю..."

Юнак, знеможений довгим чеканням панської ласки, не роздумуючи, схопив рогатину і пішов на бика. Злютіла звірина кинулась на нього. Тоді кріпак вирішив, що собою манитиме її в бік мисливців. Він то ще більше розлючував жердиною лісового велетня, то біг геть від нього з диявольською швидкістю, петляючи, ухиляючись від його рогів. Але за кілька десятків сажнів од цепу стрільців бик усе-таки наздогнав хлопця і блискавичним махом підняв на роги.

Майже в ту ж мить між деревами гримнуло кілька пострілів. Бик упав. Мисливці з дикими криками кинулися до свого трофею, зовсім не помічаючи того, що поряд у страшних муках конає людина.

— Під тим білим каменем, який ви бачили, лежить господар дендропарку. Могила його творця, молодого кріпака Іларіона, не збереглася...— закінчив свою розповідь Карл Іванович, а потім зовсім тихо, дивлячись на козацький ялівець, що, гойдаючись на вітрі, огортав рухливим зеленим полум'ям узвишшя, додав: — Не знаю, як вам, а мені вже сорок років здається, що й ці гори рукотворні, і білий камінь на них — усе палахкотить у полум'ї гніву народного...

ПАХУЧА АЗБУКА

Гемориха розкошувала ці дні. Зранку виганяла цілий табун водоплавної птиці і, радіючи, що ніхто не бачить та не перечитиме (коли лісівники збиралися в похід, Лебеденко зобов'язав Гемора посторожувати на шкільному господарстві), провадила табун до озера.

— Ну, гиля, гиля, малеча,— помахувала лозиною й тішила себе думкою, що за кілька днів вони вивчать, запам'ятають дорогу та й ходитимуть уже потім самі.

Якось, коли каченята та гусята поплюхались у воду і на radoщах почали жирувати, Гемориха задивилася на них та й затрималася на березі. За криком і гелготом незчулася, як у яр на газику спустився Лебеденко.

— Здоровенькі були! — гукнув за її спиною.

Жінка аж отетеріла з несподіванки.

— Ой... Доброго здоров'я...— і затупцяла на місці, мнучи руками поділ рясної

спідниці.— Та киш-бо додому! Гиля, кажу!..

То вже хазяйству своєму голосно. А Олександрові Юхимовичу трохи тихше, розгублено:

— Душею, клятї, чують, де вода... І не вгледїла, як вони сюди дременули... Гиля додому, щоб ви живї були!..— знову на птаство.

Лебеденко добре розумїв хитрість її, але вдавав, що зовсім того не помічає, і тільки усміхався одними очима.

— На те вони й птахи,— сказав розважливо.— Та не чіпайте їх, хай плавають.

Вона ніяковіла, та все ж продовжувала грати роль невинної:

— То, може ж, сердитимуться? Тут же риба...

Голова колгоспу вирішив підіграти хитрій молодиці:

— Нічого, карасиків вони не зуміють піймати... Так що шкоди ніякої. Це ж не кози...

Гемориха заспокоїлася. А голова колгоспу вже перевїв розмову на інше — цікавився, чи тут, у лісництві, порядок.

— Ой, як же! — солоденько засокорїла Гемориха.— Ні вдень ні вночі ока не спускаємо... Таке добро вони тут нажили, та щоб не вберегти? Все буде ціле, не сумнівайтесь!

...А лісівники тим часом гуляли по парку, милувалися його красою. Карл Іванович своїми розповідями розбурхав їхню уяву, і тепер школярі зіркішими, проникливішими очима дивилися на все круг себе.

Бувало, хтось згадував раптом розповідь Миколи Петровича.

— Може, той Іван Кочубей,— казав задумливо Роман,— і зараз десь живе у наших краях?

— У селі ж у нас такого немає,— озивався Онисим і, про щось роздумуючи, питав у товариша: — А ти, Романе, свою бабусю і, значить, Миколи Петровича матір пам'ятаєш?

— Вона померла, коли я був ще зовсім малий. А що?

— Так просто...

— Гм... Але ж портсигар і комсомольський квиток... Кочубей загубив їх десь або на Козацькій Могилі, або в яру, там наше лісництво... Якби знати раніше, придивлялися б пильно, може, так і лежить усе те десь.

Як сидїли над ставом, де плавали чорні лебеді, Роман хотїв точніше розпитати в Миколи Петровича про Івана Кочубея. Але той більш нічого не сказав, тільки на хлопцеве запитання, який був портсигар, сказав, що на срібній кришці його витиснено підкову, а всередині її коняча голова.

Четвертого дня зранку збиралися додому. Зайшли до Карла Івановича попрощатися і застали його за дивною роботою. Під стінкою в невеликій кімнаті-кабінеті стояла шафа, полиці якої заповнювали однакового розміру акуратні томики. На корінці кожного — світла наклейка, на ній номер і якийсь напис. Але чому наклейки ті різного кольору — бірюзові, жовті, зеленаві, шафранові?

Та й ще на одну цікаву річ звернули увагу: фактура матеріалу на корінцях теж

якась дивна. В одному томику гладенька, у другому з якимось тисненням, у третьому... Стривайте, та це ж кора!

Придивилися пильніше, і вже не залишилося сумніву: ось дубова, поряд соснова, далі осикова, березова...

Карл Іванович виймав томики із шафи, складав купками на столі. Тепер усі переконались остаточно, що це зрізи деревини.

— От добре, що ви нагодилися! — зрадів господар.— Допоможіть мені, будь ласка. Бачите, я вже на пенсії... Мені все це майже не потрібне. Отож вирішив я всю бібліотеку передати вам... І ще прохатиму: є в мене своя власна, викохана ось цими руками, шкілька усяких дерев, в тому числі й екзотів. Я по зернятку садив її, і теж хочу звідти дещо подарувати вам. Хай ростуть навколо вашої Білої Криниці. А зараз допоможіть мені...

Він кожен зріз загортав у папір, щоб при транспортуванні нічого не пошкодити. Та школярі, перш ніж пакувати дарунок старого лісівника, зацікавлено розглядали експонати.

Карл Іванович пояснював і непомітно для самого себе почав захоплюватися. Бліде зморшкувате обличчя його освітлювалося барвами життя і мовби помолоділо, очі заблищали енергією та завзяттям.

Для нього дерево чи якийсь кущик — то був цілий світ, виповнений довершеної мудрості форми і доцільності будови. І вчений розповідав про все те так, як говорять тільки про найближчого, найвірнішого друга, знаючи його, може, краще й глибше, ніж самого себе. Хіба листочок якоїсь там сумахи чи раїни, клена або липи був для нього просто листком, який можна слати на постіль худобі або який здатен обігрівати житло? Навіть найменший зелений пагінчик чи хвоїнка ялиці — то величезна хімічна лабораторія, обладнана найдосконалішою апаратурою та механізмами, оснащена найчутливішою автоматикою. Тисячі аналізів проводяться в тій лабораторії водночас, притому безпомилково, з незбагненною точністю та чистотою. І що не дерево, що не кущ — то й зовсім інша лабораторія.

А хіба стовбури дерев були для Карла Івановича тільки матеріалом, з якого можна збудувати хату, зробити стіл чи поличку для книг? Такий чисто практичний утилітарний погляд його завжди ображав. Стовбур дерева — то ж цілий завод, комбінат, із безліччю цехів, служб, відділів! І всі вони працюють на диво ритмічно, узгоджено, виробляючи свою специфічну продукцію та безперервно розбудовуючись.

Повну картину всіх отих виробничих одиниць стовбура деревини і дають книги-зрізи. Вони можуть бути торцеві, тобто впоперек стовбура, і тоді на них побачимо кору й деревину, на якій не важко порахувати річні кільця та визначити вік дерева. Пильне око помітить ще й цілу сітку радіальних серцевинних променів — жил, по яких курсують вода й повітря від периферії до центру. А на зрізах листяних порід видно, крім того, й судини-трубочки, котрі йдуть уздовж стовбура від коріння до листка. Коли ж у ваших руках пам'ятна книжка сосни, смереки чи модрини, помітите вузькі каналики, особливо в пізньому шарі річного кільця, що заповнені смолою...

А ось те саме дерево, тільки в радіальному зрізі або поздовжньому, так, як ріжеться звичайна дошка... Роблять ще й тангенальний зріз дерева, теж поздовжній, але не через серцевину, а збоку стовбура, і він уже має зовсім інший малюнок.

— Коли в лісника-спеціаліста є оті три томики,— вів своє Карл Іванович,— він уже може все розповісти про дерево. І про вік його, і про місце народження та життя, і про здоров'я, а отже, визначити всі його фізичні властивості — колір, блиск, текстуру, вологість, усушку, розбухання, короблення, розтріскування, гігроскопічність, вагу, щільність, теплоємність, звукопровідність, світлої газопроникливість і, звичайно ж, запах...

Голос Карла Івановича звучав майже урочисто, він то усміхався своїм думкам, то приглядався до облич школярів, слідкуючи, яке враження справило на них його повідомлення, то примружував очі і дивився кудись вдалину, мовби стояв на кафедрі, і в той час якась печаль про щось уже далеке й недосяжне блукала по його обличчю.

Врешті поглянув на годинника і, згадавши, що в його гостей ще сьогодні далека дорога і що краще починати її саме при ранковому світлі сонця, зрозумів, що більше не має права затримувати своїх слухачів. Замок, почав знову викладати на стіл томики-зрізи, які лишилися на шафі. Вони стояли там строго за алфавітом: арча, акація біла, бархат амурський, береза, бук, граб, груша дика, дуб... Багато з них школярі бачили вперше, і тому зразки йшли по руках, перш ніж потрапити в газетні обгортки.

— Рожеве дерево! — казав Карл Іванович, дістаючи із шафи нову книжчину, і зразу ж кілька школярських рук тяглося навстріч.

Він нітрохи не дивувався з того. Розумів, що цим білокриничанським ентузіастам важко знати рожеве дерево, бо росте воно далеко — аж у Бразилії, на Ямаїці, Кубі, у Весті Ост-Індії та на Канарських островах. Тільки усміхався та радів з їхнього зацікавлення.

Те саме було із платаном, самшитом та палісандром. А як узяв до рук зріз із білою заболонню, ядром червоно-коричневого кольору і повідомив, що це секвойя, навколо зчинилася ціла буря. Руки мало не всіх дітей, хто був у кімнаті, потяглися до нього. Це вже вразило старого. Як дізнався від Миколи Петровича про причину такого великого зацікавлення, охоче почав розповідати про це дуже цінне дерево, котре ще називається в одному різновиді "червоним", в іншому — "мамонтовим". У першому випадку за кольоровою ознакою, в другому, певно,— за гігантський розмір.

Кладучи на стіл останній зріз, задумливо зітхнув:

— Ну ось, любі мої, і всі букви лісової азбуки. Скільки їх є тут — стільки й ключиків, а скільки ключиків — стільки й королівств. Хай же сповна відкриваються вам багатства та краса кожного з них...

Діти різноголосо, але дружно дякували старому лісівникові за подарунок. А Росина, коли в кімнаті стало трохи тихше, запитала:

— Карле Івановичу, а ви ту азбуку, мабуть, знаєте назубок?

Він тільки усміхнувся.

— Не лише назубок, але й "наносок"...

— Як-то? — не зрозуміли діти.

— Покажу...— старий підняв руку, швидко дістав із кишені хусточку, скинув окуляри та, зав'язавши собі очі, попросив:— Дайте, будь ласка, кілька яких завгодно томиків.

Йому подали. Він понюхав деревину, твердо сказав:

— Кипарис.

Школярі подивилися на напис на корінці: точно, кипарис!

Знову подавали ще і ще. Карл Іванович все з тією ж непохитною переконаністю називав:

— Дуб! Палісандр! Модрина!

Визначивши безпомилково з десятків порід, скинув хустину і, згортаючи її, пояснив:

— У знанні такому нема нічого ні дивного, ні складного. Бо в кожного дерева свій запах: палісандр нагадує дух ванілі, сосна — скипидару, червоне дерево пахне трояндою, і його вже ніяк не сплутати з дубом, який мовби зберігає в собі характерний запах чинбарні.— Карл Іванович провів дітей далеко у степ. А прощаючись, сказав:

— Я теж до вас завітаю... Тільки ви до мене восени по сіянці — обов'язково!

ВІД'ІЗД

Через тиждень після повернення з Путинця дядько Лесь дозволив Юркові повести трактора.

Дамба вже була повністю насипана та впорядкована, тераси на схилах нової дільниці лісництва нарізані, добре розпушені, хоч зараз роби посадки. Лишилося тільки остаточно розрівняти дно вибалку, де восени мало розлитися друге озеро. Там саме й працювали лісницькі механізатори — Онисим, Роман та дядько Лесь.

То був останній день перебування городян у селі. І хоч від самого ранку яскраво світило сонце, вигравали самоцвітами роси круг озера, весело дзвеніло джерело, щедро віддаючи води свої Білій Криниці, що потім переливала їх у став, усе ж той день був виповнений для школярів якимось смутком. Порішили, що до обіду ще попрацюють, а потім збиратимуться в дорогу. Як спаде трохи літня спека, прийдуть автобуси і повезуть їх додому.

Але й працювалося вже без особливого смаку. Усе гуртилися більшими та меншими компаніями, домовлялися про майбутні зустрічі, про листи, якими обов'язково обмінюватимуться. Навіть звичайного сміху, біганини та галасу не було. Всі лишалися сьогодні незвично споважнілими, роздумливими та статечними, мовби нараз подорослішали.

У такому настрої і Юрко із Жоркою підійшли до дядька Леся.

— Так що ж це ви, хлопці,— гукнув їм тракторист,— поїдете, не скуштувавши механізаторського хліба? А давай-но, Юро, сюди...

Сагайдак аж усміхнувся, зраділий. Звичайно ж, треба обов'язково попробувати. Бо приїдуть додому, дідусь Тото запитає: "Ну, козацтво, як діла з нашими трьома заповідями?" Що він тоді скаже?... Ні, дещо розповісти, звичайно, зможе, бо за літо нового стільки побачив і почув. Але от про трактор... А так доповідь: умію його водити,

і хай Роман віднині не задається!

Дядько Лесь відсунувся вбік, звільнивши Юркові місце біля важелів. Хлопець ускочив у кабінку одним духом. Дивно, що зараз зовсім не хвилювався. Аніскілечки! Може, просто тому, що це якось сталося несподівано. Та, як би там не було, Юрко усе зробив, мов справжній, досвідчений тракторист, і коли машина спокійнісінько рушила з місця, хлопець ще й газу піддав. Вона весело хропнула, залящала гусеницями і, приминаючи стебла татарнику та кінського щавлю, заспішила вперед.

— Трохи тихше,— сказав дядько Лесь.— Отак... Біля дамби станеш.

Юрко усміхався. Йому майже не вірилося, що це бульдозер слухається його, Юрка Сагайдака, а не дядька Лесь. Йому так хотілося впевнитися у своїй силі, що не втримався від спокуси і злегка потяг важеля на себе. О, яка чутлива машина, вже повертає вбік! Юрко вирішив спробувати завернути трохи ліворуч — теж слухає.

А Жорка біг збоку неподалік, дивився на друга.

— Алюр три хрести! — крикнув йому Сагайдак і посварився комусь над головою кулаком.

Потім робив лівий, правий повороти, і трактор знову лишався слухняний та покірний, мов дитя.

Ах, як Юркові бажалося, щоб зараз було побільше глядачів! Але, крім Романа та Онисима, що поглядали на нього з кабінки крутосхильного, ніхто Сагайдака не бачив.

Потім дядько Лесь запросив і Жорку поспробувати свої сили. Проте Вчорашній відмовився, сказавши, що хай іншим разом.

Юрко був увесь захоплений трактором, навіть забув, що йому ж по обіді їхати додому, а Росина лиш про це й думала, вся огорнута смутком. І в думках тих стояв чомусь Юрко — вихрастий, їжакуватий непокора. Дивно, але саме тією їжакуватістю такий симпатичний. Бувало: чи то в шкільці лісовій полола, вибираючи бур'ян з-поміж молоденьких саджанців дуба, берези, липи, чи стояла з сапкою у руках на терасі, або коли й з дівчатами гралися, а згадає про Юрка, і якесь дивне, незрозуміле почуття залле її всю — мовби сонце сипнуло яскраві теплі промінці і навкруги блискітки-зайчики затанцювали. Вона, сама того не помічаючи, усміхалася, дивувалася тим інколи і матір, і подруг. Ну й хай, думала, бо не знають, що Юрко їй як брат рідний...

А тепер він поїде і... знову повернеться до неї почуття сирітства, нерозв'язне та невітшне, як ніч. О, вона сповна відчувала всю камінну важкоту тих хвилин, які тягнуться годинами. Тоді світ здається пустелею, чуженіє і мовби віддаляється Тетяна Степанівна, немилим робиться дядько Лесь. Бігла б кудись світ за очі, аби нікого не бачити, нічого не чути.

І зараз їй хотілося плакати, терпло у горлі, починали тремтіти губи, куточки їх, але вона стримувалася.

Зраділа, коли Микола Петрович наказав скликати всіх до таборища. Із Сороканіжкою побігла до трактористів.

— Запізнилися, дівчата,— гукнув їм Вчорашній.— Тут Юрко такі кренделі випишував трактором.

Сагайдак вдоволено всміхався.

Дівчата передали механізаторам вчителеве розпорядження. І ось уже вшістьох ідуть школярі.

У голубому небі над ними білясті хмарки бригантинами пропливають. На щоглах невидимі для ока срібні дзвіночки разками виснуть і, коли вітрильники погойдуються на хвилях, дзвенятьдзвенять голосами жайворів. Та і яр оцей, порізаний терасами з боків, наче велетенська галера, мчить кудись у незвіданий світ, до незнаних островів, невідомих земель.

Так принаймні здавалося Юркові.

А Росині, хоч у небі й світило сонце поміж хмарами, співали пташки, сюрчали під ногами коники, усе бачилося похмурим і непривітним. Ступала зіщулена, заніміла, незрячими очима дивилася кудись поперед себе.

Була й вона, як Юрко Сагайдак, із мрійливих. Часто, коли на душі ставало гірко, десь у тумані розпуки мовби спалахувало якесь чарівне світло, і в тому примарному сьайві оживало все — і природа, і люди, і навіть вона сама. Та й тепер теж так: спостерігала перед собою голий байрак — потерасований на схилах, покопирсаний, у вирвах на дні, а ввижався зовсім іншим — порослий зеленовітим тінистим лісом, де і гриби ростуть, і суниці на втіху людям, а внизу виграє сріблом став, у якому плещеться риба, цвітуть білі лілії. І вже немає на землі цій невігойних ран — зсувів, тріщин, глибоких промоїн, що завдає їй ерозія. Безконечно довга балка розкошує в пахощах трав, лісового зела, у вільгості цілого каскаду водойм. І аж ген там, де нерозумний дядько Гемор висмикує їхні посадки, даючи простір руйнівним силам ерозії, теж стоїть зеленовітій шум молодії діброви.

А он і Лебеденко з Тетяною Степанівною та дядьком Лесем із кошиками та ціпками в руках. Може, прийшли сюди по гриби чи суниці або просто так — прогулятися. Але як вони постаріли! В колишнього голови колгоспу плечі згорбилися, на обличчя вчительки впало плетиво зморщок, навіть дядько Лесь і той мовби втратив колишню бравість на всесильність.

Побачила Росина і себе з Юрком у тому товаристві. Уже вони дорослі, йдуть повносилі, молоді та щасливі. Йдуть як хазяї, господарі, творці оцього багатства, згадують своє дитинство. І так легко, так світло в них обох на душі, бо збулося те, про що мріяли ще школярами, здійснилася клятва їхня — завжди бути разом...

Росина мимохіть торкнула Юрка за руку, всміхнулася.

А Сагайдак, уже справді відчувши правицею дотик дівочих пальців, схопив їх, голосно випалив:

— Ти розумієш, ніхто в школі нашій не уміє водити трактора, а Юрко — будь ласка!

Росина пожалкувала, що той сильний Юрків потиск зруйнував, розвіяв чудесний світ її марення. Хай би все те ще жило в її уяві, гріло серце. Але цей не вимріяний, а реальний спалах хлопчавої радості теж зігрів її. Вона відповіла потиском на потиск, проте ту ж мить і висмикнула свою руку — хай ніхто не бачить і не знає, бо то лише їхнє, недоторкане.

Микола Петрович сказав, коли зійшлися всі лісівники, що на цьому їх сьогоднішній трудовий день і скінчиться, бо треба готуватися в дорогу. Поскладають намети, поспаковують речі, а там і обід підоспіє. Після залишиться якась година-дві для особистих справ. Може, хтось із городян має потребу зайти до сільського друга чи просто гуртом прогулятися — будь ласка. Але о п'ятій усім бути на місці, чверть на шосту прибудуть автобуси.

Елегійний настрій будила та праця в серцях школярів — руйнувати лісницьке брезентове різноколірне таборище. Висмикували пакільці із землі, відв'язували капронові шнури-відтяжки, складали дахи на підлоги, згортали все в пакунки. Око вже звикло до барвистого школярського житла, що внизу, біля ставу — хлопчачого, і трохи меншого, вгорі, коло Білої Криниці — для дівчат. Зігріті сонцем та учнівськими веселощами, ті стійбища оживляли весь краєвид лісництва. А тепер усе те так швидко руйнувалося, никло, і якоюсь пусткою, незатишком повіяло від яру. Без тих наметів сиротливо виглядали і спортивний майданчик з турніком, і волейбольне поле та тенісний корт. Навіть озеро й те зробилося менш мальовничим.

Тільки літня легка кухня під скісним шиферним дашком на чотирьох стовпах жила сьогодні ще веселішим життям, ніж звичайно. На підмогу черговим куховарам Лебеденко прислав Романову маму — тьотю Прісю та ще одну жінку. Привезли продуктів щедріше, ніж звичайно, голова намовив приготувати святковий обід. Бо це ж прощальний, тож хай він лишиться в пам'яті лісівників надовго.

Вже намети, згорнуті та ув'язані, лежали гіркою на березі, неподалік води, до них тулилися рюкзаки, авоськи, господарські сумки. Хтось іще купався наостанку, кілька чоловік змагалися на веслах двома човнами, дехто подався в село, а Сороканіжка кликала друзів завітати до лосеняти.

Охочих набралось з десятків. Вирішили йти не прямою дорогою, а ярами, потім польовим путівцем, як колись у дощ їхав машиною Лебеденко з Миколою Петровичем. Там, над спуском у байрак, є кілька молодих осичин, лосеня дуже полюбляє їхнє листя. От і наламають та пригостять на прощання.

Так і зробили.

Як воно піросло — це сіре вухасте красеня за цей час! Витяглося в ногах, шия подовшала, все якось округлилось. А от у очах вирлооких так і лишилося чи то здивування, чи запит, або, може, докір.

— Це ж і наше вже таке, — шепнув Сагайдак Сороканіжці.

— Мовчи, — порадила дівчина, — бо знову почнеться...

І показала косим поглядом на Романа та Онисима.

Але Роман, хоч і не чув того застереження школярки, зітхнув:

— Бач, Юрку, скільки суму в його очах... А були б удвох, веселіше б жилося.

— Не скупися, Романе, — озвався Сагайдак. — Повір, що коли б це собі, ніколи б не посмів їх розлучати. А для дідуся Тото...

Росина, почувши ту розмову і побоюючись, що вона знову може скінчитися негарно, постаралась відволікти їхню увагу. Годувала вуханця осичиною, чухала під

нижньою губою, казала:

— Романе, а коли ми його випустимо на волю?

— Випускати? — насторожився Сагайдак.— Щоб Гемор вкоротив віку?

— Тепер уже дзуськи, не наслідиться,— сказав Онисим.— Триста карбованців на вулиці не валяються...

Роман зайшов у загороду, поклав у кормушку принесеного гостинця. Тварина зовсім не боялася хлопця, ступила ближче, почухала об його спину голову, наче похвалила за дарунок, і почала смачно їсти.

— Випустимо обов'язково,— мовив потому хазяйновито старший лісничий.— Бо де хто народився, там і жити мусить. Але хай ще трохи підросте.

— Дамо їй волю восени,— запропонував Сагайдак.— Як прийдемо садити дерева.

На зворотному шляху Росині дуже хотілося побігти з Юрком, як це було колись, на Козацьку Могилу. Але тепер уже не стояло стіною жито. Все було скошене, прибране, ніде й заховатися. Та й ішли щільним гуртом. А крім того знала, що те зникнення змусить нервувати Сороканіжку. Завдавати ж комусь болю не хотілося, бо й самій гіркотно на душі. Тому запрошувала все товариство.

— Із синьошийкою попрощатися ж треба,— переконувала.

Погодились. І йдучи стиха співали. А на могилу підіймалися скрадливо, щоб не налякати пташенят. Але гніздо виявилось порожнім, певно, діти синьошийки вже випурхнули у світ широкий.

Роман опускався в заглибини — ями, порослі зелом, що й понині помітні на самій маківці високого гостроверхого пагорба.

— Оце ж тут, мабуть, лежав Костя Смахов, повзав Іван Кочубей...— казав задумливо.— Може, й понині десь у землі ховається його портсигар з комсомольським квитком та орденом Слави?

І хлопець уже заходився розгортати сиві кущі полину, жорсткої нехворощі, намагався колупнути носком черевика злежалу землю.

Онисим безнадійно махнув рукою:

— Стільки років минуло відтоді. Та й чи був взагалі такий Іван Кочубей?

— Невіра ти, Онисиме,— починав сердитись Роман, але все ж із обвалених, зарослих полинами окопчиків виліз, мружив око, дивився на старі берези, що яріли листом у байраку довкола Білої Криниці. І лісницький будиночок видно. Хлопцеві вже уявлялося, як там стояла фашистська батарея, біля гармат походжав німецьвартовий, і Костя Смахов, сміхун і гармоніст, усе те бачив оце звідси, з могили.

Поряд із ним зупинилася й Росина і теж дивилася туди, в бік шкільного лісництва. Тільки бачила зовсім не те, що хлопець, і чула, мабуть, інше. Пам'ять повертала їй ту днину й мить, як були тут удвох із Сагайдаком та обіцялися одне одному завжди лишатися мов брат і сестра.

...Обідали того дня з незвичним запізненням. Одне, що їсти нікому чомусь не хотілося. А друге, що майже всі школярі розбрелися і не поспішали повертатися. Та й на кухні трохи забарювалися — страви готували не звичні, буденні, а святкові, і не

лише для городян, але для всіх лісівників.

Коли куховарки сказали, що в них усе готове, можна бідо столу сідати, Микола Петрович розпорядився сурмачеві трубити збір. І вже заспівав, переливчасто та клично, піонерський горн, луною перегукуючись по всьому яру, скликаючи лісничат-трударів. Із села, з поля заспішили на той клич. Навіть Лебеденко звідкілясь почув, невдовзі уже спускався газиком у вибалок.

Обід був таки по-справжньому празниковий: з карасями в сметані, з варениками, пампушками до меду, ситром, квасом та іншими частуваннями. Голова колгоспу на початку сказав кілька слів, дякував школярам за працю, запрошував городян приїздити восени бодай на день-два, коли будуть засаджувати оті нові тераси. Бо ж то й не лісівник, хто не зігріє деревце своїми долонями, не розправить коріння у ямі та не засипле її землею, не дасть тому дереву життя.

Кілька разів за час обіду Гемориха чогось витикалася із-за хліва, стояла в нерішучості, згорнувши руки на животі, і поверталася назад у двір. Але за столом ніхто того не помічав — в усіх були свої клопоти, свої думки.

Незабаром по обіді у яр спустилися два автобуси, і школярі почали вантажитись.

До Сагайдака підійшла Росина.

— Юро,— взяла його за руку,— ходімо зі мною в будиночок на хвилину.

— Чого?

— Побачиш.

Вони не пішли, а побігли. Не притишили кроку навіть тоді, як скакали по східцях-уступах.

— На ось,— сказала дівчина, хвилюючись, коли вже були в кімнаті.— На згадку...

І подала велику білу коробку, завбільшки з учнівський портфель.

Юрко взяв. Підняв кришку. Там, на пухнастій білій ваті, лежала колекція пташиних яєчок. І біля кожного — папірець із написом чие.

— О,— здивувався, вражений,— спасибі, Росинко!

Підняв погляд, а в дівчини промінь жаркий на щоках і очі сяють.

— А ще,— метнулася до клітки на стіні,— ми з тобою заневолити оцю зозульку як агресора. Давай удвох і волю їй дамо.

Поки Юрко та Росина поралися біля пташини, коло автобусів уіке закипало школярське буровиння — прощалися, тисли руки. Дехто встиг і місце зайняти і, висунувшись із вікна, все ще домовлявся про листи, майбутні зустрічі.

Коли вийшли на ганок, Росина простягла Юркові клітку:

— Виймай,— попросила.

Сагайдак відчинив дверцята, просунув у них руку, піймав зозуленя, яке не дуже-то й тікало.

— Ну от,— сказала дівчина, погладжуючи пташину по голові, тимчасом як Юрко тримав її двома руками,— пора вже й тобі пробувати крила, тренувати їх. Щоб восени, коли всі птахи рушать у далеку дорогу, в ірій, ти не відстала, не загубилася. Бувай здорова! Чи, може, ти й літати не вмієш?

Юрко розняв руки. Зозуленя випросталося, звелось на ноги, стріпнулося все, розправляючи пір'я, і нараз пурхнуло. Пролетіло під обвислим віттям беріз і дець зникло між молодими посадками.

Автобуси вже готові були рушити в путь. Один із них просигналив. Сороканіжка стояла на березі озера і, приклавши до рота рупором руки, кричала:

— Ю-у-ро-о!

Виявляється, дівчина зайняла й Сагайдакові біля себе місце, крім того, встигла нарвати цілу авоську конюшини їхньому, міському лосеняті і, коли Юрко врешті прибіг із Росинчиним по

дарунком, пропустила його до вікна, сама сіла скраю.

Вже машини рушали. Сільські школярі юрмились обабіч, щось гукали, махали руками. Тільки Росина, що стояла надворі біля Сагайдакового вікна, не втрималася, вирвалася із школярського натовпу, пішла геть берегом озера, аби ніхто не помітив осоружних сліз, які покотилися в неї з очей.

7*

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВІРНІСТЬ

По приїзді в місто Галя-Сороканіжка, Юрко та Жорка зразу ж подалися до дідуся Тото. А там, за будинком, на невеликому подвір'ячку, ціла вистава: на лавках, старих циркових ящиках і просто на асфальті сиділи глядачі — вихованці якогось дитячого садка та хлопчики й дівчатка з вулиці — сміялися, аплодували. Перед ними у чорному фракку, що якимось мішкувато сидів на худорлявій фігурі поверх білого жилета, виступав дідусь Тото із своїми вихованцями. Помітивши нових гостей, мовчки вклонився. А ті були здивовані баченням. Не тому, що зустріли тут дітей, яких веселить циркач. Таке трапляється дуже часто. Їх збентежив одяг старого дресирувальника. Артист ніколи раніше не одягав вбрання із свого давнього циркового гардероба, лишався найчастіше в білій сорочці з метеликом. А сьогодні...

Галя з хлопцями і собі присіла на реквізитному ящику, що стояв трохи осторонь. О, дідусь Тото і справді якийсь незвичайний. Він так молодого грає в м'яча із старою мавпочкою Хавою, такі дотепи сипле, так хвацько разом із песиком Ігриком пританцьовує, ніби йому тільки двадцять чи двадцять п'ять років, а не всі дев'яносто. І все ж Юрко встиг помітити, що навіть і в тих веселоощах очі дідуся Тото чомусь виповнені сумом.

Притомившись, старий сів у крісло і, погладжуючи мавпочку, яка примостилася в нього на плечі, тихо сказав:

— Колись у мене на арені виступало двісті дресированих чотириногих помічників. Даруйте, я трохи помилився, бо не всі вони ходили на чотирьох. Гуска Перекупка, індик Фюїть, качка Вахтерша, базарні цокотухи — кури та інші пернаті рухалися, звичайно ж, на двох. Тепер із того великого сімейства залишилося тільки сімнадцять. Але сьогодні ви побачите обов'язково кожного з них. Неодмінно. Вельмишановний папуго Круть, ваша черга!

І тьотя Іра, теж уже немолода дочка дідуся Тото, в чорній сукні з чорною стрічкою на голові поверх темного волосся, злегка припорошеного сивиною, подала дідусеві Тото клітку з птахом.

Уже почало сутеніти. Спалахнули на вулицях вогні, і тьотя Іра ввімкнула на балконі другого поверху електролампочку, а також тут, на стовпі, посеред двору, а дідусь викликав до себе все нових і нових своїх вихованців.

Врешті вистава скінчилася. Дідусь Тото дякував своїм малим глядачам, потім проводжав їх аж на вулицю за хвіртку.

Повернувшись, сказав Галі, Жорику та Сагайдаку з якоюсь зажурою в голосі:

— Як я радий, що ви сьогодні прийшли до мене... Як я вдячний вам!

Юрко знову помітив в очах старого артиста сум.

— Чи наша знайда жива, дідусю Тото? — сказав стривожено. — Ми їй гостинчика привезли.

— Жива, — тихо зітхнув артист.

— То, може, почастиємо її?

— Можна.

Дідусь пішов відмикати сарай.

"Він навіть замкнув лосеня, — подумав Юрко, несучи авоську. — Цього ж ніколи вдень не робив... Це дідусь Тото, мабуть, боїться, щоб ніхто не забрав нашої знайди".

— Здрастуй, вуханчику! — весело гукнув Сагайдак, тільки-но ступив на поріг.

Дідусь Тото увімкнув світло. Лосеня вже просовувало свою мордочку поміж латами.

— Стривай, стривай, ось зараз ми тобі... — крикнув Юрко, збираючись зайти в приміщення, щоб покласти лосеняті конюшину в кормушку.

Але навіщо це дідусь поставив у проході свого візочка, та так, що й до дверей не дістатися?

Сагайдак перевів погляд на залізну клітку, в якій сидів бурий ведмідь Ласкавий. Клітка була порожня. Ба, та й дверці її відчинені.

— Де ж це він? — тривожно спитав Юрко, злякавшись, що ведмідь міг випадково вийти і...

В ту ж мить він зачепився за щось волохате, що лежало на візочку, прикрите старими червоними афішами... То було вухо. Так, так, сіре ведмеже вухо...

Наляканий Сагайдак відскочив убік.

— Не бійся, Юрчику, — мовив сумно дідусь Тото і поклав хлопцеві на плече руку. — Мій Ласкавий ніколи нікого не зобидив, а зараз тим паче... Нема вже його... Сьогоднішня вистава була останньою почесною йому...

Вони вп'ятьох проводжали Ласкавого в останню путь. То була дивна і незвичайна процесія. В голоблях візка ішов віслюк, понуро й мовчазно переставляючи ногу за ногою, ніби розумів, який вантаж везе вечірніми спустілими вулицями міста. За візочком, все в тому ж одязі циркового артиста — в темному оксамитовому капелюшку з коротенькими крисами, у чорному фракі з атласними бортами, білому жилеті, з бузковим бантом ішов дідусь Тото. Поряд із

ним — Галя, Жорик, тьотя Іра і Юрко. Одинокі перехожі, що зустрічалися їм, здивовано озиралися вслід ї, так нічого ї не зрозумівши, проходили далі. А та дивна процесія все посувалася ї посувалася тихими вулицями у бік міської околиці, де на високому пагорбі темнів старий ліс.

Час од часу про щось говорили. Інколи дідусь Тото згадував якийсь епізод із свого довгого циркового життя. Між іншим, пригадалося старому, як Ласкавий врятував йому життя.

...Це трапилося зразу ж після виступу. Вони з Ласкавим закінчили номер і вже поверталися за куліси до клітки, як раптом із-за реквізитних ящиків висунувся білий полярний ведмідь якогось іншого гастролера, що тільки-но приїхав до міста і збирався через кілька днів розпочати свої вистави, а тепер розташовував у циркових стайнях своїх звірів. Доглядач, певно, забув замкнути клітку, і білий ведмідь вийшов на волю. Помахуючи головою та сердито ревучи, він поліз на Тото. Звір навіть устиг звестися на задні лапи і передньою правою вдарив артиста у груди. З одягу полетіло шмаття, на тілі виступила кров.

Та хвилина, мабуть, стала б останньою у його житті, коли б не Ласкавий... Неповороткого, аж надто непоквапливого в рухах ведмеда цієї миті наче хто підминив. Із швидкістю блискавки він кинувся на білястого, збив його з ніг і, рвучи шерсть на загривку, придавив до підлоги.

Артист притиснувся до стінки, боячись ї поворухнутись. Про втечу годі було ї думати, бо звірі, хоч які виховані та видресировані вони не були б, підкоряючись всесильному інстинктові, кидаються на того, хто тікає. Це Тото знав добре і тому стояв, не знаючи на що далі ї сподіватись. А Ласкавий, остаточно захопивши владу над білястим, підняв голову, дуже пильно подивився на свого господаря, мовби кажучи: іди, він уже не посміє не те що кинутись на тебе, але ї звестися на ноги, поки я тут!

І Тото неквапно позадкував. Та ї при цьому все ж владно помахував руками, як ї належить повелителєві. Ласкавий так і не випустив білястого з-під себе, поки не прибіг із револьвером у руках заїжджий дресирувальник та кілька служителів цирку, озброєних гаками. Стюбаючи шамбер'єром по голові, б'ючи палицями, дресирувальник з помічником погнали білястого в клітку, а Ласкавий, покійно тулячись до свого господаря, мовби все ще не довіряючи його нікому, спокійно ї розсудливо продовжував путь до свого житла.

...Якийсь час знову ішли мовчки. Постукував копитами віслук об асфальт, поцокували колеса візочка.

Кілька разів тьотя Іра клала повід вуздечки на спину віслюкові, а сама трохи відставала, щоб поправити на візочку оксамитову темну скатерку, яка надійно ховала Ласкавого від стороннього ока.

Галя, певно, щоб трохи відвернути увагу старого від невеселих думок та розважити його, почала розповідати, як важко їй дається дресирування собачок в атракціоні зоопарку. Вона просто вибивається із сил, карає, навіть б'є їх за непослух, але нічого з того не виходить.

— Ти, Галя, більше ласкою з ними...— радив дідусь Тото.— О, в ласкавому слові стільки сили, що ми навіть не підозрюємо! Тобі хочеться насваритися, ти вже ладна й руку на них підняти, а ти знайди в собі силу стриматися, погасити гнів і замість лайки сказати добре слово. Які вони чутливі до нього, ці наші німі, безсловесні друзі — тварини. Вони тобі віддячать сторицею, їм захочеться так працювати, щоб ти знову похвалила їх.

Довгою звивистою дорогою підіймалися вони все вище й вище в ліс. У Галі, Юрка та Жорика швидко калатали серця. Тільки дідусь Тото у свої дев'яносто років, заклавши за спину руки, ішов, здавалося, без ніякої натуги. Ось коли допомагали йому оті сто двадцять присідань за день.

Мабуть, нелегко було й віслюкові. Він теж майже все життя, особливо останні роки, не мав тренування, стояв у невеличкій клітці, і м'язи його, певно, обм'якли, втратили потрібну пружність. Зупинявся. Але, постоявши якусь хвилю, знову ступав далі, може, теж відчуваючи, що везе друга, з яким пройшов спільно мало не все життя, везе в останню путь. Ні разу тьотя Іра не сказала йому — "но", він сам рушав.

Врешті дісталися до рівного майданчика, де дорога розгалужувалася в один і другий бік. Звернули ліворуч. Проїхали ще лісовим путівцем. Тут уже не було вогнів. Під ногами шаруділа трава. Синя мла обступила їх. Навіть зірок над головою не видно — крони дерев зімкнули своє гілля, накривши землю щільним наметом.

Глуха доріжка швидко кінчилася. Зупинилися біля крилатого старого дерева. Під його віттям було викопано яму. А далі, за нею, відкривався прекрасний краєвид на місто, що все тонуло в широкому водопіллі вогнів.

Біля ями чатував чоловік, певно, чекав їхнього приїзду. Про щось пошептався з тьотею Ірою. Забрали з ведмедя покривало та старі циркові афіші, якими він був покритий. Дідусь Тото скинув капелюха, ступив крок до візочка.

— Прощай, мій любий друже! — сказав тихим глухим голосом.— Ти прийшов до мене з лісу. Ми довгі роки йшли з тобою у житті поряд. Своїм досьогоднішнім життям я маю завдячувати тобі. Спасибі за вірність. Тепер, в останню хвилину, я знову віддаю тебе лісові. Хай вічно шумлять над тобою дерева, які колись нашіптували тобі колискових пісень...

А потім, коли над ямою виріс земляний горбок, вони пішли у глиб лісу. Під ногами шелестіло торішнє листя, вже простромене молодим зелом, та ще не прибите остаточно до землі. Вони знову йшли глухим лісовим путівцем, аж поки не дісталися до асфальту. Усі мовчали, думаючи кожен про своє.

НЕСПОКІЙ

Після від'їзду городян затиш, припиняє білокриничанський яр. Сільські лісівники ще, правда, домурували другий шлюз у новій дамбі — встановили заслінку та корбу над нею. Восени, коли почнуться дощі, спустять чавунну плиту вниз, наберуть чашу води, а тепер надлишок її з першого ставу вільно збігає канавкою.

Скоро в колгоспі почалися жнива. На ті нові гарячі роботи перейшов дядько Лесь. Багато школярів, особливо із старших класів, поспішали на допомогу батькам, бо в цей

час в артільному господарстві дорога кожна пара робочих рук, тому в лісництві оселилася незвична тиша. Порухувало її тільки галасливе Геморове птаство, що тепер безборонно заволоділо лісницьким ставом. Тільки-но сходило сонце, табун цибатих гусенят та жовтавих пухнастих качаток у супроводі дорослих гусей та качок з гелготом і цімканням поспішав до води.

Після тої пам'ятної зливи, коли розвалився хлів на межі Геморової садиби із шкільним лісництвом, вищим зробився уступ-припічок, і птаству, передусім молодому, несла було збороти його. Гемориха, щоб не випускати птицю на вулицю, вирішила пробити їй хід навпрошки. Для цього в одному місці, неподалік від сарая, заступом обвалила землю, розгорнула похило. Відтоді гусенята з вутятами мали можливість галасливою вервечкою спускатися на цілий день до води. А господиня, радіючи роздоллю, що наступило для пернатих, і харч носила на берег — то зерно в луб'яному коробі, то картоплю товчену, змішану з висівками та буряковою гичкою. Росла малеча на вигулі нівроку — що не день, густішало пір'я, ваговитіше похитувались гусенята й каченята з боку на бік, як підіймались увечері до двору.

Одна лише біда — унадилися чорні коршаки. Прилітало кілька зі степу в голубому піднебессі. Розпластавши крила, великими колами пропливали, видивляючись здобич, потім спускалися нижче, знову колесували над ставом. І раптом, мовби по команді, два, а то й три з них, згорнувши крила, водночас каменюками падали на воду, немов чорна блискавка біла, здіймаючи фонтани.

Страшний шарварок зчинявся тоді в яру. З нестямним криком кидалися врозтіч гуси та качки.

За ними з відчайдушним вереском тікала на берег дрібнота, щоб сховатися десь під дубочком, липкою або сосною. Тільки надто мало сил було в них, щоб утекти від хижаків, котрі сікли повітря вигнутими, як шаблями, крильми, бачили великими лупатими очима все, що діялося внизу.

Старе птаство таки встигало вивернутися з-під гострих кігтів розбійників, уникнути ударів їх горбатих дзьобів. А цьоголітки... Лише білий та жовтуватий пух летів навсебіч, звихрюючись у повітрі.

Зачувши гвалт нерівного побоїща, уже мчала, розвіваючи рясною спідницею, Гемориха на виручку, кричала, улюлюкала, розмахувала руками. Та пізно! Ті два чи три чорні коршаки встигали зметнутися вгору, тримаючи в пазурах теплу напівживу здобич — по каченяті чи гусеняті.

Гемориха все ще лементувала, сварилася в небо кулаком, вимахувала над головою дрюком. Дарма! Хижаки віддалялися кудись у степ, — виводок пернатих знову втрачав кілька штук.

Якоїсь неділі в жнива, на світанку, пішов дощ — всі роботи в колгоспі припинилися. Комбайни не могли вийти в загінки, соломі теж не слід було скиртувати, одне слово, то був день відпочинку. Хоч, правда, в обід дощ ущух, але й робити щось у полі годі було думати.

Лишився тієї днини вдома й колгоспний об'їждчик Гемор. Жінка вирішила

скористатися доброю нагодою, щоб розквитатись з крилатими злодіями — чорними коршаками.

— Кириле,— гукнула чоловікові, коли дощ перестав,— до яких пір оті зміюки крастимуть у нас качат та гусенят? Чи в тебе ружа немає? Підстережи хоч одного та вистрель.

— Щоб знову лісничі придумали новий штраф?

— Їх і дома.немає,— махнула жінка рукою.— Вчителька пішла кудись у яри, а Росина оце недавно подалася в село.

Гемор зітхнув. Він дуже не любив, коли жінка вигадувала йому якусь роботу. Однак цього разу вирішив послухатись її, набрав у кишеню галіфе насіння, почепив на плече рушницю з підкороченими стволами, рушив до ставу, де на воді плавало його пташине багатство.

Після від'їзду городян спортивний майданчик, а також кухня так і залишилися на березі. Під похилими дошками літньої куховарні біля плити на оцупкові дерева і присів колгоспний об'їждчик, тримаючи між колін обріза.

Гемориха теж час од часу виступала із-за хліва, дивилася в небо, вишукувала там крилатих злодіїв. Вони ж, як на лихо, не з'являлися.

Уже б і обідати час, а Гемор усе сидить під кухонним навісиком на чатах та лузька насіння. Гемориха і їсти захотіла, однак терпіла, бо дуже налютилася на тих чорних розбійників.

А Геморові не терпілося, побоювався, що осьось повернеться вчителька або її дочка, застануть сусіда біля кухні і доведеться пояснювати, чого це він раптом опинився тут.

Та, на щастя, ні Тетяна Степанівна, ні Росина не з'являлися. Вони в цей час були далеко від лісництва, в ярах. Власне, доріжкою, що на дні вибалку, йшла Тетяна Степанівна із дядьком Лесем, зовсім не бачачи, що верхнім краєм скрадливо простувала і дівчина.

Вчителька та тракторист, певно, раділи, що лишилися врешті вдвох поза людським оком, на самоті.

Навколо на кущах крушини, зруділих стеблах кінського щавлю та сивих полинах ще мерехтіли краплі роси. Деінде на путівці блищали калюжки, ловлячи синяву неба та білі хмарки

на ній. Між деревами пурхали тонконогі сірі грицики, пролітали жовтаві вільшанки. Траплялися й табунці чорних дроздів. Але вчителька та тракторист того птаства зовсім не помічали. Вони йшли, мов діти, взявшись за руки, і щасливий усміх бродив по їхніх лицах. Бували хвилини, коли раптом зривалися бігти. Одного разу трохи не розтоптали виводок перепілок. Сірі клубочки довірливих птахів викотилися мало не з-під ніг. Тетяна Степанівна, наполохана несподіванкою, аж зойкнула. А перепелина сімейка і не думала здійматися на крила. Побігли-побігли доріжкою одне за одним, двоє старих попереду та ззаду, між ними малеча, потім усі звернули ліворуч і зникли в траві.

Тетяна Степанівна з механізатором стояли мовчки, дивилися вслід, збентежені тією

нежданою зустріччю.

— Ви бачили,— сказала врешті вчителька тихо,— в одного крильце звисає.

— Ні, я цього не помітив. Звернув увагу, що батько й мати по краях оберігали дітей — це точно.

— Захищати сім'ю — то поклик крові,— сказала Тетяна Степанівна задумливо,— він однаково сильний в усього живого — і в людини, і в найменшої пташки. Очевидно, той малий летіти чомусь не може, отож увесь виводок і стереже його, ризикуючи власним життям... Ну що ж, не турбуватимемо їх... Ходімте звідси... Крильце в малого, треба думати, підживе, батьки навчать літати, і восени гуртом усі рушать у далеку дорогу до ірію.

Тракторист нічого не сказав на те, тільки глибоко зітхнув. Вчителька випростала з його пальців свою п'ятірню, продовжувала:

— Круг нас, Олександрє Івановичу, ще стільки незвіданого і таємничого. Я, можна сказати, фахівець-природознавець, вже багато років займаюся цією справою, та й досі не в силі погамувати в собі здивування ось хоча б отією унікальною здатністю перелітних птахів знаходити найточніший і найкращий шлях до ірію, а потім звідти додому. Особливо вночі. Кажуть, птахи орієнтуються по зорях. Значить, оці сірі криланці, що пурхнули у нас з-під ніг, ще й астрономи? Але, може, зірки тут ні до чого? Можливо, в них є ще невідомі нам найточніші біологічні компаси, які керують пташиним польотом? Хто скаже? Кому пощастить відкрити оту таємницю?

— Таємниці, таємниці...— знову зітхнув тракторист.— Вони не тільки навколо нас. Ще більше отого нерозгаданого та незрозумілого у нас самих...

— Що ви маєте на увазі, Олександрє Івановичу? — зиркнула вчителька на механізатора.

— Ну, хоч би останні промовлені вами слова. Може, хоч тоді, як отут, у цих ярах, теж буде шкільне лісництво та виросте в ньому тінистий ліс, почую я від вас просто "Саша", замість оцього холодного "Олександр Іванович"?..

Тетяна Степанівна зупинилася. І він теж. Тепер стояли обоє хвильні й розгублені. Дивилися одне одному у вічі і, здавалося, нічого не бачили. "Саша! Саша! Саша!..." — не вона сама, а хтось інший її голосом кричав десь глибоко в душі. Кричав нестямно і так голосно, що на якусь хвилюк здалося: міг почути той радісний крик і він, її супутник. І Тетяна Степанівна, щоб заглушити той голос, сказала:

— То просто вчительська звичка називати людей по імені, по батькові, Сашо...

Сашо? Вона аж сама здивувалася, почувши те слово, навіть злякалася, зніяковіла. Відчула, як хтось гарячим окропом облив її всю — обличчя, руки. Тепер, засоромившись, не могла дивитися йому в очі, підіймала погляд над головою і ще вище, вище... І нараз не просто здивувалась, але вжахнулася: згори, з-за краю яру, визирала Росина, слідкувала за ними.

Тим часом тракторист, почувши оте давно жадане "Сашо", враз розставив руки чи то від здивування, чи, може, охоплений якимось іншим почуттям, ступив крок уперед. Але Тетяна Степанівна різко сахнулася вбік, заспішила до схилу...

...Лебеденко переждав якусь годину-дві після дощу, а потім все ж не витерпів — хотілося поглянути, що робиться в полі, господарстві — і, завівши газика, поїхав на ферми, далі в степ. Зупинився біля незавершеної скирти над яром, поліз її схилом, щоб на власні очі переконатися, як глибоко промокла солома. Тоді й помітив Росину, що неквапливо йшла понад краєм вибалку, раз по раз зупиняючись, витягуючись, дивлячись кудись униз. Чого це вона тут і за чим так зацікавлено стежить?

Олександра Юхимовича те заінтригувало, і він уже з чверть години стояв на скирті, спостерігаючи за дівчиною. А та зовсім не помічала його, швидко проходила якихось півсотні метрів, зупинялася, знову зазірала у провалля. Коли опинилася зовсім близько, Лебеденко спустився на землю, не помічений школяркою, пішов до неї. Як був за кілька кроків за її спиною, дівчина враз кинулася бігти і прямо на нього. Злякалась, певно, від несподіванки бачити перед собою голову колгоспу. Зіниці в неї розширились, вона на якусь мить зупинилася, вражена.

— Ти чого тут? — запитав Олександр Юхимович.

Але школярка не відповіла, обминула його і, шелестячи стернею, побігла в степ. Не хотіла, щоб бачив голова її сльози.

Збентежений Лебеденко підійшов ближче до байраку. Глянув, а схилом вибирається Тетяна Степанівна, за нею — тракторист.

Зрозумів усе і, щоб не вдаватися до зайвих розмов та пояснень, заспішив до машини, яка стояла за скиртою.

Тетяна Степанівна з дядьком Лесем уже не спускалися потім у яр. Якийсь час мовчки дивилися, як Лебеденко наздогнав Росину, як вони про щось кілька хвилин розмовляли. Потім дівчина сіла в газик, автомобіль виїхав на дорогу і покотив кудись у поле.

Вчителька з трактористом понад зворищем повертались назад у село. Уже не трималися за руки. Ступали стернею, повтуплювали погляди собі під ноги.

— Я завжди повинна пам'ятати про неї,— казала тихо Тетяна Степанівна.— Здоров'я її душі для мене найголовніше... Вона, це я знаю, не зможе з кимось ділити мене...

— Але в людини дві руки, дві ноги, двоє очей... І батьків...

— Сироти, Сашо... пробачте, Олександрє Івановичу, люди вразливі. Вона тяжко пережила, коли від тої нерозумної Геморихи дізналася, що я не рідна її мати... А це...

...Тим часом у головиному газика теж відбувалася розмова — трудна, напружена, болюча.

— Я ненавиджу їх...— плакала Росина, вже не приховуючи своїх сліз від Лебеденка.— Вони з усім криються від мене... Думають, що я маленька дитина і нічого не розумію.. Я ж усе знаю... І

Олександрові Юхимовичу довгенько довелося котити степом, розраювати, втішати, а то й просто вчити дівча тієї простої і водночас такої складної життєвської мудрості, якої вона, може, ніколи ще не чула з чоловічих вуст. Тільки як притихла, вгамувалася і вже стала зовсім спокійна та розсудлива, повернув машину в бік села.

...Коли Гемор долузькав усе насіння та, остаточно зневірившись у можливості діждатися хижаків, підвівся, щоб іти додому, раптом із-за хліва вибігла жінка:

— Що ж ти гав ловиш? — зашипіла, тулячись до стінки.

Гемор похапливо присів, завмер, як собака на стійці, відтак, скошуючи погляд, зиркнув у небо. Там, на невеликій висоті, кружляли два чорних шуліки. Вони були саме над озером. "Помітили, втечуть..." — подумав об'їжджчик і вже хотів сунутися назад під накриття, як на озері зненацька зчинився переполох: старе й мале птаство чимдуж тікало до берега. Гемор ще раз глянув у небо, а хижаки, нічого й нікого не боячися, вже йшли в піке один за одним. Гемор в ту ж мить навскидку махнув стволами. Гримнуло два лункі постріли. Старі гуси та качки, до безтями налякані не лише крилатими нападниками, але, може, ще більше тими розкотистими пострілами, знялися на крила, полетіли понад доріжкою, що спускалася в яр. Малі каченята та гусенята, котрі тікали якраз у бік літньої кухні, почувши вперше в житті громові звуки, і саме звідти, де сподівалися знайти притулок, тепер очманіло закружляли по воді, не знаючи, куди їм подітися. Гемориха гамселила руками об бокаті бедра і кричала:

— Чи ви бачили, як цей дідько стріляє! Щоб тобі повилазило!..

Але Гемор нічого того не чув. Він був приголомшений іншим. Усе життя знався з рушницею і скільки всього перестріляв, а таке бачив уперше. З обох цівок плюхнули якісь дві чорні хмари та заслали йому очі. Він кліпав повіками, немов очманілий, врешті простогнав:

— Пороблено... Єй-ей, пороблено якоюсь нечистою силою...

В ту мить якраз спускалася в яр Лебеденкова машина.

— Гм,— сказав голова колгоспу, відчинивши дверцята,— не по стрільцеві, видно, така ціль. Він звик до більшої...

ЗНАЙДІ ПОТРІБНЕ ЖИТЛО

Цікава штука — фотографія. Така собі цупкенька стрічка з пробитими по краях дірочками-перфораціями, вкрита світлочутливим шаром, апарат, баночки та пляшечки з розчинами проявника, фіксажу — і вже ти цілком озброєний, щоб зупинити мить життя, загальмувати рух часу, зробити чудо. Коли те було, що вони їздили по мурашине гніздо, знайшли лосенят, будували в лісництві став, примірялися до трактора дядька Леся, а потім Юрко таки осідлав його — скільки днів і ночей минуло, скільки подій відбулося, а ось тепер у затемненій ванній кімнатці все те знову поверталось до Юрка та Жорки, хвилюючи серця, бентежачи уяву.

Уже годин зо дві чаклюють хлопці біля фотозбільшувача, де на аркушиках паперу оживають події недалекого минулого, друкують знімки, обробляють реактивами, сушать.

Ну, ось, якби не було в них у руках оцих фотографій-документів, чи ж повірили б їм, приміром, у гуртку юннатів, що вони не просто розважалися та пляжились улітку, а, відпочиваючи від шкільних занять, спорудили в яру став, потерасували схили, на яких восени посадять ліс, щоб захистити землю від страшної руйнації ерозією, по суті, повернули значний масив ґрунту знову на службу людям.

З-поміж усіх фотографій Юркові, може, найдорожча, найцікавіша та, на якій він за кермом трактора. На ній видно, що машина не стоїть на місці, а їде вперед, бо з гусениць он летить груддя землі, дядько Лесь безтурботно сидить поряд водія, поглядаючи кудись убік, мовби впевнений, що його трудяга-бульдозер у надійних руках. І як добре, що тієї миті, як Жорка наводив об'єктив апарата, дверцята були відчинені!

Жорка вдоволено посміхається.

— Думаєш, даремно мене вважають у редакції за постійного юнкора?

— Законно! — кидає знімок у воду Юрко, бо хоче, щоб він добре відмився, з часом не пожовтів. — Давай ще кілька надрукуємо таких... Знадобляться.

І хлопці знову беруться до діла.

Та в Юрка раптом народилася нова ідея: принести в школу у перший день заняття велику фотогазету. Хай усі знають, як вони, лісівники, провели літо, скільки корисного зробили. Ото вже буде штовханини біля їхнього витвору, бо ж усім захочеться глянути і на вуханців під кущем, і на чудові краєвиди Путинецького дендропарку.

— Стривай, Жорко, — схопився з маленького стільчика Сагайдак, — а коли нам не один примірник газети зробити, а два? Перший собі, а другий Роману, Онисиму та Росині, всім нашим сільським друзям, га? Хай знають, що в нас душі не такі скнарні, як у них. Плакали за знайдою, скупердяги... А ми ось вам газетку, будь ласка...

— Це можна, — охоче погодився Вчорашній. — Паперу у нас вистачить і хімікатів також.

Ідею було здійснити неважко. Жорчина мама, манікюрша в перукарні, пішла на роботу, батько — експедитор райторгу, вже кілька днів у відрядженні, тож їм вольна-вольниця.

Хлопці повністю окупували не лише ванну, а й кухню, навіть кімнату, бо роботи ж багато. Коли покінчать з фото, треба до дідуся Тото забігти, потім у редакцію, в зоопарк. Та й у школу не завадило б зазирнути — як вона там без них поживає? Хоч побродять подвір'ям, зазирнуть у вікна.

Взагалі хлопці дуже скупили за рідним містом і особливо це відчували в перші дні після повернення додому.

Отак живе людина цілий вік на одній вулиці і вже до того звикнеться з усім, що навіть не помічає круг себе ні краси, ні затишку, все їй стає нецікаве, буденне. А от розлучиться на якийсь час, помандрує і, повернувшись додому, дивується: як тут хороше, як мило та гарно!

Хлопці засмагли і гордилися тим. Раніше не звертали уваги — біла в тебе шкіра чи вкрита бронзою смаги. Тепер же розрізняли навіть, де людину сонце ласкавило. У праці — то один колір, у лінках, десть на південному пляжі, — зовсім інший.

Як розповідали про це дідусяві Тото, старий дивувався — звідки в хлопців таке взялося? Вони не крилися, казали, що про все те чули від Олександра Юхимовича Лебедевка. Він не раз казав: тільки буваю в місті і спостерігаю, скільки там нетрудженого люду вештається — то в парках луплять у доміно, то на пляжах

вилежуються, тіла свої сонечку підставляють, аж душа болить.

Тетяна Степанівна сміялася на те:

— То все пенсіонери, відпускники або студенти.

— Ой, ні,— крутив головою керівник колгоспу.— А якщо відпускники, хай би їхали до нас, особливо в ту пору, коли нам і поспати ніколи... І засмагли б як слід у полі серед хлібів чи на бурякових плантаціях, і голови, в кого вони дуже натовлені, відпочили б.

— Ви неправі, Олександрє Юхимовичу,— казала вчителька.— Людям потрібен справжній відпочинок на березі ріки, моря чи в лісі.

— Ні, ви просто неправильно мене зрозуміли,— відбивався Лебеденко,— я теж за відпочинок, лікування в санаторіях, на курортах... Хто може бути проти всього того? Я лише мрію, дорога Тетяно Степанівно, про те, щоб профспілки, розподіляючи путівки, пам'ятали, що і нашому братові, колгоспнику, особливо дояркам, свинаркам, механізаторам, яких нерідко мучать то ревматизми, то радикуліти, не протипоказані ні грязі, ні кримські чи кавказькі узбережжя.

Тепер уже сміялися обоє — голова колгоспу і керівник шкільних лісівників.

І про цю розмову тепер Юрко розповідав дідусеві Тото.

Старий, слухаючи все те, думав: дорослішають хлопці, нівроку, і мудрості життєвої набираються.

— У білокриничанському яру гарно,— хвалився тим часом Юрко,— і повітря там чистечистюсіньке, і тиша така, що вранці, коли ще всі в таборі сплять, чути, як із листочка дубка чи соснової шпильки краплина роси на землю впаде.

Жорка, показуючи фотографії, згадав про три заповіді дідуса Тото: все бачити, все знати, все вміти. Юрко поклав перед артистом фото, на якому видно було Сагайдака-тракториста.

Дідусь Тото уважно розглядав знімок, похвалив хлопця. Але був він сьогодні якийсь задумливіший, ніж звичайно. Може, ще свіжою була в пам'яті розлука з Ласкавим чи, може, просто пильніше придивлявся до своїх юних друзів, прислухався до їхніх розмов, дивуючись та радіючи з того, що вони подорослішали, порозумнішали за літо.

Після того як усі фотографії артист переглянув, а лісівники розповіли про багато пригод, які траплялися з ними в селі, згадали про знайду.

— Що ж ми будемо, хлопці, з нею робити? — старий артист окинув поглядом школярів.— Вона виростає, в добрий час сказати. А сил у мене все меншає... Тримати її і далі в хліві — який сенс? Я вже подумував, чи не слід би вивести вуханьку в ліс, де ми розпрощалися з Ласкавим. Хай би йшла собі в широкий світ.

— О, ні,— похопився Сагайдак.— Ми будемо сьогодні в зоопарку, зайдемо на нашу юннатську базу... Ми ж узяли лосеня для наукової роботи.

— Це, звичайно, ваше діло,— розвів руками дідусь Тото,— ви її господарі. Але просто пам'ятайте про те, що я вам сказав, бо Галя зайнята, допомагати мені не зможе... Її вихованці — собачата — в зоопарку за цей час забули всю науку, і дівчині треба підтягти своїх підшефних... На вас же у мене, признатися, надії мало... У вас багато своїх справ. Он же, кажете, і в редакцію треба, і до юннатів, і в школу хотілося б

забігти.

— Треба, дідусю, треба,— хитнув головою Вчорашній.

— Але про знайду ми подумаємо,— сказав твердо Сагайдак і наморщив лоба.

ДЕРЖАВНИЙ ІНТЕРЕС

Давно сільські лісівники збиралися поїхати на екскурсію до міста. Мріяли навіть заночувати у школі Миколи Петровича. Але подорож трапилася зовсім несподівано з ініціативи голови колгоспу. Тільки трохи впоралися з жнивами, він виділив три вантажні машини.

В них поставили лави, стільці, до бортів прибили перилка і в неділю на світанку рушили в путь.

В кабіни до шоферів голова колгоспу посадив Тетяну Степанівну та інших вчительок, сам же сів у кузов, поряд з учнями.

Біля нього сидів Роман і в дорозі знічев'я завів розмову про Івана Кочубея та його загублений портсигар.

Мовляв, чи не доводилося Олександрові Юхимовичу коли бачити в кого — срібний, з підківкою на кришці.

— Бачив, і не раз,— кивнув Лебеденко.

Роман зрадів.

— А чи не пригадаєте в кого? — ще пильніше глянув у обличчя голови колгоспу.

Той задумався, скинув окуляри і, морщачись, заходився протирати хустинкою скельця.

— Гм... Взагалі-то я не звертав особливої уваги. А тобі навіщо?

— Як навіщо?... Може б, по тому портсигару ми і комсомольський квиток, і орден Івана Кочубея знайшли... А там і його самого.

— Гм... А ти думаєш, був такий Іван Кочубей? — надів окуляри Лебеденко.

— Аякже?! — здвигнув плечима Роман, мовби аж дивуючись, що Олександр Юхимович питає таке.— Микола Петрович казав, що вже після війни зустрічався з ним... Він же наш земляк, звідкись тут із сусіднього села.

Голова колгоспу уважно подивився на школяра, зняв капелюха, поклав на коліна.

— Бачу, той Іван Кочубей тебе дуже цікавить,— зауважив задумливо.— Так, так... Якщо ти думаєш, що портсигар може дати тобі якусь ниточку в пошуку, буду придивлятися... Та й хлопців-курців розпитаюся.

Учора звечора обмірковували, де слід у місті побувати, що подивитися. Більшість бажала передусім сходити в зоопарк, потім у цирк. Так і порішили.

В зоопарку, пообіруч входу в який чатували витесані з граніту лев і ведмідь, стояли візки з морозивом — купуй, їж і насолоджуйся. І всі учні, відмовившись від сніданку, почали з пломбіру. Скоро з'ясувалося, що в павільйоні "Атракціон" показують і дресированих тварин. Отже, у цирк можна цього разу вже й не йти, тим паче, що на денну виставу не встигнуть, а на вечірню запізно — треба повертатися додому.

— Нікуди нікому не відлучатися,— напучувала Тетяна Степанівна.— Не відставати, не забігати вперед. Вести себе організовано, тихо й культурно.

Хоч був тільки ранок, а біля воріт зоопарку вже гомонів натовп. Погода чудова — тепло, сонячно.

— Шкода, що це ми не встигли поговорити із Миколою Петровичем,— бідкався Лебеденко,— в нього ж є, здається, свої екскурсоводи.

Почувши те, Роман згадав про хлопців — Юрка та Жорика.

— Де це вони? Ще, мабуть, ніжаться в постелях.

За годину натрапили в зоопарку на кафе і вирішили поснідати. Раділи, що можна трохи посидіти у зручних кріселках, бо вже встигли й притомитися. Потім пішли до атракціону.

Розташований він просто неба. Високий паркан відгороджує невеличкий майданчик із рядами садових лав. Напроти них — невелика сценаротонда.

Вистава почалася весело: вибігли два півні — маленький, попелястий, і великий вогненно-золотавий. Повернулися до глядачів, почекали якусь хвилю, поки ті притихнуть, і раптом кукурікнули — спочатку малий, дискантом, за ним великий, басом. Дружний сміх дітей покотився між рядами. Обидва півні виждали, поки зал вгамується, і знову закукурікали дуєтом, притому так заливисто та голосно, що навіть дикі птахи, котрі сиділи на деревах — горобці, шпаки, повзунки, синички,— на хвилю замовкли. Глядачі зааплодували. А крилаті артисти вклонилися і один за одним побігли зі сцени.

Відтак вийшов молодий чоловік у темному костюмі, сказав:

— Не знаю, чи потрібен перекладач, щоб переповісти нашою людською мовою те, що проспівали перед цим конференсьє. Либонь, ви й так зрозуміли: вистава почалася, у ній візьмуть участь, крім півнів, з якими ви вже познайомилися, ще й курочки, голуби та щиглики, коти і мишки, дикобраз і собачки, мавпочки, коні, ведмеді. Тож не будемо всіх перелічувати, знайомитимемось по порядку.

І почалося. Два морські тюлені спритно грали у волейбол, перекидаючи великий смугастий м'яч через сітку. Після них вибігла мавпочка, поставила посеред помосту стільчик, сіла на нього, одягла окуляри, заходилася читати газету. Правда, часопис тримала в руках догори ногами.

Глядачі реготали. Мавпочка скинула окуляри, докірливо глянула на сміхунів.

Потім ще кілька номерів. На сцені з'явилася біла невеличка собачка. За нею — дівчина в чорній спідничці та білій кофтині.

— Дивіться, це ж Галя! — голосно гукнула Росина і радісно схопилася з місця.— Галю! — крикнула.

Дівчина підвела голову, подивилась у бік глядачів і, пізнавши своїх знайомих, усміхнулася, зашарілася.

— Навіщо ж так, Росино! — насварилася Тетяна Степанівна.— Тепер Галі важко буде виступати.

Але артистка зовсім не розгубилася.

— Наш Барвіночок,— мовила голосно,— має виняткові математичні здібності. Він уже освоїв чотири арифметичні дії у межах десятка. У цьому ви зараз самі зможете

переконатися.

Галя розіклала колом картки з червоними однозначними цифрами, запросила в центр свого вихованця, сама стала позаду.

— Ну, Барвіночку,— мовила лагідно,— ти готовий до роботи?

Собака сів на задні лапи.

— О, як добре... Значить, почнемо,— усміхнулася дівчина.— Попросимо когось із гостей задати першу задачку.

Довго чекати не довелося. Зразу запропонували кілька, і Галя вибрала одну із них.

— Ти почув, Барвіночку, про що тебе просять? Скільки буде, якщо два помножити на два... Табличку множення ти знаєш назубок і, я певна, не забаришся із відповіддю.

Глядачі притихли. Собачка із задумливим виглядом обійшов усі картки, рішуче схопив у зуби ту, на якій було виведено красиву цифру чотири.

— Ой молодчина,— ляснула в долоні Галя.— Ну, покажи ж, щоб усі побачили... Покажи, Барвіночку!

Тоді собака поклато знову на підлогу картку, взяло її в зуби з протилежного боку за коротенького хлястика і сіло на задні лапки так, що картка лягла на груди. Глядачі добре бачили її і весело зааплодували. Тим часом вихователька забрала із зубів Барвінка картку, почастувала собаку ласощами, погладила по голові.

— Прошу ще задачку і не лише на множення...

Знову обізвалося водночас кілька голосів.

— Добре,— хитнула головою дівчина.— Тепер маємо з тобою, Барвіночку, відповісти, скільки буде, якщо до чотирьох додати три.

Барвінок усе повторив, як минулого разу: наморщив лоба, мовби дуже серйозно думав та підраховував щось, обійшов картки в один і другий бік, переконливо схопив сімку.

— Браво! Молодець! — закричали глядачі.

Відтак показували дресированих коней, ведмедя, левів. І врешті на сцену знову вийшов молодий чоловік у темному костюмі.

— Людський розум всесильний,— сказав енергійно.— Він штурмує космос, прокладає шляхи до незвіданих планет, а на своїй, обжитій, змінює життя. Ми вам показали тільки маленьку краплинку з того, що може зробити людина у світі тварин. І це роботи не професіоналів, а лише тих, хто любить природу, звірів — юних натуралістів. Але і в нас, ентузіастів, є свій учитель. Ми його ласкаво називаємо дідусь Тото. І я хотів би познайомити вас із ним.

Тепер усі, хто демонстрував своїх вихованців, теж вийшли на ротонду і зааплодували в залу. Виявляється, дідусь Тото теж сидів цього разу серед глядачів. Він підвівся — високий, худорлявий, у темному костюмі з краваткою-метеликом на білій сорочці. На довгастому блідому обличчі усміхаються світлі очі. Вклонився раз і вдруге, а глядачі аплодують, і він змушений був вийти на сцену.

Коли вистава кінчилася, до білокриничан підбігла Галя.

— Ти не знаєш, де зараз можуть бути Юрко та Жорик? — спитав Роман.

Дівчина нараз чомусь насторожилася:

— Я їх сьогодні не бачила, але...

Не встигла доказати — її покликали.

— Ви тут ще довго будете? — спитала в свою чергу. — Я вас розшукаю, ось тільки трохи звільнюся.

Білокриничанці пішли алеєю в той бік, куди вказували стрілки з написами "Парнокопитні" та "Ведмеді".

І раптом... Роман і Онисим аж очам своїм не повірили. Біля однієї загорожі стоять Юрко Сагайдак та Жора Вчорашній в оточенні цілої групи відвідувачів. Юрко, дивлячись кудись поверх людських голів, з виглядом глибокого знавця просторікує:

— Лось належить до сім'ї парнокопитних. Це найбільший представник із сімейства оленів. Довжина тіла дорослого лося досягає трьох метрів. Заввишки він буває понад два метри. Самець має великі роги, що спрямовані в різні боки і важать двадцять кілограмів, а завдовжки часом до двох метрів.

Слухають Роман та Онисим усе те, переводять погляди на загорожу, а там... Ой леле! Та це ж їхня знайда... Загороджена якраз на розі, до неї можна підійти з іншого боку. Звірина наблизилася до перил, і хтось намагається почухати її за вухом.

— Оце здорово! — простогнав Онисим. — Ти бачиш, як патякає.

До гурту школярів підійшли Лебеденко, Тетяна Степанівна та дядько Лесь.

— Еге, — сказав голова колгоспу стиха, — я бачу, наші екскурсоводи тут.

— Лось найчастіше живе поблизу лісових озер та боліт, — продовжував тим часом Сагайдак. — Взимку харчується молодим пагінням та корою осики, верби, горобини, берези. Полюбляє і гілля кущів, лишайники. Влітку їсть осоку, бобівник, хвощі, деякі водяні рослини, як, наприклад, очерет, рогіз тощо. Зустрічаються лосі у Європі, Азії, Північній Америці. Після народження лосенята харчуються молоком матері, а потім звикають і до рослинної їжі.

Ні Сагайдак, ні Вчорашній не помічали серед, глядачів знайомих. Та й не дивилися на екскурсантів, блукаючи поглядами десь вище їхніх голів. Тепер уже Жора продовжував розповідь:

— Екземпляр парнокопитних, який ви тут бачите, — молодий. Його спіймали учні у шкільному лісництві Біла Криниця та подарували зоопаркові...

— Брешеш! — раптом крикнув Роман, притому так голосно, що почули всі, хто стояв поблизу від загорожі.

Люди заозиралися, шукаючи того, кому належав зухвалий голос. Та Роман ніскільки не збентежився і енергійно додав:

— Ви просто вкрали у нас знайду!

Юрко й Жорик тепер уже дивилися просто в натовп, розгублені й ошелешені.

— Так, так, поцупили! — крикнув басовитішим голосом Онисим.

Вчорашній та Сагайдак почервоніли, потім зблідли, ладні були, здається, провалитися крізь землю.

— А-а... — чи то простогнав, чи то зітхнув Юрко, водячи сторопілим поглядом по

знайомих обличчях білокриничанців,— так це, значить, ви... У гості?!

— Не в гості,— з притиском сказав Роман.— Приїхали забрати у вас украдене лосеня.

Люди зацікавлено поглядали то в один, то в другий бік. А господарі тим часом оговталися, і Жорик Вчорашній, хоч все ще хвилюючись, проте цілком твердо сказав:

— Як бачите, лосеня не наше. Належить зоопаркові. І ми не про свою користь думали, коли везли знайду сюди, а про... Ну як би сказати...

— Про державну,— уточнив Сагайдак.

Лебеденко, Тетяна Степанівна та дядько Лесь стиха усміхалися.

Вчителька вже готова була нагримати на своїх вихованців, але голова колгоспу торкнув її за РУКУ-

— Тихше... Не поспішайте... Вони самі порозуміються.

Роман і Онисим, а разом з ними й Росина аж палахкотіли від гніву.

— Гаразд,— цвіркнув Роман,— ми вам теж покажемо... державний інтерес...

Юрко та Жорик більше не продовжували своїх пояснень. Відвідувачі поволі розходилися, так і не зрозумівши, чому сталася сварка.

ЗУПИНИСЯ, ЮРКУ!

Лебеденко, скориставшись хвилиною, підійшов до хлопців, простяг руку.

— Нам таки пощастило, що вас ми зустріли... Здоровенькі будьте! Тепер ви супроводжуватимете лише нас і показуватимете все цікаве.

Сагайдак та Вчорашній залюбки взялися за цю місію. Кілька разів намагалися по-доброму заговорити з Романом та Онисимом, але ті сторонилися: або відставали, або йшли вперед, про щось перешіптуючись.

Росина виявилася примирливішою.

— Воно-то нічого, хай би знайда тут і жила... Але ж та, друга, що в нас, дуже скучає...— казала Юркові, не приховуючи своєї радості, що зустріла його.— А крім того, коли наша підросте трохи, ми її випустимо на волю. А ця мучитиметься увесь вік у загорожі?... Жаль просто.

— Хай подорослішає, потім побачимо,— заспокоював її Сагайдак.

Юрко теж був задоволений, що знайшов з Росиною взаєморозуміння, вже не відставав від неї, то щось пояснював, то звертав увагу на те, мимо чого інші проходили з байдужістю. Коли наблизилися до слона, розказав сумний родовід його. Слон теж дуже рано залишився сиротою. Мама його трагічно загинула.

— Як? — насторожилася дівчина.

— Коли був малий, довелося робити операцію — на нозі в нього виявилася пухлина. Ветеринари взяли слоненя від матері, повели в сусідню кімнату. Тільки почали розрізати ногу, слоненя закричало, і тоді мати, почувши тривожний голос свого сінка, з усієї сили кинулася на загорожу, що була зроблена із залізних рейок. Слониха так безтямно рвалася, що геть пошкодила собі вени на шиї і скоро померла.

Росину дуже вразила ця розповідь, вона мимохіть вхопилася за Юркову руку, прихилилася до нього, мовби їй самій заболіло.

Хлопець не хотів випускати руку дівчини. Тихо промовив:

— Ходімо звідси... Тільки удвох. Я покажу тобі своїх вихованців.

— Яких?

— До знайди я підійшов випадково... Моє господарство — ведмеді. Білі північні, бурі гімалайські, чорні. Хочеш побачити?

— Звичайно.

Непомітно відстали. їм було вдвох дуже добре, вони усміхалися і зовсім не поспішали. На їхніх обличчях лежав такий вираз, наче навколо нікого не існувало. Тільки вони, лише вони удвох.

— А ти мені так і не написав,— казала докірливо Росина.

Юрко соромився признатися, що не раз скучав за нею, часто з приємністю згадував дні, проведені в лісництві, і удавано холодним тоном запитав:

— Навіщо?

— Мабуть, забув? Ти ж обіцяв мені бути за брата. Пригадуєш?

— Хіба брат повинен писати листи?

— Дивний ти... Він завжди має піклуватися про свою сестру.

— А за знайду ти на мене не гніваєшся?

— Я взагалі на тебе не можу сердитися. Хоч часом і хочеться, та не в силі.

— Тоді ми із Жоркою пришлемо вам великого-превеликого листа. А може, й самі привеземо, як приїдемо восени садити ліс.

— Що ж то за лист такий превеликий? І чому всім? Я хочу, щоб ти написав тільки мені одній. І щоб нікому того листа не показувати. І я теж не дозволю на нього глянути жодній людині. Добре? Напишеш?

— Коли так хочеш, напишу. Тільки ж не знаю, що тобі писати.

— Ти пиши те, що... соромно казати... Розумієш...

Росина пошкодувала, що їхня розмова на тому урвалася, бо вже підійшли до ведмежатника.

Масивні бетонні вольєри із міцними залізними ґратами, де жили клишоногі, були обмежані від асфальтових доріжок ще й невисокою металевою загорожею. Круг неї — густий натовп людей. Юрко владно проштовхався вперед, тягнучи за собою Росину.

— Може, підемо далі? — запропонував, коли вже стояли біля гнутого пруття.

— Але ж туди не можна. Он, дивись, написано.

— Кому не можна, а кому й дозволено...— відповів статечно.— Я ж тут не просто відвідувач. А зі мною й ти.

— Ні, не треба. І ти від мене не йди...— попросила.

— Чому ж? Я тільки на одну хвилинку в клітку...

— У клітку? — злякалася дівчина.

— А що ж? — мовив, усміхаючись, Сагайдак і в одну мить опинився по той бік залізної огорожі.

— Зупинися, Юрку! — майже крикнула Росина.

Та Сагайдак навіть не озирнувся. Потай радів, що все це справило на дівчину таке

велике враження. Хай знає, який він хоробрий та сміливий.

Простора вольєра з бетонним заглибленням для води виявилася незамкненою. Там нікого й не було. І басейник порожнів: у маленькій калюжі, що виблискувала на самому дні його, весело купалися два горобці. Руда велика ведмедиця з білою зірчатою плямою на грудях знаходилася у маленькому бічному приміщенні, заграшоване та замкнене вікно якого виходило у порожню вольєру. Звірина понуро ходила з кутка в куток, клишоного ступаючи по мокрому бетону.

— Зірко! Зірочко! — гукнув їй Сагайдак.

Ведмедиця зупинилася, глянула темними очима на хлопця, наблизилась до ґрат. Але потім відійшла до протилежної стінки і лягла.

— Ти що ж, не пізнала мене? — ображено гукнув Юрко і заозирався, чим би пригостити тварину. Неподалік стояв дерев'яний ящик, в ньому лежала морквина. Мабуть, доглядачі не помітили її і недодали на сніданок.

— Ось тобі, Зірко! — Сагайдак схопив морквину, кинув ведмедиці.

Хлопця трохи засмутило, що та не виявила ніяких емоцій. Росина може подумати, що клишоногий він, Юрко, байдужий так само, як і оті глядачі, які день у день товпляться навколо. Він пошкодував, що морквину просто кинув у клітку. Краще було б, якби звір узяв її з рук. Тоді дівчина переконалася б, що він, Юрко, людина відважна! Та вже пізно. Морквина лежить у клітці за якийсь метр від морди ведмедиці, проте й тепер вона до їжі байдужа.

— Ах ти ж мамула! — сказав докірливо Сагайдак. — Хочеш, щоб тобі і в рота поклали! На... — і просунув у клітку ногу, маючи намір ближче підштовхнути до лінивиці ласощі.

Те, що сталося наступної миті, Росина не встигла помітити. Вона тільки побачила, що Юрко упав, нестямно кричачи. І кров її захолола у жилах. Двоє військових кинулися на той крик через огорожу, вскочили до порожньої вольєри. Один із них схопив дрюка, що стояв у кутку, і почав бити ведмедицю, а другий підняв Юрка на руки. Навкруги зчинився такий гамір, що Росина вже нічого не могла розібрати.

ДОРОГА БУДЕ ВАЖКА

Миколі Петровичу зателефонували, що з його сином Юрком сталося нещастя: із зоопарку хлопця забрала швидка допомога, і він тепер знаходиться в лікарні.

— Що ж таке? — стривожилась Юркова мати, помітивши, як обличчя в чоловіка нахмурилось і зблідло.

— Мене терміново викликають у школу.

— Але ж Юрко пішов у зоопарк.

— Він теж, здається, в школі... Ти лишайся вдома, я тобі подзвоню.

Микола Петрович, як був у білій тенісці, так і рушив до дверей, узявши тільки в руки цівка.

Дружина ще хотіла щось допитатися, але він уже ступив у ліфт, похмурий і зосереджений.

У дитячій лікарні йому сказали, що потерпілого повезли в хірургію. Це он у тому

корпусі, на другому поверсі. Коли там Микола Петрович назвався черговий, сива жінка, нічого не питаючи, швидко принесла йому білий халат, показала на східці, додавши:

— Там вас чекають.

Микола Петрович знав фронт, звідав усі гіркоти важкого поранення, але не пам'ятає, щоб коли так хвилювався, як тепер. Протез не хотів слухатися його, коли ступав східцями, ціпок кілька разів ледве не випорснув із руки.

Чорнявий середніх років лікар із сивинами в темному волоссі стурбовано сказав:

— Становище серйозне. Потрібна пластична операція... Пробачте, ви, здається, вчитель? Біолог?

— Так.

— Це добре. Тоді легко зрозумієте мене. Пластична операція передбачає заміну шкіряного покриву. Точніше, відновлення його за рахунок донора.

— Скажіть,— глухо мовив Микола Петрович,— є загроза життю?

— Ні, ні,— замахав руками лікар,— про це не може бути й мови... Принаймні зараз...

— Як — зараз?

— Ну, знаєте, казуси всякі бувають, але сьогодні маємо боротися тільки за його ногу...

Микола Петрович схилив голову, торкнув пальцями лівої руки змокріле високе чоло:

— Батько на протезі... І от син...

— Думаю, що до протеза справа не дійде. Ах, коли б оце донори...

— Я готовий... Дружині можна подзвонити...

Лікар печально усміхнувся.

— На жаль, ні ваша, ні дружинина кандидатури не підходять. Не той вік... Лише діти, однолітки вашого сина могли б йому допомогти. Але ж діти на таку самопожертву не дозріли...

— Звичайно. Їхні голови повні пустощів, різних витівок.

До хворого лікар радив не добиватися. Хлопця тільки-но зняли з операційного столу, йому потрібний повний спокій. При зустрічі ж із батьками не втримати емоцій, а це лише завадить.

В той час, як відбувалася ця розмова, білокриничанські екскурсанти сиділи на лавках біля виходу із зоопарку. Після всього, що трапилося, не хотілося вже дивитися ні на звірів, ні на які розваги. Росина не в силі була стримати сліз і плакала, відчуваючи, що вона винна в якійсь мірі у лихові. Якби не погодилася з самого початку йти удвох із Юрком, певно, нічого б і не сталося. Та, врешті, коли б навіть у останню хвилину рішучіше крикнула хлопцеві: "Стій! Вернись негайно назад!",— він би, безперечно, послухався, і все було б гаразд. А так...

Ніхто не втішав її. Та і як можна втішити, якими словами вгамувати школярчин біль?

Сиділи на лавках мовчазні, приголомшені. Готові були повертатись додому, бо все

стало неміле. Але приключилося ще одне: зникли Роман та Онисим. Куди вони поділися, ніхто не знав. Спершу думали, що хлопці тоді, разом із Росиною та Юрком, відлучилися. Але виявилось, ні. Це підтвердила Росина.

Сороканіжка з'явилася біля ведмежатника вже після того, як потерпілого забрала швидка допомога. Дівчина дуже налякалася, почувши про лихо, зблідла. Потім, похмура та запечалена, сказала Вчорашньому:

— Ходімо, Жоро, дізнаємось, куди його повезли.

Вони таки справді дізналися. І сільським школярам повідомили, де Сагайдак. Одразу ж разом із Жорою заспішили туди.

А білокриничанці не знали, що їм і робити. Чекали Олександра Юхимовича, що пішов до адміністрації зоопарку просити допомоги розшукати Онисима та Романа.

Вже двічі оголошували по радіо, називали прізвища, веліли підійти до виходу із зоопарку, але друзяки все не з'являлися.

Тетяна Степанівна хвилювалася. Дядько Лесь кунив цигарку за цигаркою і мовчав. Лебеденко повертався, однак, побачивши, що хлопців немає, розводив руками і знову поспішав кудись, певно, шукати їх.

— Що ж робити? — розгублено мовив до Тетяни Степанівни та дядька Леся, котрі стояли на доріжці і про щось розмовляли.

— Чого нам їх ждати? — махнув рукою тракторист.— Онисим уже не маленький, сам дорогу знайде. І додому, і куди треба. А разом з ним не заблудиться й Роман.

— Тоді давайте сходимо до лікарні,— сказав голова колгоспу.— Може, й хлопці там.

...Коли Микола Петрович, згорблений, прибитий горем, нараз аж вчорнілий, вийшов з лікарняного корпусу, лісівники сиділи на подвір'ї на лавах, що стояли круг великої клумби, засадженої квітами. Лебеденко перший помітив його ще на ганку, заспішив назустріч.

Вони обмінялися кількома фразами.

Підбігла Сороканіжка:

— Юрко живий?

Голос у неї тремтів, очі налиті боєм.

Вчитель поклав дівчині руку на плече:

— Нічого страшного,— сказав тихо.— Маленька подряпина і все...

Підійшов Вчорашній, за ним Росина. Лебеденко відправив школярів назад — мовляв, посидьте, погуляйте. Хотілося йому віч-на-віч поговорити з Миколою Петровичем, а ті заважали.

Як наблизились до лісівників (Романа та Онисима так і не було), ті оточили їх, засипали різними запитаннями Юркового батька, і той мусив дещо розповісти, що почув від лікаря. Сказав навіть про донорство, пожалкував, що із матір'ю не може допомогти синові. А друзі Юркові ще малі...

Навколо запала тиша. І враз Сороканіжка якимось напружено-здавленим голосом промовила:

— Ви думаєте, Миколо Петровичу, що ми не можемо виручити Юрка? Кажете, ми

малі? Помиляєтеся!

— Не я так вважаю — хірург...

— І він теж даремно! Я готова. Все, що треба, будь ласка...

Микола Петрович наче аж розгубився, не знав, що сказати на те дівчині, нахмурився:

— Це зв'язане з операцією...— мовив тихо.

— Я знаю,— майже перебила його Сороканіжка з якоюсь недівчачою упертістю.— Скажіть, Миколо Петровичу, хірургові, що мені не страшно.

"Ну от, такі вони тепер свавільні в усьому",— подумав учитель і невдоволено пояснив:

— Навіть якщо тобі й не страшно, Галю, ти не маєш права без батьків це вирішувати. Годі про це говорити.

Та розмова вчителя з ученицею відбувалася в напруженій тиші.

— Ну, що ж,— сказала дівчина,— тоді я сама піду все їм поясню.

Вона рішуче ступила у бік хірургічного корпусу. Школярі, і здивовані, і захоплені твердою настійливістю товаришки, розступалися перед нею, даючи дорогу.

Росина, хвилюючись, дивилася вслід подрузі. "Молодчина, справжній товариш!" — немовби кричав десь у душі голос захоплення в неї. Коли б це бачив Юрко, коли б чув, як мужньо повелася ця рудокоса кирпата однокласниця його, він би іншими очима дивився на неї. А вона, Росина, що була співучасницею його лиха, так і стоятиме при цьому на місці, тільки пускатиме сльози і все? Просила ж його бути за брата, за друга найближчого, а тепер... Вже незчулася, як само вирвалося в неї:

— Хіба ми не такі, як Галя? Чи, може, ти, мамо, заборониш мені допомогти Юркові?

— Я не знаю, що там треба.

Росина озирнулася, окинула засмученим поглядом товаришів:

— Ходіте! — гукнула.— Ми про все дізнаємося.— І вже Сороканіжці: — Галю, почекай! Ми з тобою!

Той порив школярів був такий дружний, що дорослі нараз лишилися самі. Ні, ще неподалік стояв Жорка Вчорашній, щось вертів у фотоапараті. Відтак підвів голову. Натужна посмішка скривила йому лице.

— Гм... Герої! — буркнув докірно, дивлячись спідлоба на білокриничанців, що поспішали великим гуртом за Сороканіжкою.— Думають, вони краще знають за хірурга. Сказано, не можна, значить, усе...

ТРИВОГА

Гардеробниця, повна сива жінка в білому халаті, що сиділа за столиком біля вхідних дверей просторого вестибюля, сповненого запахом формаліну, була вельми незадоволена приходом цілого натовпу школярів.

— Що таке? До кого це делегація? — насторожилася.

Галя пояснила.

— То чого ж вам хвилюватися? Лікарі зроблять усе, що треба. Сагайдак тепер у Леоніда Івановича, а це ж чудовий спеціаліст. Вам тут нічого робити. Ідіть собі на

вулицю та гуляйте.

— Ми не гуляти сюди прийшли,— наполягала на своєму Сороканіжка.— Ми мусимо допомогти товаришеві...

— А тому й хотіли б побачити лікаря, який оперував чи оперуватиме Юрія,— сказала Росина, ближче підступаючи до чергової.

— Та навіщо він вам? — вже починала сердитися жінка.— Якщо всі будуть ходити до лікарів та ще такою оравою, що ж тоді їм робити, бідним,— махнула гардеробниця рукою.

Однак школярі просили, вмовляли, притому так гаряче, що лікарняна служителька врешті змушена була пом'якшати, поступитися. Зупинила якусь дівчину молоденьку, сказала, щоб та поклікала Леоніда Івановича.

Невдовзі той самий хірург, що розмовляв з Миколою Петровичем, спускався з другого поверху широкими білими сходами у вестибюль, попід стінами якого стояли в діжках кімнатні рослини — пальми, філодендрони, драцени.

— Ну ось вам...— показала очима гардеробниця. А хірургові, коли той підійшов ближче, пояснила:— До вас, Леоніде Івановичу... Ціла делегація.

— Добридень,— привітався лікар до гурту.— Чим можу бути корисний?

Сороканіжка, на диво смілива та винахідлива цієї хвилини, вийшла вперед:

— Ми — друзі того хлопчини, Юрія Сагайдака... Якого ведмедиця...

— Слухаю вас,— мовив Леонід Іванович і повів поглядом по школярах.— Молодці, що не залишаєте друга в біді.

— Так ось, ви сказали Юрковому татові, що потерпілому потрібна пластична операція,— вела далі Сороканіжка.— Але ми, мовляв, за своїм малолітством ніяк не можемо йому допомогти... Отже, ми прийшли, щоб ви побачили, що ми зовсім не діти. Не знаю, як ви на це подивитесь, але можемо вам сказати, що... Розумієте, цього літа в селі коло Білої Криниці ми спорудили став... Там у нас лісництво... Ми садимо дерева. І... Може, хоч це переконає вас, що ми вже можемо бути донорами, чи як ви там їх називаєте.

Галя хвилювалася. Пасмо золотавого волосся, що здриглося в неї над лівою скронею, тремтіло. Вона раз по раз торгала темний бантик, хоч він і так добре лежав біля коміра білої блузки. Очі в неї були ще вологі й червоні від сліз, обличчя змарніле й бліде, але все ж голос звучав з твердими, рішучими нотками. Леонід Іванович зацікавлено слідкував за дівчиною, уважно розглядав її.

— Мені цікаво було б поглянути на ваше лісництво,— сказав, коли школярка примовкла.— І велике воно?

— Та чималеньке,— вступила в розмову й Росина.— Ми щоліта повинні споруджувати в яру один став і обсаджувати його деревами.

— Молодці,— хитнув головою хірург.— І Юрій Сагайдак теж був разом з вами?

— Звичайно.

Було схоже, що лікар не знав, як відповісти цим ходокам, спеціально затримував розмову на дрібничках, аби за той час підшукати найделікатніші слова для школярів.

— Якщо ви справді захочете побачити наше лісництво,— казала Сороканіжка,— це неважко зробити. Ми охоче покажемо його.

Вже, здається, про все можливе переговорили, час би якимось ближче до основного. А лікар зволікав, відтягував. Скинув білу шапочку, пригладив волосся і знову одягнув її.

— Я розповім Юрію, що ви приходили,— пообіцяв неквапно.— Думаю, йому буде приємно. Солідарність друзів — важливий фактор для хворого. Але, на превеликий жаль, донорами ви не можете бути.

— Чому? — здивувалася Росина, а по натовпу школярів пробіг шепіт та рух невдоволення.

— Так, так,— нахмурився хірург.— Спасибі вам. І будьте спокійні за друга, ми зробимо все, щоб він здоровою людиною повернувся додому, разом із вами будував у лісництві нові озера, садив ліси.

Леонід Іванович уклонився, швидко пішов назад до східців.

Пригнічені лісівники покинули хірургічний корпус, з похиленими головами поверталися до лавки, на якій сиділи дорослі, а перед ними із фотоапаратом стояв Вчорашній. Коли Галя розповіла про свою поразку, Жора всміхнувся:

— Ну, хіба я не казав вам, лікарі краще знають, що можна і чого ні?

Росина, котра найближче стояла до Жорки, нічого не відповіла на те, тільки різко повернулася спиною до нього. Той рух помітили всі. Дорослі мовчки презирнулися, діти засміялися. Жорка почепив на плече фотоапарата, відійшов убік. Сороканіжка примружила очі, проводжала його презирливим поглядом.

— А ще другом зветься,— сказала голосно.

Та Вчорашній чи то не почув, чи зробив вигляд, що не зауважив того вигуку, почвалав до клумби, зірвав квітку не знати для чого. Але на нього вже ніхто не дивився, ніхто не зважав.

— Це просто несправедливо,— нахмурила золотаві бровенята Галя.— Юркові тяжко буде без нашої допомоги.

— Що поробиш,— зітхнула Тетяна Степанівна.— Ми б усі ладні руки йому підставити, та несила наша.

Потім заговорили про Романа й Онисима — де ж це вони, все ж таки, могли подітися? Як їх тепер шукати?

— Давайте ще зайдемо в зоопарк,— сказав Лебеденко,— може, заблудлі овечки таки чекають нас біля фонтана чи коло машин. А ні, то вже й не знаю, як бути з цим безголов'ям.

— А я ж вам казав,— зауважив дядько Лесь,— раз такі свавільники — хай самі добираються додому.

Сільські лісівники розпрощалися з Миколою Петровичем, пішли до зоопарку. Але Романа та Онисима знову там не знайшли. Лишатися довше у звіринці не стали, бо все нагадувало біду, яка сталася з Сагайдаком. І ще кілька годин помандрувавши містом, рушили додому, сподіваючись, що хлопці, може, самі вже прибилися до берега. Аж воно марні сподіванки! Школярі зникли, мов два камінчики плюснули у воду.

Вже не на жарт засмутились учителі, голова колгоспу та дядько Лесь. Ще більше посмутніли учні.

Село повнилося тривоною. Ще не було такого, щоб хтось із односельців, поїхавши до міста на день, заблудився там, не повернувся додому. А тут... Усі губилися в неймовірних здогадах.

ЧОТИРИНОГА ПАСАЖИРКА

Роман та Онисим не знали, що трапилося з Юрком. Але про те, що їх шукають, що навіть по радіо кілька разів кликали,— чули добре. І все ж не обізвалися, не пішли до фонтана, що біля вхідних воріт.

Хлопці, гнівні та рішучі, у цей час лежали у видолинку, в дальньому кутку зоопарку, під кущем бузини, поблизу великої дірки в паркані, замаскованої лише прихиленими дошками. Перед тим кілька разів обстежили, куди можна вийти через пролаз. На тиху вуличку, з неї ще на дальшу, потім на широку, де курсує трамвай. Від людей довідалися, що він прямує на самісіньку околицю міста, виїжджає на автомагістраль, якою білокриничанці сьогодні прибули сюди.

Поприпадали до землі на розіслані піджачки і хотіли тільки одного: щоб якнайшвидше стемніло.

Проте час тягся нескінченно довго! Сонцю хутчіше спускатися заважає навіть гілля дерев, за яке воно раз по раз мовби чіпляється. Та ще й вертишийка не дає спокою. Мабуть, десь тут, у дуплі старого пня, у неї гніздо, і вона, наполохана, тривожно перелітає з дерева на дерево та кричить.

Шепталися:

— Шкода, що я тоді в лісництві не провчив Юрка як слід,— зітхав Роман.— Але тепер він у мене заробить. Я йому такого всиплю, що пам'ятатиме до нових віників.

— То підбріхувач... Кореспондент називається... Я їм обом усиплю.

— Хотів би я завтра глянути на їхні писки. Приходять, а лосеняти й духу нема!

Роман вдоволено, але тихо сміється.

— Ото буде переполоху!.. Страх!

У другій половині дня вже більше мовчали, настроїв зробився менш войовничим. Найперше, клятий голод украй руйнував оптимізм. Здається, неподалік у зоопарку було кафе, бо вітерець, що повівав звідти, разом із гамором, людськими голосами приносив надзвичайно смачні пахощі смаженого м'яса, цибулі і ще чогось їстівного. Можна було б устати, потихеньку вислизнути із схованки, під'їсти трохи і знову назад. Але хто міг гарантувати, що не зустрінуться із Сагайдаком, Вчорашнім чи із своїми сільськими людьми? Тоді всьому задуманому кінець. А цього ні Роман, ні Онисим не хотіли. Коли вже війна, то до перемоги! І хлопці, ловлячи ніздрями смаковиті струмини в повітрі, тільки тяжко зітхали.

— А ти б оце сала шматочок з'їв, Онисиме? — запитав Роман.— Знаєш, отого домашнього, із шкуркою...

— Не базікай,— одвернувся той.

— Із окрайцем хліба... І щоб скоринка натерта часником...

— Замовкни, кажу!

— Я-то можу замовкнути. Але спробуй, щоб мовчав живіт. Він, гадський, зовсім несвідомий.

Той дотеп нітрохи не розвеселив старшого лісничого. Та Романові й не видно Онисимового лиця. Товариш лежить на животі, відвернувшись.

— Гадаєш, Іванові Кочубею з друзями було легше? — мовив Роман чи то до свого товариша, чи самому собі.

Онисим на те зауваження повернув голову.

— Порівняв! Вони розуміли, в ім'я чого всі їхні страждання були. Визволителі!

— А ми хіба не визволителі? — зводиться рішуче Роман на лікті.

В'яла усмішка повзе обличчям Онисима.

— Ось ухопить тебе сторож за коміра, будеш йому доводити, що ти визволитель. А то й на мушку свого ружа візьме... Ти ж чув, що хлопець казав: ходить із рушницею. А вона в нього заряджена про всяк випадок. Бо крокодил, чи вовк, чи ведмідь можуть вирватися з клітки, і тоді...

— Ти що, вже починаєш боятися?

— Та ні, я просто так... Для нього ми, Романе, злодії, а не визволителі.

— Зате для лосеняти визволителі,— наполягав на своєму Р^ман.— І давай про це більше не говорити. От коли б тільки швидше стемніло...

Темніти почало не скоро. Роман перед тим навіть устиг трохи подрімати. А як прокинувся, побачив, що Онисим сидить просто па землі, піджачком своїм прикривши його, Романові, плечі, прив'язує до паска із штанів шматочок алюмінієвого ізольованого дроту. Підняв голову — навколо сутінь, там вгорі біля вольєр зоопарківських уже й ліхтарі світяться.

— Ну ж і спав ти добряче,— усміхнувся Онисим,— аж похропував стиха та чогось стогнав.

— А то мені снилося, що Юрка духопелю за брехню. Він і плаче, і проситься, а я все його вчу кулаками.

— І не відбивався?

— Пробував було. Та потім тільки плакався і визнавав своє безчестя. То я вже його й випустив. А ти що це в'яжеш?

— Щоб було на чому лосеня вести, бо вже ж скоро. Добре, що тут під кущем і цей шмат дроту валявся.

Та їм ще з годину чи, може, й з півтори довелося чекати, поки зоопарк вгамується нарешті, і на вулиці, що там, по той бік паркану, затихне.

Врешті видолонок уже зовсім огорнула ніч. Хлопці вилізли з-під куща, озиралися, прислухались. Більшість ліхтарів на алеях зоопарку згасла, видно, звірам теж потрібен спокій, і це хлопців дуже порадувало. В небі тьмяно поблискували зорі.

— Ну що ж, ходімо,— шепнув Онисим і перший підвівся.

Та в ту ж мить, як на біду, в нього під ногою гулко хруснула суха гілка.

— Цс...— прошипів Роман і пошкодував, що навколо повне безвітря. Торкнеш

листочок — шарудить, голосніше дихнеш — теж чути. Навіть власне серце у грудях так і стугонить.

Ішли дуже обережно: Онисим, за ним Роман. Час од часу зупинялися, озиралися довкола, прислухалися. Ніде нікого. Тільки якась птаха скрикує на озері чи у вольєрі та ще гупає щось там далі.

Врешті дісталися до підсобних приміщень, що на краю видолинка. За ними — асфальтова доріжка, а по той бік її починаються загороди парнокопитних. У крайній і їхня знайда.

Хлопці вже кілька хвилин стоять, притиснувшись до якогось хлівчика, пильно вдивляються надвобіч. Безлюддя. А лосеня нашорошило вуха і, здається, дивиться на них.

— Ну, давай...— шепнув Онисим і рушив уперед.

Старший лісничий зайшов у загороду. Роман лишився біля хвірточки. Знайда теж ступила назустріч кілька кроків, почала обнюхувати хлопця. Онисим одним махом накинув їй на шию петлю із паска, ту ж мить трохи вище храпа затягнув ще одну, все так, як не раз робив удома, маючи справу з телям. Боявся, що тварина від того занепокоїться, заборсається. А вона й вухом не повела. Коли ступив до хвіртки і потягнув повід, знайда покійно пішла слідом.

Од хвіртки в яр спустилися за кілька секунд — Онисим попереду лосеняти. Роман за ним. Через дірку в паркані вийшли на вуличку, на якій не горів жоден ліхтар.

Знайда трималася навдивовижу спокійно. Сумирно ступала за Онисимом, так що Романові не треба було й підганяти її.

Хоча хлопці довго нудилися під кущем бузини, все ж навіть і не подумали про те, що казатимуть, коли їх хто запитає, звідки й куди це вони провадять тварину.

Але їх ніхто й не питав. Правда, кілька чоловік, коли вже вийшли на більшу дорогу, на якій горіли вогні, зупинялися, дивилися вслід зацікавлено, а може, недовірливо. Проте хлопці не зважали на те, ішли та йшли собі.

Тільки як опинилися на широкій вулиці, по якій курсує трамвай, трохи розгубились. А що ж далі робити? Це ж неблизька путь мандрувати отак із лосеням. Там і міліція може трапитися, поцікавиться: що за процесія така дивна? Що будуть казати?

— А давай далі трамваєм поїдемо...— запропонував Роман.

— Чи ж воно захоче? Злякається, побіжить, що робитимеш?

Усе ж треба було спробувати. Вийшли на зупинку мовчазні, озираються на всі боки. Аж тут підходить гурт хлопців — веселі, готові на витівки — дивуються:

— О, а це що за пасажири?

— Товариш ішак, здається?

— Ха-ха-ха! Який же це ішак? Сам ти бегемот! Хлопці, що за симпатяга?

— Лосеня,— суворо відповідає Онисим.

— То куди ж це ви його тарабаните?

І тут Онисим проявив неймовірну винахідливість, аж Роман здивувався:

— Оце жило у нас в лісництві,— каже якнайсерйозніше.— І задумало втекти аж у

місто. Ледве спіймали. А тепер і не знаємо, як повернути його назад.

— Тю, чудасія... Щоб лосеня — та в місто!

"Ну все, погоріли,— думає Роман і чує, як у скронях у нього щось шумить.— Зараз покличуть міліцію — і всьому кінець..." Аж ні.

— А ти чого дивуєшся? — гукає один із хлопців у кепочці з коротким козирком.— Я сам бачив у нас на Лісовому масиві не те, що отаке маля, а здорового лося. Ходив між будинками по клумбах...

— Нюхав квіти? Ха-ха!

— Ні, не нюхав. Це виявився якийсь нехлюй, видно... Пасся на газонах.

— Ха-ха-ха!

— Смішки смішками, а треба хлопцям допомогти,— продовжує той, у кепочці.— Давайте так: підійде трамвай, то ми на руки цього лісового громадянина і на задню площадку. На кінцевій зупинці висадимо. Ну, а далі ви як? — уже до школярів.

— Там ми дорогу знаємо,— сказав повеселіло Онисим і сам не вірячи, що таке може статися.

Для незнайомих робітників чи, може, студентів то була весела нагода побавитися. Коли трамвай наблизився, молоді люди обступили знайду, прикривши її від стороннього ока. А тільки-но зупинився причіп, за коротку хвилю схопили вуханя з усіх боків. Чотириногий пасажир, певно, й сам незчувся, як опинився на задній площадці. Кілька людей, помітивши ту операцію, зацікавлено зазирали через хлопчачі голови, дивувалися. А молодики, теж сміючись, уже сперечалися, кому брати квитки для незвичайного пасажирів і скільки. Якщо по ногах — то треба два. Коли ж по голові — то тільки один. У тварин, як і в людини, голова лише одна.

— А за хвіст? — це той, у кепочці.

— Про хвоста у правилах нічого не сказано.

І регіт гурту — на здивування цілого вагона.

— Та ми хоч і десять візьмемо,— сказав покірно Онисим.— Гроші у нас є.

Чорнявий циганкуватий сміхун, що стояв до білокриничанців найближче, притримав Онисимову руку.

— Ти про це не турбуйся. Ось у мене півкнижечки, вистачить на всіх, ще й на штраф. Пробийте там, хлопці,— передав товаришам.

Біля останньої зупинки, обіч кола, де трамвай робив поворот, добрі Романові та Онисимові супутники, виявляється, жили в гуртожитку. Вони так само весело зсадили знайду з вагона і вже серйозніше поцікавилися:

— Ну, а далі ж ви куди? Ніч же надворі...

— А нам не страшно,— махнув рукою Онисим.— Та й недалеко лишилося йти. Ми тут усі дороги, всі стежки знаємо.

— Тоді, хлопці, щасливо вам!

Весела компанія потисла руки Онисиму та Романові, добрі попутники поплескали по гладенькій шерсті лосеня і пішли.

А Роман та Онисим майже зовсім не знали, як їм далі продовжувати путь. Усе ж

перейшли через дорогу, натрапили на якусь стежку і попрямували в старий сосновий ліс, таємничий та незвіданий.

ХАТИНА ІНДІЙЦЯ ДЖО

Онисим знав, що десь тут близько проходить траса, від якої потім відгалужується дорога на їхнє село. Але як лісом утратити на неї, зорієнтуватися було важко, тим паче, що стежка, котрою вони йшли утьрох, повертала явно в протилежний бік.

Задьористий настрій, з яким прощалися з хлопцями-веселунами, почуття всезнайства і всемогутності швидко розвіялися. Ліс чимдалі ставав усе похмуріший, таємничіший. У його мовчанні було щось загрозливе й вороже.

— Куди ж ми йдемо? — прошептав Роман.

— Якби я знав...— зітхнув Онисим, усе ще радіючи, що знайда не впиралася, не коверзувала, а покійно ступала на повіді слідом за ними.— Якби відати, куди, можна б і цілу ніч мандрувати. Тут же не так і далеко. Може, кілометрів сорок чи п'ятдесят.

— І ти пішов би?

— А чого ж... Лісом, а потім полями.

— А як вовки зустрінуться або вепри. Вони нюхом здатні почути нашу знайду.

— Та й що?

— І нападуть...

— Ав мене ось на них ніжик.— Онисим швидко витяг ножа з кишені.— Малуватий, правда. Та нічого, десь виріжемо по палиці, хай тільки спробують...

Якийсь час ішли мовчки. Шурхотіла під ногами стара глиця, поросла травой, кілька разів хрускало сухе галуззя. Над головою то тут, то там поблискували зорі. Аж нараз Романові здалося, що й перед ними мигнули якісь два сині вогники. Спалахнули і згасли.

— Що воно? — зупинився, різко притримавши й Онисима за руку.

— Де? — майже спокійно запитав старший лісничий.

— Попереду, якраз поперед нами.

— Страхополох ти, Романе. Ну, а коли б ото й дядько твій, Микола Петрович, був такий, як ти? Або Іван Кочубей?

— Так то ж дорослі... У них стільки сили...

— А хіба Микола Петрович був тоді дорослий, як ото вів машину з пораненими?

— Та ну, ти таке говориш...— розсердився Роман.— Я йому, що хтось світнув попереду, може, вовки блискають очима, а він — дядько, дядько...

Онисим тихо сміявся. Однак усе ж іти далі і йому після того не дуже хотілося.

— То що ж будемо робити? — запитав у друга.

Роман озирнувся назад. Поміж сосновими стовбурами зблискували вогні міста і віяло від них якимось затишком, безпекою, супокоем. З того ж таки боку долинали в ліс і шуми — приглушені віддаллю, розпливчасті, неясні.

— Може, повернемо назад? — несміло сказав Роман.

— А далі що?

— А там побачимо...

Повернули. Вже коли до дороги, де світили вікнами будинки і робив коло трамвай, лишалося не так далеко, Онисим наказав Романові потримати знайду, а сам пішов пошукати місця, де можна було б їм заночувати.

Скоро на галявинці, порослій молодим сосняком, Онисим побачив курінь із соснового гілля. Наблизився до нього, гукнув, хто ^гам всередині — ніхто йому не відповів. Тоді знайшов відтулину, обережно продрався всередину. Дивна річ — халабуда була пуста, а підлога в ній вистелена фанерою, зверху ще й папером чи картоном. Хто ж це влаштував таке житло?

Ще раз усе обмацав, дивуючись і радіючи водночас. Уже коли виліз із халабуди та помітив, що через дорогу багатопверховий будинок, здогадався — це, мабуть, індійці чи пірати, що живуть там. Але нічого, кому б не належав — у ньому дуже добре перебути до ранку.

Онисим так зрадів, що аж побіг до Романа.

Розташувалися хлопці в лісовому сховищі просто чудово. Хотіли й знайду до себе забрати, проте тут вона вперше за увесь вечір проявила свій характер — не захотіла йти всередину, хоч ти їй що. Задумали було силою затягти, ледве не завалили всієї споруди.

— Ну що ж,— махнув рукою Роман.— Лишайся надворі. Вовки нападуть, нарікай на себе...

Хтозна, чи то серйозно, чи жартома було сказано, але прив'язали її до деревця, підмостивши, правда, кілька картонок із тих, що лежали в сосновому курені, а самі розмістились, за висловом Ониська, як пани. Повлягалися, повитягувались.

— А що, як хто прийде? — шепнув Роман.— Може, це не заради забавки хтось зробив, а справді тут живе?

— Хто?

— Том Сойер або Гек Фіні...

— Чи, може, індієць Джо...— в тон йому додав Онисим.— Ну то й що? Не звірі ж... Пояснимо їм, чого нам тут треба.

— Як би там не було, а я дуже радий, що ми так провчили Юрка та Жорика... Скажи, Онисиме? Ти ж розумієш — вирішили вони хизуватися краденою знайдою... "Сімейство парнокопитних"... Ось тобі й парнокопитні... Адзуськи!

— Нам усе-таки пощастило і там, у зоопарку, і в трамваї.

— От якби ще до ранку так перебути...

— А потім що? — пита Онисим.

— Потім вийдемо на шлях, попросимось на якусь попутну машину. От і все...

Роман заговкає. Обдумує, як це доведеться висаджувати лосеня у кузов вантажного автомобіля. Відтак уявляє, як приїдуть у село, як відведуть знайду на ферму.

— Ех,— зітхає врешті,— коли б ще був у нас ліхтарик, щоб засвітити...

— А мені краще, якби миска борщу,— каже Онисим.

— Так їсти хочеш?

— Ого!

— Воно якби і невелику ковдру чи ряденце, щоб укритися...

— Ще чого захотів! Он Олександр Юхимович розповідав, що як був у партизанах, то в отаких куренях із соснових гілок спав узимку, просто на снігу. А тобі подай ковдрочку... Ще, може, і теплу черіньку?

— Теж добре було б. Але я спати не буду. Давай, Онись, не спати, га? До самого ранку... По-перше, нам треба знайду берегти, щоб ніхто не вкрав. А по-друге... Ну, коли хто задумає сюди підкрастися, а ми не почуємо?

— Давай...— зітхає Онисим і засовує в кишеню штанів руку та намагає про всяк випадок складаного ножика.

— Як я засинатиму,— каже Роман,— штовхни ієне, а як ти, то я тебе...

Замовкли хлопці, наслухають. Час од часу чути, як трамвай повертає по колу — то колеса завищать, то дзвінок дзеленькне. Інколи машина прошумить асфальтом. Навіть кілька разів долинав чийсь сміх та голосна розмова — шлях-бо недалеко. І раптом Онисим уловив, як Роман хропнув, раз і вдруге.

— Ти чого ж спиш? — запитав.

— Ні, ні,— в ту ж мить озвався Роман.— Просто радію, що ми так гарно провчили тих задавак — Жорика та Юрка.

— А чого ж хріп?

— То тобі здалося,— і відвернувся.— А накритися не завадило б...

— Ти що, змерз?

— Поки що не дуже, але...

Онисим устав, висунув голову в дірку. Знайда вже теж лягла, але не на картонку, а на землю. Повернувшись на місце, скинув піджака, прикрив ним Романа. Сам ліг поряд під одну полу піджака, притиснувшись спиною до Романової спини.

— Онись! — обізвався Роман.— Як тобі здається, що там удома про нас думають?

— Завтра влетить нам...

— Що поробиш. Мама моя часто каже, що за битого двох небитих дають. Зате ж тепер знайда наша...

То були останні слова, сказані Романом та почуті Ониськом.

А далі, мовби за хвилину по тому, розлігся нестямний собачий гавкіт.

Хлопці посхоплювалися. В зруділому сосновому курені їхньому було видно.

Онисим і Роман мерщій повистромлювали в дірку голови.

Надворі день. Знайда стоїть, пощипує навколо себе миршаву травичку. За ріденькими деревцями білий кудлатий песик рветься на повідку в якоїсь жінки.

— Чого ж ти мене не штовхнув? — буркнув Роман.

— А ти чому мене не розбудив?

Повилазили з лісового шатра, озираються навколо, щуляться від ранкового холоду та позіхають. Але тільки якусь хвилю. Відтак відв'язали лосеня. Онисим одяг піджачка — і гайда звідси. Треба було розпитати дорогу додому. Коли відійшли трохи від місця ночівлі, Онисим вибіг із лісу,, у шофера біля машини про все дізнався.

Виявляється, дорога в їхнє село за кілька кілометрів звідси. Ота стежина, якою вони вчора мандрували, якраз і виведе їх до зупинки автобуса.

Сьогодні знайда вже була чомусь менш слухняна. Не дуже хотіла йти за хлопцями, усе тягла вбік.

— Ти їсти хочеш, бідненька? — казав їй Онисим, тримаючи за повід, і, як минали невисоке деревце чи кущ, обшморгував листя на гілочці лосеняті.— Знаю, що голодна. Але не думай, що й ми ситі... Потерпи трохи, ось повернемось у село, я тобі принесу молока в цеберці — пий скільки хочеш.

Знайда розуміюче поглядала на хлопця, брала м'якими губами скупий харч, смаковито жувала.

Через деякий час натрапили на лісовий струмочок, зовсім маленький, з метр чи й менше завширшки. Люди переходили його по кладці із двох вільшин. А лосенятку ж як? Та воно заспішило до води, мерщій припало губами. Напившись, легко перескочило потічок.

Онисим був чомусь задумливий, мовчазний.

— Мо, боїшся, що вдома перепаде на горіхи? — запитав Роман і, не чекаючи відповіді, продовжував: — А мені не страшно. Попаде, то й попаде, нікуди від цього не дінешся... Інтересніше інше: може, саме в цю хвилину хлопці глянули в загороду знайди, а вона на крилах пурхнула із зоопарку... Хе-хе-хе...

Та Онисим мовчав.

— Ти поглянь, яка краса тут,— врешті озвався.

Роман від радості, що вчорашній день і ніч так щасливо минули, не дуже-то роздивлявся навсебіч. Та тепер таки придивився.

Доріжка біжить старим сосновим лісом. Пообіруч неї підіймається густа трава, ще зволожена буйною росою, що в скісному промінні сонця, яке деінде пробивається крізь крони дерев, зблискує самоцвітними барвами райдуги. У траві раз по раз трапляються лісові квіти — то медунка раптом зажевриє, мовби хто кинув необачно у молоде зело червоно-фіалкові вуглини з кострища, то дрок змахне жовтою шпагою суцвіття і погрожує комусь чи, може, кличе до себе джмелів, зразу й не скажеш. Ще далі вирлоока конюшина зорить на світ усміхненим оком.

А пахощі які! Вдихає Онисим повітря, аж ніздрі йому тремтять, груди здійсмаються круто, та вдовольнитися усе не може. Змішалися, переплелися в тому пахові і дух соснової живиці, і вільгість зволжених росою трав, і нектарні випари цвітіння...

— А-у-у! — раптом гукнув Онисим, і голос його покотився, перегукуючись та відлунюючи в безконечній золотаво-мідній колонаді дерев, що тримають на собі велетенський зелений дзвін, котрий ловить той голос хлопця, посилює і знову кидає на землю далі, далі...

— Справді гарно тут! — зітхає Роман і чомусь усміхається.

— Отож,— каже Онисим, і брови його темні, розльотисті нараз зламуються.— А ми ведемо знайду на ферму, у загороду і гадаємо, що робимо їй добре. З неволі і знову в неволю!

Кілька хвилин ідуть мовчки: школярі поряд, за ними знайда.

— Ти правду кажеш,— врешті озивається Роман,— у загороді на фермі теж, мабуть, не солодко жити... Тільки й того, що не буде стовпотворіння людей, як у зоопарку... Зате молока скільки хочеш.

— Хіба молоком оце все заміниш? — підіймає голову Онисим і обводить поглядом лісове окілля.

Роман не знає, що відповісти другові.

Якийсь добрий шмат дороги пройшли, не зронивши й слова. Шелестіла під ногами трава, хрупали торішні шишки. Прокричала віддалік сойка, мовби сердилася на кого. Якась маленька пташка перелітала з дерева на дерево і цімкала так, наче лапкою торкала струну на маленькій скрипочці. Десь далеко задумливо кувала зозуля.

Ліс почав рідшати, певно, близько вже була дорога, бо чути, як глухо гули автомашини.

— Ну так що, Онись? — зупинився Роман, дивлячись на товаришеве лице. Той теж став, озирнувся на знайду.

— Може, підв'яжеш паском штани? Та?

— Я теж так думаю,— тихо сказав Онисим і діловито заходився розв'язувати на шиї лосеняти вузол.

Сіра лісова красуня тернулася головою об Онисимову руку трохи нижче плеча, закліпала повіками.

— Отак, знайдо,— мовив Роман, гладячи її по шиї.— Зовсім несподівано прийшла хвилина нам прощатися...

Уже вузол розв'язаний, уже пасок відокремлений від дроту, і Онисим заправляє його в штани. Знайду тепер ніщо не тримає. А вона покійно стоїть. У Романа чомусь очі зволожніли, і лосеня мовби розпливалося в тумані.

— Ну, йди,— сказав урешті Онисим і поплескав знайду біля вуха,— іди вибирай собі житло десь на волі... Щоб ні загород, ні обротьок... Бувай здорова...

Хлопці рушили далі, а знайда за ними.

— Що ти, дурненька?

Це Роман, зупинившись.

А Онисим:

— Ми ж тебе не тримаємо...

І знову пішли.

Вона наче зрозуміла — стала.

Хлопці йшли і йшли, хоч час од часу озиралися. А лосеня стояло і все дивилося й дивилося їм услід, може, не розуміючи до кінця, чого від нього хочуть, а може, дякуючи за подаровану волю. Стояло довго, аж поки дві хлопчачі постаті, одна вища й грубіша, а друга нижча й тонша, не зникли поміж золотаво-мідною колонадою соснового старого лісу.

КВІТИ ДЛЯ ХВОРОГО

Дідусь Тото почув про Юркове нещастя від Сороканіжки. Прибігла дівчина до

старого актора наступного ранку і заходила розповідати про всі печальні події. Не змогла втримати сліз, раз по раз витирала хусточкою очі. Сиділи вони в дідусевій кімнаті. Папуга щось нерозбірне кричав, певно, хотів підманити до себе гостю. Але школярка цього разу була зовсім неуважна до птаха, сиротливо шулилася в кріслі. Дідусь Тото, як завжди в сірих штанях-гольф, світлій сорочці з галстуком-метеликом під коміром, тубетейці, ходив по кімнаті, заклавши назад руки.

— Ай-ай-ай,— усе зітхав боляче.— Скільки говорив: не всяка хоробрість — доблесть. Тільки тоді геройство, коли з розумом. Так отже не навчив...

— Тепер бути нашому Юрчикові калікою...— простогнала Сороканіжка і знову піднесла хусточку до очей.

Вона гнівалася на Леоніда Івановича, який вважає їх за дітлахів. Уже встигла дізнатися, що якби Сагайдакові допомога донорів, видужання прийшло б легше. З виглядом досвідченої людини пояснювала, що, коли, мовляв, при значній втраті шкіряного покриву рану захистити донорською шкірою, рана легше і швидше заживає.

Дідусь Тото не знав, що йому робити. Все ж порішили йти до лікарні. Може, вдасться побачитися з Юрком. А воно ж і слово, слово друга — поміч у біді.

...В цей час Лебеденко кінчив об'їжджати велике своє артільне господарство, давав розпорядження, перевіряв, як ідуть роботи. Мав намір трохи пізніше з Тетяною Степанівною знову поїхати до міста, бо ж зникнення Романа та Онисима не давало спокою, турбувало все село.

Повертаючись із поля, завернув до шкільного лісництва. Біля Геморового подвір'я зустрів Росинчину матір.

— Ну що там? — запитав.

Вчителька посміхнулася:

— Заблудлі вівці знайшлися. Он там сидять біля криниці з Росиною, журяться за Юрка.

І розповіла, де та як заблукали школярі.

Лебеденко похитав головою:

— Березової каші їм слід було б усипати...

— Та ви вже їх не чіпайте, Олександрє Юхимовичу. В них і так зараз багато переживань,— сказала вчителька.

Хлопців і справді звістка про Юркову біду просто приголомшила. Особливо зів'яв Роман. Він од учорашнього дня так гнівався на брата, лаяв його, нахвалявся добре пом'яти ребра. І раптом... отаке. Почував себе аж винуватим. Та що поробиш, сказаного назад не повернути.

— А все-таки шкода, що ви сховалися,— казала Росина,— можливо, хірург хоч вас не вважав би за дітей, бо ви трактористи, і допомогли б Юрчикові.

Хлопці мовчали. Врешті Онисим мовив:

— Це можна поправити... Я готовий повернутися до нього. От тільки заскочу додому...

— А що? — підхопив Роман.— Давай, Онисиме, і справді двинемо до лікарні!

В його голосі стільки рішучості, він так енергійно встав із лавки, що й Росина теж звелася.

— Та тоді і я з вами. Найперше покажу, де вона, щоб вам не блудити.

Лісівники домовились, що через півтори години зустрінуться на автобусній зупинці біля школи.

Так і зробили. Прихопили Юркові невелику передачу: два кавунці, з десяток яблук, кілька пиріжків і горнятко сметани.

Скоро вже автобус віз їх до міста...

Як із цією поклажею з'явилися у вестибюлі хірургічного корпусу, побачили там Сороканіжку та дідуса Тото і зраділи тій несподіваній зустрічі.

Виявляється, городяни вже впросили знайому чергову-гардеробницю покликати лікаря, але той був саме на операції і відвідувачі чекали закінчення її. За півгодини хірург спустився до передпокою, пізнав Сороканіжку, підійшов до гурту. Дідусь Тото підвівся йому назустріч, слідом за ним встали і школярі. Привітавшись, лікар запросив відвідувачів до столу, сам втомлено присів у крісло.

Сороканіжка пояснила, чого вона знову тут, показала на Онисима й Романа.

— Вони вже трактористи,— сказала.— Дорослі люди...

По обличчю лікаря ковзнула втомлена посмішка. Він уважно подивився на хлопців.

— Трактористи? — перепитав, мовби не повірив дівчині.

— Так... Навіть Юрко, якого ви лікуєте, теж трохи знає машину,— ще палкіше заговорила Сороканіжка.— А ці не тільки на звичайному тракторі працюють, а ще й на крутосхильному...

Галя, напевно, вважала, Що ця обставина повинна похитнути неподатливість лікаря, і дуже пильно вдивлялася в його лице. Проте хірург тільки розвів руки.

— Здогадуюсь, що це справа складна — водити крутосхильного трактора. Все це так. Але я можу скористатися допомогою тільки повнолітнього юнака чи дівчини...

— Та мені вже шістнадцять,— аж подався вперед Онисим.— Навіть шістнадцять з половиною...

Саме цієї хвилини до вестибюлю зайшов Жорка Вчорашній. Червонощокий, у шортах, білій тенісці, він тримав у руках букет квітів і щось говорив черговій. Та встала із-за столика і, поклавши хлопцеві на плече руку, підвела до хірурга.

— Ось ще один,— сказала.

— Донор? — повернув голову лікар.

— Ні,— обізвався Жорка, простягаючи букета.— Я хотів передати моему другові квіти...

— Квіти? — мовби здивувався хірург і нараз невдоволено поморщився.— Ні, ні, цього не треба... Це потім...

І чомусь відвернувся.

Простягнута Жорчина рука із розкішними білими та червоними піонами, гвоздиками якось недоречно повисла в повітрі. Хлопець повів поглядом убік і тільки тепер помітив усіх інших. Ту ж мить спаленів, не знаючи, що йому робити з цим

осоружним букетом. Ту розгубленість хлопця помітила гардеробниця.

— Давай їх сюди,— сказала м'яко і забрала квіти з його руки.

— Він перейшов у десятий клас,— не втрачала надії Сороканіжка переконати лікаря.— Він у нас старший лісничий і разом з Миколою Петровичем та Тетяною Степанівною керують усіма роботами в білокриничанському яру...

ЩЕ ОДНА ЗАПОВІДЬ

Не пустив лікар до Юрка ні дідуса Тото, ні Сороканіжки. Хворому, мовляв, потрібен зараз спокій, відвідини ж не минуть без емоцій, а все це шкідливо потерпілому.

Тільки десь тижнів через два хірург змилювався і, врешті, наказав гардеробниці видати дівчині та старому акторові халати.

Галя хвилювалася, кілька разів не могла попасти в рукав. Та й застібнула халат недоладно: на лівій полі виявилася зайвою вгорі петля, а на правій унизу лишній гудзик. Так Сороканіжка і до Юркової кімнати зайшла.

Палата була досить простора. Посередині стояв стіл, застелений чистою скатеркою, біля нього — чотири стільці, а по кутках — чотири ліжка, на яких лежали хлопці. Сороканіжка, прикинула, зиркнувши на всі боки, зразу й не пізнала, на якому з них Юрко.

— Он ваш... герой! — показав Леонід Іванович у лівий кут. А хворому додав: — Приймай, Сагайдак, гостей.

Тільки тепер Галя впізнала Юрка. Він лежав горілиць, якимось зігнувшись, прикритий до підборіддя покривалом, змарнілий, з синцями під очима, усміхався.

— Драстуйте! — привітався голосно дідусь Тото від порога і поклонився на обидва боки.

Хворі різноголосо відповіли, а Юрко вже енергійно гукав:

— Проходьте, будь ласка, сюди ближче! Я так скучив за вами! Добрий день!

Враз відкинув з грудей покривало, підняв голову, але Леонід Іванович зупинив його:

— Стривай, стривай! Я дозволив гостям зайти до тебе, Юрію, тільки з тою умовою, що ти лежатимеш якнайсмирніше. Інакше...

— Добре, добре,— перебив його Сагайдак,— лежатиму, як накажете...

Але все ж ліву забинтовану руку вийняв з-під покривала, простяг дідусеві Тото, промовляючи:

— Все бачити, все могти, все знати... Тепер я знаю, дідусю Тото, навіть те, чого й ви не відали...

Старий актор легко тримав на долоні Юркову п'ятірню, тихо зітхнув:

— Ох, Юро,шибеник ти... Надто дорога твоя наука...

— А от Леонід Іванович каже, що за битого двох небитих дають, але брати не хочуть... Я ж побитий увесь мало не з голови до п'ят. Був би біля мене Ласкавий, як колись біля вас, пам'ятаєте, він би мене захистив... А ти чого, Сороканіжко, мов листочок зів'ялий, стоїш так далеко? Дай мені твою руку, я хочу потиснути її.

У Галі спазми душили горло. Вона ледве трималася, щоб не заплакати. Ступила до

ліжка, простягла правицю. Сагайдак, потискаючи її, говорив:

— Я знаю, як ви всі атакували Леоніда Івановича, пропонуючи свої послуги...

— Не всі,— уточнила Сороканіжка,— дехто, вельми учтивий, приніс квіти...

Уже потім, як Леонід Іванович із дідусем Тото чогось вийшли з палати, Сороканіжка підсунула ближче до ліжка свій стілець, схилилася до Юрка, зашептала:

— Про його квіти всі наші з класу знають і сміються. А я просто відтоді ненавиджу його...

— Та не треба так... То ж мій друг...

— Видно, який це друг...

— А як там Росина?

— Тебе вона цікавить?

— А чому б ні?

— Вона теж винна...

— Аніскільки!

— Була б я там, цьому не трапитися...

— В усьому винен лише я сам!

— Тобі боліло дуже? Ти не плакав?

— Що ж я — дівчисько якесь, щоб плакати!

— Ти молодець... Як би мені хотілося бути біля тебе. Я б читала тобі книжки, і тобі було б легше...

Галя, певно, й сама того не помічаючи, гладила Юркову руку.

— Леонід Іванович не дозволить. Він сам нам часто читає. Он бачиш.

Юрко поглядом показав на тумбочку. Галя підвела голову: там лежали три книги одна на одній: "Як гартувалася сталь" Островського, "Лісничиха" Донченка і Васильченків "Олив'яний перстень".

В кімнаті було тихо. Юрко здогадувався, що хлопців теж цікавила його розмова з дівчиною, і вони прислухалися. Це його непокоїло, бентежило, і він говорив усе тихше й тихше. Але зараз помітив, що підліток, який лежав навпроти, натягнувши на голову простирадло, відхилив краєчок його і одним оком слідкував, як Сороканіжка гладила його, Юркову, руку. Сагайдак прокашлявся зовсім без потреби, різко відсмикнув руку.

Галя не зрозуміла, чому це він так, і нахилилася ще нижче:

— Коли б можна було біль поділити, я б половину... ні, більше половини забрала б собі...

— Ах ти ж...

Сагайдак посміхався. Якби не оте око, що знову й знову з'являлося в щілинці простирадла і псувало йому настрій, він почував би себе мало не щасливим. Але й так біль у стегні і правій руці (вона була в нього туго прибинтована до бедра — Леонід Іванович пересаджував з неї на рану шкіру) втихла, заніміла.

Зайшов лікар з дідусем Тото.

— Ну, от і кінець вашому побаченню,— сказав хірург.— На перший раз досить.

Юрко подав дідусеві Тото руку. Старий легко взяв її, нахилився до хлопця, шепнув

утаємлено:

— Так-от же, Юрку, до наших трьох заповідей додається ще одна...

— Яка? — пошепки спитав Сагайдак.

— Все пе-ре-мог-ти!

Юрко нічого не відповів, тільки злегка усміхнувся, кивнув повікою і потис руку старого актора, хоч той потиск був зовсім слабкий.

Коли вже рушили було з палати, Сагайдак згадав:

— Стривайте, мало не забув. Тут я написав одного папірця, передайте, будь ласка...

Він дістав з-під подушки аркушик, вирваний із зошита і згорнутий удвоє, подав Галі.

— Кому ж це? Можна прочитати?

— Звичайно,— сказав Юрко.

Галя розгорнула аркушик і аж вжахнулася: він був списаний незнайомим каракулюватим почерком. Дівчина нерозуміюче глянула на Юрка. Той здогадався, пояснив:

— Хай вибачать... Лівою рукою писав...

Сороканіжка звела золоті бровенята, прочитала:

"Директору зоопарку від учня 7-го класу Сагайдака Юрка

Заява

Прошу вас нікого і ніяк не карати за те, що трапилося зі мною. Якщо вже й треба комусь написати догану чи виключити звідкись, то тільки мені чи мене, бо в усьому, що сталося, винен лише я сам і ніхто більше. Коли вилікуюся, то зайду до вас і все розкажу точніше, у чому й розписуюся.

Сагайдак Юрій".

— Звертання на "Ви", Юро,— сказала Галя, ознайомившись із документом,— треба писати з великої літери.

Сагайдак знітився.

— Ну гаразд уже, придирака нещасна...— мовив, червоніючи.— Виправ...

У коридорі, як прощалися з лікарем, Галя сказала:

— А можна, Леоніде Івановичу, щоб я частіше заходила до Юри? Я б книжки йому і всім хлопцям у палаті читала.

Хірург похитав заперечно головою:

— Ні! У нього попереду ще не одна операція. Багато випробувань.

— Значить, він ще не скоро вийде від вас? — пригнічено запитала дівчина.

— Швидко тільки казка кажеться,— нахмурився лікар.

— Але ж незабаром навчальний рік. Невже Юра не вчитиметься?

— От, може, тоді ти й прибігатимеш до нього, якщо захочеш, звичайно.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

БАБИНЕ ЛІТО

Швидкокрилим птахом промайнуло літо.

Що не день, то все голубішає небо, мовби там, десь далеко, за горизонтом, чийсь

невидимі руки чистять закурену за літо бірюзу фарб і тепер, прозору та глибоку, ллють і ллють на небозвід.

Хоч сонце вдень ще гріє майже по-літньому, ночі стають щодалі холоднішими. Птахи одні вже давно покинули наші краї, другі відлетіли минулого тижня, треті гуртувались, тренували крила, щоб рушити в путь.

Коли здіймався вітер, у лісі та по садах починалась бурштинова злива. Під ногами шурхотіло опале листя, в повітрі пахло далеким димком, духом осені.

Вітер колихав хмури брижі на воді, а часом навіть гнав справжні хвилі з білими загривками, що кольором своїм нагадували сніг, близькі морози. Незатишно робилося від того лататтю, жовтим глечикам, стрілолисту та дрібненькій рясці. Вони ховалися в глибінь водойми, де ще було тепло і де зимуватимуть, щоб навесні знову піднятися на поверхню, радо привітати весняне сонце спочатку листом, а потім і цвітом своїм. Але те буде не скоро. А зараз водяні рослини теж лаштувалися до зими.

Готувався до неї і дідусь Тото. Круг його чепурного будиночка росло десятка з півтора садових дерев. Тепер вони простягали в небо голе віття.

А дідусь Тото, за давньою звичкою, прокидався задовго до схід сонця, коли ще спали і синички, і горобці, та брався до роботи: згрібав у купи листя, підмітав садові доріжки, посипав їх свіжим піском.

В житті дідуса Тото це була дев'яноста осінь. Але хіба хто міг, глянувши на худорляву, підтягнуту, завжди охайно вдягнену людину, сказати, що їй стільки? Признатися, він і сам не вірив у це. Коли його питали, як зумів уберегти дух та здоров'я молодості, тільки всміхався і казав, що цього ніколи не вдасться зробити ледачому. Хитрувато примружував око, додавав:

— Поки живий — іди!

І сам знову йшов. То в школи, то в дитячі садки, щоб разом зі своїми звірами принести дітям радість, відпочинок, насолоду. Або поспішав у зоопарк, у відділ атракціону — порадою чи прикладом допомогти молодим дресирувальникам. Іншого разу ввечері, одягнувши вечірній костюм, поспішав у цирк на виставу молодих артистів. Найчастіше піднімався на гальорку, щоб своєю присутністю не бентежити дебютантів. Тільки заховатися такій людині в цирковому залі дуже важко. Помітять і, лиш кінчиться виступ,— біжать; підкажіть, порадьте, як зробити номер кращим. І дідусь Тото нараз забував про свій вік, запалювався, молодів, починав уже щось метикувати.

А між усіма тими клопотами знаходив часинку, щоб завернути в лікарню до Юрія Сагайдака. Накине білий халат, підсяде до хлопцевого ліжка, і за якусь хвилину-дві між ними вже заструмувала така розмова, ніби вони однолітки. Тільки й того, що дідусь перем'ятий в усіх життєвих бувальцях, а Юрко лише пробує того щастя...

Прийшла осінь і в шкільне лісництво, правда, з деяким запізненням. Може, тому, що в глибокому вибалку затишніше, ніж на просторі. На Козацькій Могилі вже опало листя на кущі калини, сиротливо опустіло поле, оголилося гілля в сільських садках, а круг Білої Криниці ще горить і не згасає жовте полум'я на старих березах, трохи далі

бездимно палахкотить молода осичина. Дубки-нелині ті в наївності своїй юначій і зовсім не вірять, що недалекий той час, коли вдарять морози і в холодному повітрі закружляють білі мухи. Радіють: ще літо, он над нами летить біла пряжа...

Росина, що задумливо йшла берегом озера та спостерігала осінню красу білокриничанського яру, усміхнулася, подумки мовила:

— Так, так, літо... Але тільки бабине... Коротке, як мить... А заметіль — то струни бабиної пряжі... Напряли її крихітні павучки за ніч, вив'язали маленькі кошики і тепер сидять у них на килимах-самобранках, мандрують, щоб, зачепившись десь за дерево, звити собі тепле кубельце на зиму...

В ті дні до юних лісолюбів-білокриничанців прибув із Путинця Карл Іванович. З ковінкою в руці, у двофокусних окулярах, суконному темно-коричневому капелюсі та якійсь старомодній крилатці, він довго ходив то біля озера, то схилами яру, щось записував та замальовував у великому блокноті. Потім покликав Тетяну Степанівну та школярів.

— Те, що в землі, хай росте,— сказав задумливо.— Але далі, отам на свіжих терасах, треба садити інакше... Я ось тут дещо намітив...

Він енергійно відкинув полу розлітайки, дістав із кишені альбомчик, розгорнув його. На аркушиках був накреслений план нової ділянки, позначене озеро, уступи на схилах. На тих смугах види ідись кружечки, хрестики та інші позначки.

— Але в цьому вам зараз важко буде розібратися,— пояснив.— Це я для себе, де яку породу дерева треба посадити. А ось тут...

Старий перегорнув листочок. На розвороті альбомчика була ціла картина-пейзаж: здавен знайомі лісівникам берізки, дубочки, осики, ялини, сосни, а між ними і ті породи дерев та кущів, які вони бачили в Путинці — туї, срібні тополі, козацький ялівець, але все так закомпоновано, так розміщено, що кольори стовбурів, листу, шпильок та цвіту, підкреслюючи один одного, творили якийсь новий світ барв, їх поєднань і відтінків.

Школярі примовкли, вражені побаченим. Потім Росина тихо запитала:

— Невже наше лісництво може стати таким?

Карл Іванович, тримаючи у витягнутій лівій руці розгорнутого блокнота, глянув на дівчину:

— Стане! Обов'язково! І значно красивіше, ніж оцей мій убогий малюночок.

Карл Іванович був у якомусь особливо урочистому настрої. Зустріч із цими малими ентузіастами-школярами, що вирішили дати нове життя забутій, кинутій землі, пошматованій страшною хворобою ерозії, мовби повернула йому молодість. Саме тут, у шкільному лісництві, він побачив, що те, чому віддав своє життя — леліянню лісів, збагаченню їх асортименту, має живе продовження в оцих хлопчиках і дівчатках, які з таким інтересом, з блиском у очах дивляться на його замальовки, з такою увагою слухають його.

— В натурі все буде значно краще, ніж у блокноті,— повторив старий.— У цьому ви можете мені повірити. Я прожив довге життя і можу засвідчити багато чого.

Він закрив альбомчик і, засуваючи його в накладну кишеню піджака, здається, без ніякого зв'язку з попереднім, сказав:

— Людині, яка посадила дерево, дякуватимуть і внуки, того ж, хто погубив,— проклянуть і діти.

Старий лісівник вирішив затриматися в білокриничанців, щоб особисто керувати всіма посадочними роботами. Він склав детальну картосхему нової ділянки, вказавши місце кожному дереву і кущеві, разом із хлопцями-лісівниками — Романом, Онисимом та іншими школярами їздив по сіянці і власноручно вибирав їх. Садити ж на новій ділянці ліс вирішили в неділю разом із великою групою міських лісівників, які збиралися спеціально для цього приїхати в село.

ЧЕРВОНА ГВОЗДИЧКА

...Ось і прийшла та довгождана хвилина, коли Леонід Іванович дозволив Юркові назавжди залишити палату.

Для лікаря-травматолога — то теж кожного разу не буденний день, а якесь тихе внутрішнє свято. Одуження потерпілого триває місяцями. Місяцями ні вдень ні вночі не втихає боротьба за здоров'я, а часом і за життя людини. Ким ти вийдеш з того поєдинку — переможцем чи переможеним, тріумфатором чи поверженим? Адже в боротьбі щось гине в душі, серці. Того сторонньому не видно. Не завжди помітять і нову сивинку в чорному, каштановому чи русому волоссі медика. Тільки коли їх набереться багато, кажуть: "О, як рано ця людина постаріла!"

Немало тих сивин і в чубі Леоніда Івановича. Але цього разу він святкував перемогу. Хоч був того дня вихідний, прийшов до лікарні, щоб провести свого пацієнта Юрія Сагайдака, попрощатися з ним.

Щось є гарне, симпатичне в душі цього хлопчини, якась добра зірочка завжди горить в юнацькому серці і приваблює, манить до себе людей...

Багато проходить через його, лікареві, руки хворих. Чомусь одних пам'ятаєш довго, інших рідко згадаєш через кілька днів, тількино вони зникають з лікарняного приміщення.

Юрко з тих, кого, певно, скоро не забудеш.

У відділенні є своя бібліотечка. В ній і розважальні книжки, і серйозніші — кому яка краще підходить. І, здається, ніде в іншому місці і в інших умовах художня література не відіграє такого значення, як тут, у лікарні. Треба збудити всі сили людини на подолання недуги, всі до єдиної краплини.

Як це зробити? Ти вже використав дію хірургічного скальпеля. Ти пустив у хід ліки, найсучасніші, найефективніші. І все ж чогось дуже суттєвого не вистачає. Твій підопічний зневірився, втратив волю до життя, він, здається, зовсім не допомагає тобі в боротьбі. Тоді приходить слово, мовби стає поряд із скальпелем і ліками. Саме слово відкриває в людині утаємнені сховища додаткових резервних сил... Леонід Іванович в цьому переконувався не раз і тепер у своїй лікарській практиці широко користується силою емоційного слова, могутнім впливом художньої літератури.

За багато років, здається, найбільше допомагала йому оця читана і перечитана, з

пожовтілими листочками, із заяженими, заслиненими, аж почорнілими від частих доторків пальців книга "Як гартувалася сталь".

Читали її колективно і в палаті Сагайдака. Юрій був за читця частіше інших, хоч нерідко почував себе й недужим. Інколи підміняв його лікар Леонід Іванович.

І ось одного разу, коли познайомилися з розділом особливо хвилюючим, де розповідалося про виняткову мужність головного героя, Сагайдак сказав:

— І все ж, якби Корчагін жив у наш спокійний, мирний час, коли навіть немає на чому показати свій героїзм, він був би звичайним, непомітним, як і всі ми... Адже героїв, якщо хочете, народжують обставини...

Леонід Іванович здивовано подивився на хлопця:

— Де це ти таке вчитав чи почув? — запитав.

Сагайдак здвигнув плечима:

— Я сам так думаю... А ви як вважаєте?

Лікар замислився. Пройшовся по кімнаті, почав говорити, що поведінка героя залежить не стільки від обставин, як від характеру людини. Адже і в ті героїчні роки поряд з Павлом Корчагіним жили люди апатичні, байдужі до всього чи, може, просто вбогі душею і серцем, нездатні на подвиг високий, на злет стрімкий. Вони проходять крізь життя, так ні разу й не спалахнувши, не лишивши по собі сліду анінайменшого. Ніхто не згадає їх, не спом'яне. А Павка... Це людина зовсім іншого складу душі. Діяльна. Енергійна. Виповнена бажань, стремлінь, які кличуть її в незвідане, незнане. А пізнання отого незвіданого, незнаного, а тим паче невідомого, несумісне зі спокоєм. Отже, неминучі горіння, боротьба. Навіть у наймирніший, найспокійніший з першого погляду час... Боротьба в науці, в пізнанні, у будівництві нового життя, яке мало не щодня оновлюється. Значить, завжди в людському бутті є місце для мужності, для подвигу! Це може бути і у великому ділі, і в малому. Власне, малого подвигу не буває. Подвиг завжди великий... Навіть тоді, коли він стосується лише власного життя.

— Леоніде Івановичу,— обізвався Сагайдак, що досі слухав його припущення,— це ви вже говорите не як лікар, а як учитель... Але тоді скажіть мені: якби Корчагін жив у наші дні, то, може б, не Юрій Гагарін, а він, Павка, першим полетів у космос, га?

Леоніда Івановича схвилювало те хлопцеве міркування і наївністю своєю, і безмежною щирістю. Лікар не волів одбутися ординарною відповіддю, хотілося сказати щось своє, але цю мить навіть не знав, як це зробити. Мовчки глянув на хворого, а в того очі якісь мовби незрячі, тільки пошерхлі губи щось шепчуть, повторюють якусь фразу. Нараз уже голосно, зраділо гукнув:

— Ви чуєте, їхні й прізвища якось однаково звучать: Павка Корчагін — Юрій Гагарін... Можна і в рядок вірша вставити... От здорово!

...Все те Леонід Іванович згадав тепер, піднімаючись на другий поверх травматологічного корпусу. У коридорі раптом зустрів Юрка. Йшов хлопець на милицях, уже не в лікарняному, а своєму, домашньому одязі, тільки з білим халатом-накидкою на плечах. Поряд — батько, мати, чергові сестра та лікарка.

— О, Леонід Іванович! — гукнув весело, помітивши хірурга.— Як добре, що ви

прийшли...

Коли привітались, лікар сказав:

— Ну, так що ж, Юро, присядемо на щастя?

І першим опустився на тапчан, що стояв біля акваріума.

— Значить, вільному кораблю — велике плавання? — усміхнувся.

— Щоб дуже вільний, то й ні... Ось два якорі,— показав Сагайдак на костури.

— Про це я й хотів з тобою поговорити наостанку.

І лікар заходився пояснювати хлопцеві, як себе поводити. Казав притому, що тепер перший лікар собі він сам. Нога потребує звичайного фізичного навантаження, яке повинно систематично, але рівномірно зростати. Будуть ще болі, будуть труднощі, але найважче вже позаду.

— Проте екзамен,— м'яко зауважив Микола Петрович,— ще, здається, не кінчився?

— Тепер,— мовив хірург,— власне, zostалися... Як це у вас, учителів, називається?...

А, додаткові запитання...

Усі всміхаються.

— О,— продовжує Микола Петрович,— поки ми з Юрком одягалися, я встиг почути від нього сто запитань. І про школу, і про друзів... І от біда... Коли дізнався, що всі його міські товариші поїхали сьогодні в лісництво садити ліс, в одну душу: поїхали, батьку, й ми... Негайно поїхали...

— Так це ж прекрасно! — радіє лікар.— Звичайно ж, треба їхати і негайно... Свіже повітря! Свіже молоко! З-під корови... А ще краще, якби з-під кози... Це саме те, що треба!

Чергова лікарка підтримує:

— І справді було б доцільно пожити в селі...

Вона говорить це Миколі Петровичу і його дружині, а Юрко вже встав, простягає їй руку:

— Спасибі вам! За підтримку. І вам, Леоніде Івановичу, за все, за все!..

Тепер вони вже спускаються сходами на перший поверх великим гуртом.

Юрко підходить до гардеробниці, сивої, повнотілої жінки, віддає їй халата, вклоняється, дякує.

— В добрий час, Юрчику! — забирає жінка лікарняну накидку, і раптом захвилювалася, стала гортати товсту книжку, що лежить на столику. Знайшла між сторінками гвоздичку червону засохлу і знову гукає: — Юро, це ось тобі колись приносив друг твій. Такий повненький з фотоапаратом...

— А! — радіє Сагайдак.— Жора Вчорашній...

— Не знаю, як його ім'я... Леонід Іванович не дозволив нести квіти в палату, то я одну ось приборегла... На, візьми... Це твоя гвоздичка...

СВІЖЕ ПОВІТРЯ

Юркові таки вдалося вмовити батька та матір відразу ж поїхати в шкільне лісництво.

Стояла сонячна тепла днина бабиного літа. В лісівників трудовий день був у

повному розпалі: Карл Іванович, здається, забув про свій вік і від самого ранку невгомно поспішав між школярами, то спускався схилами вниз, аж до води, то піднімався вгору — все він повинен бачити, все проконтролювати.

Ями викопали ще кілька днів тому, і вони добре провітрилися. Елементарні правила садіння лісу сільські лісівники знали й самі. Їм не доводилося пояснювати, що при копанні ям землю треба скидати у дві купки: в одну верхній шар, у другу спідній, щоб потім верхній, родючіший, покласти вниз, ближче до корінців. Знали вони, що перед посадкою деревця і чагарник слід уважно оглянути і обрізати пошкоджені гілки та коріння. А от що зрізи варто змастити розчином спеціальної ростової речовини — гетероуксину, вперше почули від старого лісівника. Карл Іванович дав Онисиму та Романові кілька таблеток, розповів, що кожную з них слід розчинити у відрі води, додати туди глини та торфової трухи і все розмішати до сметаноподібної маси.

Але й це ще не все. Він привіз із Путинця разом із саджанцями в ящиках землю. Притому в кожному ящику був ґрунт, взятий з-під старого дерева певної породи. На ящиках крейдою було написано: дуб, ялина, кедр, ялиця, граб. І тепер, як садили саджанці, під кожне деревце сипали лопату-дві землі з-під тої ж породи дерева, що й саджанець. У цій землі, пояснював учений, живуть кореневі гриби, які сприяють кращому ростові молодняка.

Та найбільше турбувався Карл Іванович, щоб посадки велися точно за його дендрологічною картою. Напередодні він з Онисимом, Романом та Росиною в кожную ямку забили кілочок із записом назви дерева чи куща.

Кожен пакілець треба було лишити біля посадженого деревця чи кущика. За цим слідкували Роман та Онисим.

Коли дядько Лесь із хлопцями нагортали дамбу для другого ставу, вони прорізали траншею на скосах яру з одного й другого боку. Там тепер утворився спуск — доріжка. Нею і з'їжджав Микола Петрович у лісництво.

Юрко із завмиранням серця широко розкритими очима дивився у віконце дверцят. Улоговина, мов велетенський веселий мурашник, аж кишіла від школярів. Сонце щедро заливало світлом байрак. На дні його синьою барвою полискувало нове озеро, видно, хлопці не пропустили можливості зібрати води осінніх дощів.

Тільки-но машина зупинилася посеред дамби, Сагайдак відчинив дверцю, схопив милиці і за якусь мить уже спирався на них, стоячи на землі, озирався навсебіч з якимось дивно щасливим усміхом. Груди в нього високо підіймалися — він дихав часто і глибоко. Легкий повів вітру, чистого, п'яного, із запахом зів'ялого зела і далекого димку, огорнув його. Батько заглушив мотор, і тепер лемент дитячих голосів полився у вуха.

Чи то від хвилювання чи, може, від хмільної чистоти польового повітря, якого йому так не вистачало в лікарні, де навіть і стіни, здається, пропахли йодоформом, у нього запаморочилась голова, і він змушений був прихилитися до крила автомобіля, щоб не впасти.

Якусь хвилину їхнього прибуття білокриничанці не помічали. Та ось Сагайдак

почув, як над школярськими голосами нараз зметнувся чистий голос Росини:

— Юу-ра-а!..

Той крик лунко покотився по байраку, мовби придавлюючи всі інші звуки. Хлопець повернув голову праворуч на голос. Із верхньої тераси, змахуючи руками, немов крильми, бігло вниз дівча, в якомусь картатому платтячку, з темною косою, що підскакувала на спині.

Увагу школярів на обох схилах уже привернула машина. Юрко підняв руки, вітаючи друзів. І ще за хвилику зчинилося таке, як було, коли вони привезли в лісництво лосенят: з усіх боків школярі бігли на дамбу.

В Сагайдака очі заблищали, зір йому заволокло.

Росина першою підлетіла до нього. Нікого не соромлячись, мов це був її рідний брат, розпростерла руки, обвила шию й поцілувала в щоку, вся розпашіла, рожевощока.

— Здрастуй, Юрку! — крикнула вже потім, відсторонившись та простягаючи руку. — Ми тебе так ждали... Вже й озеро назвали твоїм іменем — Юркове! А я й дерева саджу: одне за тебе, друге за себе.

Вона ще щось хотіла йому сказати, але вже прибігли інші школярі, загомоніли, закричали, і голос її згубився в тому шумовинні.

Юрко почував себе щасливим. Не знав, кому відповідати, кому першому тиснути руку. Тільки вже потім, як шумлива хвиля збудження трохи спала, запитав і сам:

— А де ж це Жорка?

Вчорашнього не було. Він зіслався, виявляється, на те, що погано себе почуває, і не поїхав, лишився вдома.

Але на тому Юркові ніколи було зосередитись, бо Роман та Онисим уже запрошували його глянути на посадки.

На терасі Сагайдак зустрівся з Лебеденком, дядьком Лесем та Тетяною Степанівною.

— Ну, як, козаче? — озвався голова колгоспу. — Нога, бачу, погано слухається господаря... Гнутися в коліні не хоче...

— А ми її змусимо, гемонську, — кинув Юрко майже бравурно. Спираючись на милиці, витягнув уперед праву ногу, захилитав її в колінному суглобі.

Деся у глибині заболіло, хлопець поморщився, опустив ногу. Коли біль трохи втих, розповів, як його консультували лікарі з цього питання і що мусить сам робити. Сказав ще, що батько з матір'ю хочуть його послати на курорт, а він проситься сюди, в село. Коли б тьотя Пріся погодилася, аби якийсь час він пожив у неї, це було б йому найкраще...

...Юрко таки домігся свого — разом із мамою zostався в тьоті Прісі.

САМОТНІСТЬ

Незатишно живеться Жорі Вчорашньому на білому світі.

І в усьому винна ота історія з Сагайдаком. Не сталося б нічого з ним, і Жорка почував би себе, як кажуть, у своїй тарілці. Ходив у школу, відвідував гурток юннатів, інколи заглядав до дідуса Тото, — і все було б нормально. Так, отже, вдарив грім

Сагайдакової біди, саянула блискавка, і те, що раніше лежало непомічене, нараз усім упало в око.

Жорка Вчорашній — зрадник, відступник, дрібна душа — і ще чого тільки не говорять, не думають про нього — і в школі, і в гуртку юннатів, і, мабуть, у шкільному лісництві. А за що? За те, що приніс Юркові Сагайдаку в лікарню квіти? Що ж у тому поганого? Ніхто цього не зробив, а він прийшов із букетом. Так ні ж, не квіти зараз потрібні, бачиш? Ну що ж, не квіти, то й хай буде: як наше не в лад, ми з своїм назад.

Так говорила мама, так і він готовий повторити. У нього теж є людська гідність!

Правда, ніхто ніяких докорів йому не висловлював. І отих слів — "зрадник", "відступник" жодна душа, жоден чоловік не промовив прямо й відкрито. Але хіба Жора Вчорашній такий телепень, щоб не відчувати без слів, що всі носять за душею проти нього ті каменюки? Його не помічають, дивляться й не бачать — мовби він прозорий чи яка невидима людина. А інший тільки скривиться, зміряє очима з ніг до голови і відійде. Ну, що ж, хай іде! Він, Жорка, теж ні до кого не піде на поклін, навіть до Юрка.

Не раз міркував сам із собою в такий спосіб... Інколи з'являлись заперечення: стривай, а при чому ж тут Сагайдак? Вони ж не бачились від того дня, як потерпілий потрапив до лікарні. Може, у хворого немає ніяких претензій до нього, Вчорашнього?

Зітхав, замислювався. Та від тих міркувань все ж не робилося затишніше.

Єдиний, хто й сьогодні зберігав, здається, давні почуття, був дідусь Тото. Коли б Жорка не зайшов, старий дресирувальник лишався і уважним, і сердечним. Проте часом хлопцеві все-таки здавалося, що в душі артиста теж живе хробачок неприязні. Зауклений, туго заснований, наче кокон шовкопряда, знімілий, та тільки до слушної хвилини. Колись оживе, зробить дірочку і випурхне метеликом, щоб ужалити болючим докором...

Жорка останній час уникав побачень і з дідусем Тото.

Друзі пізнаються в біді! Тепер ту фразу готовий повторити кожен. І в ній тисяча шпичаків, спрямованих проти Вчорашнього...

Якогось дня на перерві підійшла Галя Сороканіжка і заговорила. Він внутрішньо зрадів. Питала, чи не забув, що колись обирали лісничим.

— Ну то й що? — з відчуженістю та недовір'ям блимнув на неї спідлоба.

— Як що? Міг би поцікавитися, що робиться коло Білої Криниці...

— А що я з цього матиму? — вирвалося необачне, давнє та звичне.

Але нараз осікся, помітивши, як брови в Сороканіжки почали хмуритися. Говорив уже інше: мовляв, що там цікавого пізньої осені? Дощ, мряка... Тут он що робиться, а там...

Вони стояли в шкільному коридорі, біля вікна. По шибках кривулькувато збігали дощові патьоки. Зрідка пролітали мокрі метелики снігу. Надворі справді було холодно, незатишно. Вчорашній та Сороканіжка мовчки дивилися в шкільний двір — на лавки, голі дерева, асфальт, уже вкриті сірою сніговою кашею.

— Крім того, там є наш представник — Юрко. Він теж лісничий, от хай і наглядає...

— А тобі байдуже? Подумав би про колишнього друга...

Жорці гострим ножем кольнуло в серце "колишнього". Значить, усі його підозри не даремні. Колишній! Певно, так думає не лише Галя, а й увесь клас? Та разом з усіма, либонь, і сам Сагайдак...

Крива усмішка ковзнула Жорчиним обличчям і нараз погасла в тумані смутку та образи, що залили хлопцеві лице.

— Якщо колишній, то кому потрібні ті провідини?

Галя пильніше глянула на Вчорашнього.

— Ображаєшся? Я просто так сказала. Якщо ти думаєш інакше — доведи, переконай.

— Кого?

— Всіх!

— І не збираюся...

— Дарма,— зітхнула Галя.— А я думала, що ми з тобою найближчими днями поїдемо до Білої Криниці... Глянемо на лісництво... І, головне, побачимося із Сагайдаком.

Тепер уже Вчорашній уважніше придивлявся до дівчини — що там, за її словами, криється, чи не причаїлися які колючки, не визирає бажання підняти на кпини, посміятися? Обмацував поглядом очі, блукав обличчям. Здається, ні. Школярка дивилася прямо й відкрито, чекала його відповіді.

— Ти гадаєш, Юрко зрадіє нашому приїздові? — запитав.

— Не знаю, чи могому, а твоєму — безперечно. Ви скільки ось не зустрічалися з ним...

Вчорашній ступив ближче до Сороканіжки.

— Але як це зробити, Галю? — поцікавився вже з повним довір'ям,— мені теж хотілося б поговорити з Юрком.

— Хіба це складно? Туди ж ходить автобус...

Кожної неділі до Сагайдака навідується батько. Можна було б попросити Миколу Петровича узяти їх із собою. Але найкраще, якби втрапити, коли в хлопця не буде нікого. Тоді й розмові ніхто не заважав би. Може, поїхати серед тижня?

— Як це серед тижня? — збентежився Вчорашній.— Уроки ж...

Можна й учителям пояснити все. У неділю автобус переповнений пасажирами, а в будень вільніше. Хіба ж не зрозуміють? Не заради ж розваги їдемо, а з почуття обов'язку перед товаришем...

Тієї хвилини пролунав дзвінок, що кликав до класу. Так і не встигли домовитися. Тільки вже на порозі Галя кинула:

— Давай думати, Жорко, про це.

Вчорашній після тої розмови таки справді задумався. Зустріч із Сагайдаком трохи бентежила. Ну а що, коли Юрко питає: "Жоро, чого ти за стільки часу ні разу не навідався до мене?" Що він відповість? Не говорити ж про образу на лікаря, про те, що школярі насміялися з нього за квіти.

У Жори було мультко на душі.

Галя ж кожної днини згадувала Юрка. І жаліла хлопця, і водночас гнівалась на нього. Навіщо йому було тікати в село? Хіба не краще вдома? Чи вже так мало тут свіжого повітря? Та й з молоком можна інакше вирішити. Не подобається магазинне, будь ласка, купуй на базарі з-під корови... Врешті, якщо вже захотілося так козиного, то й тут можна знайти. Але ж наскільки зручніше жилося б Сагайдакові вдома. Вона, Галя, щодня носила б уроки, розповідала, що чула в класі... Так ні, гайнув до Білої Криниці... О, вона здогадується, що не молоко й не сільське свіже повітря найбільше вабить туди Юрка. Сильніше за все тягне тамтешнє товариство, і, передусім, Росинчине.

Хоч усе те біллю пекло серце, все ж діяльно готувалася до поїздки. Ходила на автобусну станцію дізнатися, коли і як курсують у село машини. Щоденно два рейси — туди й назад.

Якогось дня знову підійшла до Вчорашнього.

— Ну, як, Жорко, надумався?

— Та думав... Мамі сказав — почала допитуватися, хто ще їде, чи не заблудимось, бува.

— Де ж ми заблудимось? Хай мені доручать наглядати за тобою, і все буде гаразд. Так і скажи їй.

ЮРКОВЕ ПОСЛАННЯ

Галя, як і раніше, не цуралася старого артиста. Не минало й тижня, щоб не завітала. То принесе якусь новину із зоопарку, то прибіжить просто допомогти доглянути за тваринами.

Коли вже почалися морози і земля остаточно задубіла, дідусь Тото якось запитав:

— Чи ти знаєш що-небудь про Сагайдака?

— Крім того, що його місце на парті поряд із Жоркою Вчорашнім порожнє, більше нічого...— відповіла дівчина.

— А чого ж туди ніхто не сідає? Чи, може, то остання парта в класі, для найгірших учнів?

— Зовсім не остання, а третя. Просто із Жоркою тепер ніхто не хоче сидати.

— Чому ж? — здивувався старий артист.

— Його вважають зрадником,— відрізала з притиском Сороканіжка.

Дідусь Тото насторожився:

— За що це така кара?

— За Юрка,— все так же сухо промовила дівчина.— Тепер його в класі лише терплять — не більше.

Дідусь Тото усміхнувся:

— То ти вже не гнівайся на хлопця. Може, він і сам шкодує, що все так трапилося?

— Шкодує? Навряд! — махнула рукою.— Дуже вже в нього дрібнесенька душа, зате думки про себе самого надто високої... Ми всі, не змовляючись, мовчки зневажаємо Вчорашнього.

— Значить, думаєте, що в нього чорна душа?

— Майже...

— Так, так...— похитав головою старий.— Але часто, Галю, швидкий суд буває неправий. Ну та хай, про це іншим разом, а зараз візьми почитай Юркове послання.

— Де? — аж підскочила Сороканіжка.

— Он, на столі. Читай уголос, я ще раз послухаю.

Галя миттю схопила листа. Він був великий, на кількох аркушах із зошита. Присівши на стілець, почала читати.

— "Любий дідусю Тото!

Вчора у нас ішов сніг. Тепер стовпи у воротах наче дядьки в білих папах, яких я бачив у кіно. А інші стовпчики теж у світлих хутряних шапках, тільки менших.

Спочатку я школу не відвідував. Уроки приносили Роман та Росинка. Ми їх майже завжди вчили разом. Коли мені було щось зовсім незрозуміло, то розказувала Тетяна Степанівна.

А цей тиждень я вже і в класі буваю. Мене записали в журнал і викликають, як усіх сільських школярів.

До школи мене послав Лебеденко. Він сказав, що коли коня довго тримати спутаним, то розучиться ходити. Мама ще хотіла, щоб я лежав, а Олександр Юхимович посадив мене в машину і повіз на уроки. Кілька днів так одвозив і привозив. Якщо машина була зайнята, прислав підводу. Роман теж підкочував зі мною. А сьогодні не було ні машини, ні коней. У школу прийшов Лебеденко і сказав, що будемо йти пішки, бо йому теж треба до Білої Криниці, подивитися, що робиться в лісництві.

Казав мені, коли нога дуже заболить, щоб я брав його "під крендель". Та я всю дорогу шкутильгав сам, тільки спирався на палицю. А Олександр Юхимович розповідав усю дорогу, як він партизанів при німцях і як їм було важко, бо часто доводилося і спати на снігу біля вогнища, підстеливши під себе лише соснове гілля, і по кілька днів нічого не їсти. Взагалі він, цей дядько Лебеденко, видно, геройський чоловік, хоч ніколи й не показує цього.

Романові на минулому тижні добре перепало на горіхи від мами. Ми з ним та Онисимом робимо шпаківні й годівниці. Роман каже, що для цього годяться лише старі дошки. Так він поруйнував усю загороду в городчику, ще й од дороги кілька шалівок прихопив. Коли б не дядько Лебеденко, йому б ще більше нагоріло. А так тьотя Пріся лише одчубарила його. Та голова колгоспу сказав, що то нічого — за битого двох небитих дають, а дощок він випише нових, то тьотя й заспокоїлася.

Шпаківень і годівниць нам треба багато. Онисим думає стільки наприманювати пташок у лісництво, щоб гусениці не було порятунку.

В ярах тепер уже роботи ніякої. Все покрив сніг. Туди прибіг був заєць, так дядько Гемор його застрелив.

Роман та Онисим вважають Гемора за злого, недоброго чоловіка. А мені здається, що це не зовсім справедливо. Хоч я колись і катався на його козах, але як мені треба козячого молока, то тітка Гемориха носить його щодня по півтора літра.

В яру коло Білої Криниці один солдат, тата мого товариш, на прізвище Кочубей,

загубив у війну портсигар, а в ньому орден і комсомольський квиток. Так хлопці хочуть усе те знайти. Однак у них нічого не виходить. Уже й у районній газеті писали, щоб той Кочубей Іван обізвався. А відповіді поки що немає.

Нога моя застається лінивою і в коліні згинатися не хоче. А дядько Лебеденко і тато кажуть, що ту лінь можна й треба збороти. Не знаю, чи вдасться мені.

Були б оце ви поряд зі мною, дідусю Тото, як у лікарні, я ще багато б чого розповів вам та попитав би у вас. А писати вже втомився. І нога чомусь болить. Тільки все одно я їй спуску не дам.

Може, до вас коли навідаються Жора й Галя Сороканіжка, то скажіть їм, що я за ними скучив.

На тому бувайте здорові та щасливі.

Юрко Сагайдак".

золотники

Тетяна Степанівна та Росинка все ще жили в будиночку лісництва. Дядько Лесь привіз туди дров та вугілля, а тепер щодня приходив, як він казав, "перевідатись", та знаходив собі якусь роботу — то сніг відкидає на східцях, то проб'є ополонку в ставку, щоб риба не задихнулася. А інколи приїжджав бульдозером, згортав замет на спускові до яру, прочищав дорогу понад озером.

Сьогодні після уроків з'явилися в засніженому байраку і хлопці — Роман, Онисим та Юрко, привезли на санчатах годівниці для пташок. Роман з Онисимом тягли поклажу, а Сагайдак примостився зверху. Так і з гірки спустився, трохи, було, не перекинувшись.

Коли вже стояли біля ставу, Роман озирнувся навсебіч. Урочиста тиша і спокій заливали шкільне лісництво. Вночі випала пороша, і тепер крутосхилля ніжилося в іскристій стерильнобілій чистоті. Дубки-нелині в жовтих кожушках листу, зеленівіті ялини та сосонки здавалися хлопцеві шеренгами стрільців, що, накинувши маскхалати, ішли в атаку.

Але то було тільки миттєве враження, бо Онисим уже розвантажував сани, кликав на допомогу й Романа.

За кілька хвилин хлопці заходилися вішати пташині їдальні та насипати в них харч. Юрко дуже шкодував, що не міг разом із друзями підійматися терасами, хоч унизу теж кілька полицок влаштував. Потім, спираючись на ціпок, задумливо слідкував, як крилаті мешканці освоювали годівниці. Прилетів один горобчик, сів на полицку, клюнув зерняток, скуштував хліба і нараз закричав:

— Цвірінь! Цвірінь! Я знайшов щось смачне, поспішайте, летіть сюди до мене!

Потім знову взявся до корму. Тільки щось не їлося йому в самотині. Ще раз гукнув, уже голосніше та закличніше. І за хвилину примчав компаньйон.

— Жив! Жив! Що тут у тебе доброго?

— Е-ге-ге... У-гу-гу... — відповів йому перший. — Ти тільки покуштуй, яке пахуче зерно, що за смакота оці кришки!

Другий швидко застукотів дзьобом по дощечці, хитнув вдоволено головою. Він був-

таки, мабуть, зголоднілий, бо аж затанцював від радості.

— Цім, цім, цім! — заторохтів.— Та це ж і справді смачно! Але ти глянь: тут не одна така годівниця. Он поряд ще, і он, і он...

Майнув горобчик до тих, та скоро повернувся назад.

— Цім, цім, цім! — пританцьовував у якомусь гарячковому ритмі.— Я зараз гукну всіх наших. Вони там, на путівці, потрошать стебла нехворощі та пажитниці.

І з тим гайнув.

За якусь хвилюк прифурчав цілий табунець горобців. Скільки радості, захоплення! Зойки, вереск, писк, метушня...

Слідом за горобцями почали злітатися й синички. Вони чіплялися за шматочки сала, що Роман та Онисим попідв'язували на гілочки дерев, зі спритністю циркових акробатів погойдувалися на них догори ногами, перегукувалися срібнотонно, залюбки ласували делікатесами.

Уже й щиглик з'явився, а невдовзі кілька красноперих з чічками на головах омелюхів сіли на годівниці, мовби туди хто кинув зимових червонощоких яблук.

Сагайдак з цікавістю слідкував за веселою метушнею пернатих. Чи ж вони й справді перемовляються між собою так, як оте йому здається? Чи мають горобці свою горобину мову, а синички користуються іншими, тільки їм зрозумілими словами? Чи, може, як і люди, хоч живуть на різних континентах, а знаходять спільні "слова", щоб порозумітися між собою?

Пригадалося, як не раз доводилось спостерігати: скрадливо припадаючи до землі та хижо позираючи вузькими щілинами очей навсебіч, від куща до куща чалапає дядьків Геморів рудий кіт. Його помітила маленька сіра пташка чечітка, зойкнула, злетіла на найвищу тоненьку галузку шелюги, тривожно зацокала. І всі крилаті, що були в кущах,— всі однаковою мірою зрозуміли той сигнал небезпеки. Де ж ворог? Горихвістка високо пурхнула над котом, на якусь мить повисла грудочкою, щоб краще роздивитися рудого бусурмана, і нараз залементувала на весь вибалок, хоч уже й іншим голосом, не схожим на чечітчин. І сорока, що тої хвилини перепурхувала саме з дерева на дерево та визбирувала гусінь, зрозуміла обидва голоси, вирішила, не вдаючись до деталей, просто полетіти далі від небезпеки.

Значить, ті кілька тривожних чечітчиних звуків, підтверджених горихвісткою, доступні всьому пташиному царству?

А інші горобину розмову, приміром, синички розуміють? Чи можуть голуби перемовлятися з воронами, сірі качки з білими лебедями?

Юрко, накульгуючи, ішов доріжкою, прогорнутою в снігу бульдозером, поглядав на птаство, що вертілося біля годівниць, на Романа та Онисима, котрі, перемовляючись, продовжували припасовувати їх на деревах. Іскрився, мінився, спалахував і гаснув міріадами вогнів чистий сніг. А в хлопцевій голові все роїлися думки.

Згадалося, як одного разу він у зоопарку стежив за черепахами в тераріумі. Було їх там дві. Одна, ввібравши голову й ноги в панцир, мабуть, дрімала, а друга в протилежному кутку порпалася в піску. Потім повагом полізла до соні, шкрябнула

кілька разів кігтиком збоку панцир. І та зразу ж ожила. Висунула голову й ноги, полізла в той самий закуток, де щойно була інша, і також заходила длубатися в землі.

Отже, вони таки перемовились одним їм зрозумілими сигналами.

"Скільки таємниць навколо нас у природі! — думав хлопець. — Скільки незрозумілого, невивченого, незвіданого! Але чи прийде коли час, що людина навчиться розмовляти з мешканцями неба — птахами? Встановить цілковите взаєморозуміння із звірами?"

Якби між ним, Юрком, і бурим ведмедем було повне довір'я, хіба клишоногий посмів би шарпнути його ногу? А так...

Юрко знав, що розгадати пташину мову, налагодити між усім живим на землі довірливий контакт — річ не проста. Але ж може він, Юрко Сагайдак, вивчити, наприклад, англійську мову? Вистачає ж у нього й сил, і терпіння на це. Коли ще не ходив до школи та зустрів би на вулиці якогось лондонця, слова іноземця здалися б йому дивним белькотанням. А тепер при зустрічі уже й порозумівся б із ним, не лише збагнув, про що питає незнайомиць, але й сам дещо сказав би. Хай і важко, хоч говорив би заїкаючись та мекаючи, але все ж нічим не лишився б...

Поскрипує сніг під ногами та палицею в хлопця, чисте, з духом соснової хвої, повітря лоскоче ніздрі. А Юрко нічого того вже й не помічає. Думає про те, що все одно рано чи пізно, але навчиться людина розуміти й чечітку, і степового орла, що прилітає до них на Козачу Могилу, і перемовлятиметься з ними. Бо якщо у володаря світу вистачило снаги відірватися од землі, злетіти в космос, ступити на іншу планету, ще вчора таку загадкову й незвідану, то хіба ж не знайдеться мудрості проникнути в таємниці розмови птахів? Стане і снаги, й мудрості, вистачить і терпіння, й знань, бо, як каже дідусь Тото, людина — то єдиний бог на землі, якому все підвладне...

Ті думки породжували в Сагайдака особливий настрій, виповнений духом енергії завзяття, бажання щось робити, діяти. Під час хвороби, вимушеного лежання в ліжку він був схожий на струмок, русло якого перегородили чимось важким, грубим. Вода все прибувала й прибувала, а виходу не було. І ось тепер одужання мовби прорвало ту загату, повінь хлопчачої енергії, емоцій, бажань та мрій ринула у проран.

Лікар Леонід Іванович якось говорив, що людське буття — то щоденна боротьба, щогодинне змагання, котрі існуватимуть, скільки й віку на планеті нашій, бо то головна рушійна сила всього живого. Забери ту потребу боротьби — і все на землі зупиниться, як зупиняється годинник, в якому вийняли пружину чи зняли гирю.

Але ж і ти, Юрку, теж частинка, найменша, найдрібніша, але все ж краплинка в тому безмежному океані, який ми називаємо Всесвітом. Значить, закони всього живого стосуються й тебе. Якщо так, то за що ж ти маєш боротися, шановний Юрку Сагайдак?

Гм, теж мені — питаєш... За те, щоб отак легко бігати схилами яру, як ото мотаються Роман та Онисим. їм про це нічого й думати, вони, бачиш, сповна користуються тим, що дано їм від народження. А для тебе — то вже щастя, ти необачно, нерозсудливо згубив його, і тепер...

Пам'ятаєш хірурге: хвороби заходять у нас пудами, а виходять тільки золотниками?.. Чи ж стане в тебе терпіння, щоб кожного дня знайти отой золотничок втраченого здоров'я, до вчорашнього додати сьогоднішній, а потім ще і ще?

Юрко подумки питав сам себе і сам собі відповідав. Але в цю мить тільки стиснув у руках ціпок, та так, що аж пальці побіліли.

— Чого ж ти там прогулюєшся, байдикуєш? — гукнув Роман.— Давай сюди ближче санчата з годівницями!

— Зараз! — крикнув Юрко, наполохавши пташок.

Коли віз поклажу, ступав широко й енергійно, і за кожним кроком мовби хто гострою голочкою штрикав у коліно. "Нічого, нічого,— міркував з непохитною наполегливістю,— оце і є ті тисячні долі золотника, котрого маєш сьогодні відвоювати у хвороби!"

ШЕРЛОК ХОЛМС І РОМАН

Хоч на лист, опублікований у районній газеті, в якому просили обізнатися Івана Кочубея, хлопці відповіді так і не отримали, все ж портсигар, комсомольський квиток і бойовий орден Слави відважного солдата не давали спокою Романові.

Якоїсь ночі аж наснилося, що все те уже в нього.

Ото зрадів!

Чомусь поніс знахідку у військкомат. Сивий воєнком із зірками підполковника на погонах зацікавлено вислухав учня, з інтересом оглянув принесене. Подібне, мабуть, не часто траплялося в житті військового. Він був схвилюваний. Підвівся з-за столу, простяг руку:

— Від імені Збройних Сил Радянського Союзу,— сказав з якимись урочистими нотками в голосі, потискаючи Романову п'ятірню,— висловлюю вам, товаришу, подяку!

І потім додав, що Івана Кочубея обов'язково розшукають, хоч би де він жив, і все вручать законному господарю.

Якась сонячна світлінь заливала тієї хвилини Романове серце.

Коли підполковник нарешті пустив хлопцеву правицю, той, зворушений сердечною увагою військового комісара, вдоволений собою і зробленим, хвацько козирнув. І ту ж мить із жахом згадав, що шапка в нього не на голові, а в лівій руці. Зрозумівши, якої непростачної військової помилки допустився і яким неуком, певно, виглядає в очах цього сивого, бувалого і, звичайно ж, заслуженого командира, спалахнув від сорому. Ладен був провалитися крізь землю.

Ті почування ніяковості були такі сильні, що нараз прокинувся. І великий жаль огорнув його. Так шкодував, що все лише сон...

Знову заплющив очі, хотів заснути, щоб продовжити радість, але сновидіння вже не повторилося.

Однаке те короткочасне марево, зігрівши учня сонцекришталевою чистотою, ще більше утвердило його на думці, що пошуки треба продовжувати.

Де б тепер не був: заходив до сільмагу чи в клуб, потрапляв до колгоспної контори чи на ферму, коли помічав там гурт курців, придивлявся — чи не вийме хто з кишені

портсигар. Але, як на лихо, курці найчастіше витягували звичайні пом'яті, притерті паперові пачки.

Та воно й зрозуміло. Якщо в кого і є той срібний портсигар, то чи ж носитиме він його щодня із собою? Ще загубить... Значить, та штуковина спокійнісінько лежить собі вдома, а курець обходиться магазинною упаковкою, щоб потім, як скінчаться цигарки, зім'яти та викинути її геть.

Врешті одного дня Роман надумався, що пошуки слід продовжувати, вдавшись до деякої тактики розвідника.

Онисим засміявся:

— Е, тебе, я бачу, починає мучити слава Пінкертон чи Зорге...

Той сердився:

— До чого ці дотепи? Краще послухай, що я тобі скажу...

І став пояснювати, як можна дізнатися, чи зберігається в кого в селі портсигар Івана Кочубея та все, що в ньому знаходилось.

— Одному,— казав далі,— це не під силу. Отже, до пошуків слід залучити всіх лісівників, які чули розповідь Миколи Петровича, а потім і решту школярів. Хай кожен із них принесе в школу на кілька днів увесь курильний інвентар діда, батька, брата чи хто там із чоловіків був або є в сім'ї.

Онисим штовхнув Юрка, чмихнув:

— Ти чув: "курильний інвентар"! Роман збагачує словник української мови...

Але Сагайдак підтримав Романа:

— Давай, давай, кажи. Шерлок Холмс теж був непоганий чоловік!

Роман продовжував. Хай кожен розпитає у старших історію предмета та коротенько запише її. Ясна річ, що не в усіх сім'ях є учні. Тоді школярам доведеться обійти і сусідів на своєму кутку, щоб жодне подвір'я не лишилося поза увагою.

Коли всі ті експонати будуть зібрані, покажемо їх Миколі Петровичу, і якщо серед них виявиться Кочубеїв срібний портсигар з підковою на кришці, він, безперечно ж, пізнає його.

— Е, бачу, Роман таки добре придумав,— погоджувався уже й Онисим.— Але чому до цього часу не з'ясував, що саме маємо шукати — срібний портсигар чи срібну табакерку?

— Микола Петрович,— пояснював Роман,— теж не уточнив тоді, що було в Івана Кочубея — портсигар чи табакерка. Та, зрештою, хіба між ними велика різниця? Кишенькова табакерка, може, трохи більша за портсигар, от і все...

— Я думаю, Роман пропонує добре діло,— зауважив Сагайдак.— Дійсно, так можна дещо прояснити...

Росина, яка теж була з-поміж хлопців, пропонувала й свою допомогу в тому пошуку. Передусім вона дізнається про "курильний інвентар" дядька Леся.

— Можеш не старатися,— махнув рукою Онисим,— у нього нічогісінько, що могло б нас цікавити, немає. І в тата нашого також. Кілька кисетів, кресало, трут і камінець, правда, десь валяються. Але те все нам не потрібне...

Росина усміхнулася:

— Ну, коли так, то я зайду до найближчого сусіда — дядька Гемора.

— Зайди, зайди,— кивав головою Онисим,— він на тебе Сірка свого з прив'язі спустить...

— Росино,— обізвався Сагайдак,— може, ти візьмеш іншу справу — збиратимеш від школярів принесене?

Дівчина погодилась. Тоді Юрко сказав, що про дядька Гемора він сам розпитає, коли Гемориха принесе молоко.

— Ну, до діла! — радів підтримці Роман.— З завтрашнього дня починаємо!

Та операція від кількох днів, як планували спочатку, затяглася на кілька тижнів. Правда, й розголосу та розмаху набрала несподівано широкого.

Спочатку в селі дивувалися: що це в дітей за нова витівка? То було лісництво, тепер інше...

І на дідька їм знадобилося оте причандалля курців?

Все ж корилися — що поробиш, коли такий вік настав. Усі щось шукають, розкопують, збирають старовину. Хай буде...

І хоч із усміхом, все ж розповідали давні, вже припорошені пилом часу, історії кисетів, табакерок, кресал, люльок та всього іншого.

І між тих домашніх балачок спливала в пам'яті теж припорошена й призабута вже давня бувальщина, як у буремну горобину ніч було зірвано під березами в яру коло Білої Криниці фашистську батарею.

Мружилися людські очі від захоплення. О, то був навдивовижу сміливий наскок кількох наших відчайк, імена яких так і лишилися невідомими у селі... Коли школярі називали ім'я Івана Кочубея, їхнього земляка, що керував нібито цією операцією, люди тільки знизували плечима: такого прізвища щось не чували...

Для реєстрації речей Росині довелося завести цілий журнал. Записувала до нього, хто і що приніс, а до самих речей наклеювала, за порадою Тетяни Степанівни, порядковий номер.

Роман радів. Серед усього того було кілька портсигарів — білих, з підковами на кришках, і котрийсь із них, мабуть же, й належав Івану Кочубею.

ЩАСТЯ ЗАВЖДИ КОРОТКЕ

І все-таки Юрко часто скучав за домівкою, за школою, за класом, за друзями своїми міськими. Уявлялося: це ж вони поприбігали з уроків, повикопували домашні завдання і гайнули на дворову ковзанку катюжити шайбу. До чого ж узимку то цікава гра — незчуєшся, як і смеркати почне, вечір прийде, і вже треба поспішати до хати. А тут...

За тепла кожного тягло шкільне лісництво. Тепер же воно лежить припишкле, затихле, зав'южене снігом. Правда, й зараз туди збігаються лісівники: то в годівниці харч принесуть, то приходять поспускатися на лижах чи санях з гірки. Але всі ті розваги не те, що хокей!

У тому настрої і стояв Сагайдак з хлопцями та Росиною коло Білої Криниці та вголос згадував про свій дворовий спортивний майданчик.

— У вас це діло просте,— зауважив Роман,— підключив шланг до водопроводу, полив землю на подвір'ї, от і ковзанка готова. А тут — спробуй натягай цеберкою з колодязя води...

Юрко нахмурився.

— А вам,— підняв ціпка рвучко,— тільки отам на ставку розгорни сніг — і вже каток готовий...

Роман з Онисимом презирнулися: мовляв, і справді, вони про цс й не подумали якось. А через хвилину гаряче гуртом розмірковували, як і що там можна влаштувати. Попід берегами очистити трасу для ковзанярів. Посередині — майданчик для хокеїстів.

— Так тоді вже,— гарячкував Роман, який зразу ж запалився тією ідеєю,— треба й крутілку...

— Звичайно,— втрутилася в хлопчачу розмову Росина,— для дівчаток.

— Правда, снігу багато треба перевертати,— почухав потилицю Роман.— З півметра, мабуть, буде...

— Нічого,— махнув рукою старший лісничий,— хіба ж нас мало у школі?

— Зробимо все те,— мрійно продовжував Роман,— встановимо плату за користування спортивними спорудами...

— Яка там ще плата? — обурився Сагайдак.

— Обов'язково! — наполягав Роман.— Ідеш у лісництво пограти в хокей, покататися на крутілці — обов'язково прихопи щось в кишеню для пташок у годівниці: зерна, хліба або чогось вареного...

— Ну, так можна...— погодився Юрко.

Поки хлопці сперечалися про все те, прийшов дядько Лесь. Лісівники розповіли йому про свій задум. Тракторист вислухав школярів, додав і своє:

— Тоді слід електрифікувати всі ваші споруди. Поставити стовпи, а на них почепити електроліхтарі, щоб можна було і ввечері коли покататися...

— Це вже зовсім буде як у нас у місті! — усміхнувся Сагайдак, радіючи, що його пропозиція припала всім до серця.— От якби ще тільки музика...

З музикою, певно, нічого не вийде, бо це ж комусь треба скніти біля магнітофона чи програвача. Порішили музичного оформлення поки що не робити, а за все інше взятися цієї ж неділі. Та перед цим треба було порадитися і з Тетяною Степанівною.

Зайшли в лісницький будиночок.

Вчителька сиділа за столом, працювала. В кімнаті було тепло, стояв дух літа — пахло шавлією, м'ятою і ще чимось невловимим. То, мабуть, гербарії, складені в шафі, у верхній частині якої за склом виднілися томики — зрізи деревини, подаровані Карлом Івановичем, настоювали повітря духмяним ароматом. А може, додавали ще й квіти, котрі красувалися на підвіконнях, бо пеларгонія і глоксинія саме розкрили рожево-білі суцвіття.

Тетяна Степанівна уважно вислухала школярів. Вона не заперечувала проти задуму, тільки, поглядаючи час від часу на Юрка, мимохіть жаліла хлопця. Звичайно ж, школярі залюбки стануть на ковзани, ганятимуть шайбу, а він, Юрко, тільки

дивитиметься. Може, Росинка прочитала ту думку в маминих очах, а може, й сама дійшла до неї, тільки нараз висловила її хлопцеві. Тетяна Степанівна гадала, що це завдасть зайвого болю Юркові. Але він нітрохи не збентежився, здається, був цілком готовий до того. Схопився із стільця, поклав ногу на сидіння так, що вона вільно звисала нижче коліна, і захилитав її вгору-вниз, вгору-вниз.

— Бачите? — закричав радісно. — Он яка вона вже в мене! А в лікарні ж ледь-ледь ворушилася...

Тетяна Степанівна зустрілася поглядом з дядьком Лесем. Вони зрозуміли одне одного ту ж мить. Ох, до ковзанів ще так далеко!

А в Юрка таким ентузіазмом горіли очі, він так радів своїй перемозі, що вчителька жодним порухом не хотіла видати свого сумніву, тільки сказала:

— Так це ж дуже добре!

Юрка ті слова ще більше підбадьорили, він дивився на Росину і казав переконано: звичайно, кататиметься поки що на крутілці... Але прийде час, коли і йому потрібні будуть гаги чи снігурочки!

Нараз Сагайдак чомусь задумався:

— Тетяно Степанівно, — спитав, — що таке золотник?

— Золотник? — вчителька здивовано звела очі на школяра. — Давня міра ваги, Юро. Люди колись казали: малий золотник, але дуже дорогий, на вагу золота.

— Так, так, — зітхав хлопець. — На вагу золота...

Він відвернувся...

Школярі вирішили спорудження спортивного майданчика розпочати у найближчу ж неділю.

На щастя, той день випав погожим. З самого ранку сліпучо засвітило сонце, і засніжене село спалахнуло у сяйві зимових блискіток. Але те мало хто бачив із школярів — всі були зайняті уроками. А о дванадцятій зібралися в лісництві.

Коли Юрко прийшов туди, побачив, що дядько Лесь уже встиг привезти до озера чотири стовпи. Стояло в лісництві і двоє санчат: розвальні та гринджоли до дишла, з високим риштаком, який наставляють, коли транспортують січку або збоїни. Дядько Лесь казав, що то про всякий випадок, може, доведеться возити сніг, бо його таки чималенько он лежить на кризі, либонь, до колін буде.

В яр уже спускалися учні. Роман та Онисим наказали прихопити, крім лопат, мітел, сокир та ломів, ще й дещо з посуду, і тепер на санчатах торохтіли балії, ящики, ночви. З першої ж хвилини не втрималися од спокуси покататися. Вже зв'язували з півдесятка санчат у поїзд. Знайшлися витівники, котрі до поїзда ззаду стали чіпляти ще й ночви та балії — аби веселіше. З гуком і сміхом летіли вниз. Тільки Роман з Онисимом не дозволили довго тішитися. Коли разом із дядьком Лесем відтоптали грані всіх майданчиків та трас, гукнули школярів до роботи.

То таки весела праця була в них того дня. Вже давно гуртом не трудилися і мовби аж зголодніли за самою можливістю щось зробити колективно.

Щоб не було колотнечі, лісничі поділили школярів на групи, як це вже не раз

практикувалося і влітку. Кожна щось виконувала своє: одні згрібали сніг у купи, другі вантажили його на санки, треті возили. Все робилося із сміхом та жартами. І як завжди в таких гуртових роботах, де й бралися завзяття та ентузіазм, бажання зробити все швидше та краще. Вже пашіли щоки рум'янцем, руки горіли теплом, ніби надворі й морозцю легкого не було.

Дядько Лесь із чотирма старшокласниками ворожив тим часом біля стовпів: свердлили дірки, закручували гаки, припасовували ізолятори. Інші довбали лід, готуючи ополонки.

Так потроху, а далі все виразніше та чіткіше, вимальовувався на озері "спортивний комплекс", як сказав Сагайдак. На зелено-синій кризі попід берегом пролягла широка траса для ковзанярів. Тепер уже лід лише підмітали віниками та мітлами. Відтак начисто прибрали і хокейне поле, обрамлене з усіх боків високими сніговими валами. Поряд із ним — велике коло для крутілки.

Коли вже почало сутеніти, з чотирьох боків озера поставили стовпи, підперши їх кілками, хай холод за ніч прихопить гарненько навкруг, прилютує до криги. Забили й трубу для колеса. На ніч морозець брався, і вода в ополонках уже встигла пришерхнути.

Юрко теж працював, хоч це йому було й не дуже легко. Знову щось тоненькою голочкою штрикало в коліно. Але він не зважав на те і в думці потішав себе, що то виходять золотники, про які згадував лікар.

Всі роботи увечері скінчили, але розходитись не хотілося. Кортіло поспускатися з гірки, побавитись.

Юрко стояв збоку від ковзанки. Каталися, хто як міг: одні на санчатах, інші в баліях та ночвах, а дехто на вінику чи мітлі.

Сагайдакові дуже хотілося кинутися в ігрище, але остерігався, щоб не заподіяти собі нової шкоди.

Підійшла Росина із санчатами.

— Юро, давай спустимося вдвох. Ти сидітимеш попереду, а я позаду і правуватиму.

— Гаразд! — зрадів Юрко. — Але ж ти бачиш, який тут мурашник? Ми ж обов'язково когось зачепимо.

— Ні, ні, — сказала, — ми попросимо всіх відійти...

Дівчина, підіймаючись угору, кричала всім, щоб розійшлися, бо зараз буде їхати Юрко Сагайдак.

То була смішна й урочиста хвилина. Всі й справді розступилися, щоб не заважати.

Посадивши хлопця, як і казала, сама прилаштувалася позаду:

— У-у-р-р-а-а! — закричали школярі по всьому схилу з обох боків, раді ще одній нагоді потішитись.

Санки, набираючи швидкість, уже мчали в тому гомінкому коридорі дітей. Росина обняла Сагайдака за плечі, пригорнула до себе, щоб він не впав. Вітер обдував їхні лиця, свистів у вухах. Щось кричали з обох боків глядачі, сміялися, вимахували руками. Нічого того не чула й не бачила. Вона відчувала тільки Юрка у своїх обіймах. Її

палахотлива щока торкалася Юркової, і вона помічала лише його віддих, ловила його задоволений шепіт...

— Ох і здорово... Ну ж і гірка...

Як уже встав, подумав: "Але чому щастя завжди таке коротке?"

ВОВЧА ЯМА?

Галя раділа. У Миколи Петровича щось не ладилось в машині, він уже кілька днів ремонтував її, і цієї неділі, певно, не поїде до Юрка.

Дівчина ще в суботу після уроків взяла квитки на автобус і тепер із Жоркою Вчорашнім поспішала на автостанцію.

Ось уже й знайома дорога в село! Але все навколо поблискує свіжим снігом, а ліс, що починався зараз за містом, стояв задумливий, мовчазний.

— Яка краса! — захоплено мовила Сороканіжка.

— Звичайно, — зітхнув Вчорашній, — на екскурсію сюди приїхати можна. Але жити тут... Дивуюся Юркові...

— Чому?

— Глушина! Закутень! Вовча яма!.. Так говорила мама і, я думаю, правильно.

"Ех ти, мамій!.." — відразливо подумала Сороканіжка і, хоч теж шкодувала, що Юрко вирішив оселитися в селі, і вона тепер не бачиться з ним, усе ж із почуття неприязні відвернулася від попутника.

Всю дорогу більше мовчали. Жорка чомусь дратував Сороканіжку. Коли вивільнилося місце на задньому сидінні, біля вікна, пересіла туди, прохукала дірочку у вкритій памороззю шибці, вдивлялася в краєвиди, що пропливали в зворотньому напрямі руху автобуса — переліски, поля, села і присілки.

Врешті і їхня зупинка. Йшли засніженою сільською вулицею. Яка тут тиша навкруги! Скільки свіжого повітря!

Жорка з хвилюванням наближався до двору тьоті Прісі. Як зустріне його Юрко?

І Галя теж непокоїлася, тільки з іншої причини. Їй хотілося скоріше ступити на поріг Сагайдакової хати, глянути, який став Юрко за ці кілька місяців. Може, то тільки в листі до дідуся Тото хоробрував. А насправді лежить знову в ліжку калікою, а якщо й дибає, то лише опираючись на милиці?

Рипів сніжок під ногами, поскрипувала ручка господарської сумки, котру несли удвох. У ній були подарунки хворому. Школярі поназносили всякої всячини — цукерок, лимонів, яблук, шоколаду.

Та ось уже й подвір'я. Біля воріт і хвіртки сніг відкиданий, а на стовпах, як і писав Юрко, білі високі папахи.

І раптом брязнула клямка, хвіртка розчинилася, на порозі її — Сагайдак, у червонястому кошуку, валянках, шапці-вушанці, з ціпком у РУЦІ-

— У-у! — вигукнув з веселою нетерпеливістю. — Оце так сюрприз! Романе, Онисиме, хутчіє сюди, гляньте, хто прибув до нас!

А сам, спираючись злегка на ціпок та накульгуючи, вже поспішав гостям назустріч, усміхнений, радий.

— Добридень! — обізвалася Галя першою, і собі усміхаючись.

Юрко кинувся до Вчорашнього. Жорка впустив сумку. Вона перехнябилася на сніг. Кілька апельсинів, кульок і лимон випали на дорогу. Хлопці обнялися, а Галя, хоч і гнівалася на Жорку за таку необачність, усе ж раділа: нарешті Сагайдак і Вчорашній так щиро зустрілися. Хазяйновито підбрала подарунки, поставила сумку на сніг.

Юрко ступив до Галі:

— Здрастуй, Сороканіжко! — сяйнув білозубо і вже хотів було обійняти її, та в останню мить стримався, лише обома руками потрусив правицю дівчини.

А Галя у відповідь на ту хлоп'ячу сором'язливу ніжність сама обняла однокласника.

У хвортці вже стояли Роман та Онисим. Вони підійшли до прибулих, привіталися.

Тепер сумку несли до хати вже хлопці. Як тільки ступили до господи тьоті Прісі, Галя заходилася викладати подарунки на стіл.

Юрко найперше взявся читати листи. Коли з одного конверта випала соска, сміялися гуртом.

Сагайдак, здалося Галі, трохи змінився. Здається, схуд, погляд став пильніший, уважніший, з якоюсь задумою. Чубчик з лоба зник. Зачісував чуба на проділ, убік, як і Роман та Онисим.

Аж тут тьотя Пріся, а за нею і школярі почули гудки автомашини.

— Дядько Микола! — закричав Роман, схопився з лави, кинувся кулею в двері.

Справді, приїхали Юркові батьки. Галя в душі пожалкувала з того. Це ж почнуться свої, сімейні, розмови, і вона, певно, не зможе поговорити з Сагайдаком так, як того бажалося.

Роман, здається, ще ніколи так не радів приїздові дядька, як сьогодні. Відчиняти ворога не йшов, а просто летів. І потім не відходив від Миколи Петровича ні на хвилину.

Тільки ступили в хату, загадково повідомив:

— Так-от, хочу вам сказати, що слід Івана Кочубея ми розшукали...

Вчитель насторожився:

— Як?

Роман пригасив на обличчі переможну усмішку:

— Його портсигар тепер у наших руках...

— Невже? — здивовано мовив учитель.— То, може, покажете?..

— Це треба сюди Росину з кошиком і реєстром... Онисиме, побігли!

— Яким кошиком? — дивувався Юрків батько.— Що за реєстр?

— Це довго пояснювати,— сказав Сагайдакменший,— краще побачити.

Микола Петрович нічого з того не розумів, а коли Роман був уже біля порога, зупинив небожа:

— Ти постривай поки що з цим. Після дороги треба спершу перекусити.

Поки накрили стіл, Юрко й Галя, присівши у ванькирчику на лавку, гомоніли про своє.

— Все тут добре,— казав Сагайдак,— і свіже молоко, і чисте повітря. І навіть те, що

немає ні трамвая, ні тролейбуса, і до школи доводиться ходити пішки. Це мені дуже потрібно. Бачиш, ось уже як згинається нога...

Він пройшовся по кімнаті без палиці, намагаючись якнайбільше гнути ногу. Зупинився проти Галі, продовжував:

— Тільки-от англійська... Розумієш, тут у школі вчать німецьку, а я ні в тин, ні у ворота...

— То, може, поїдемо додому? — запропонувала дівчина.

Юрко крутнув головою:

— Ні, тут гарне товариство. Зранку до школи разом. Потім учимо гуртом уроки...

— З ким?

— З Романом і Росиною... Тоді йдемо на ферму до знайди. Знаєш, яка вона вже стала — велика, красива. Виросла. Лебеденко каже: "Такот, товаришу Сагайдак, зумів ускочити в халепу, зумій і вилізти з неї". Це про ногу. А про лосеня теж: "Знайшов лосеня — тепер власноручно й доглядай його..."

Хлопець засміявся.

— А знаєш, для чого він так? Щоб я більше тренував ногу. Він хитрий, цей Олександр Юхимович.

Сороканіжка спохмурніла, мовчала.

По обіді Роман з Онисимом мерщій подалися до Росини по білі портсигари. Заодне прихопили і все інше в кошику.

Роман задихано пояснював Миколі Петровичу, що все це й не потрібне — всі оці мундштуки, запальнички, кресала, кисети, проте довелося з метою конспірації збирати, щоб не насторожувати того, хто міг ховати портсигар Івана Кочубея.

Хлопець уже поставив було кошик під лаву, але увагу Миколи Петровича нараз привернула з березової кори коробочка, що лежала зверху. Він зацікавлено взяв її. Схожа на сплющений бурячок із зрізаним корінцем, замість якого припасовано кришечку.

— Хо-хо!... — підняв брови Микола Петрович. — Та це ж древня тавлінка. Прісю, пам'ятаєш, колись у нашого діда була подібна?

Підійшла Романова мама. Інші теж наблизились до Юркового батька і тепер гуртом розглядали табакерку.

— І в кого ж її знайшли? — поцікавився вчитель.

— Вже й не пам'ятаю, — невдоволено сказав Роман, жалкуючи, що дядько витрачає час на такий дріб'язок... — У нас усе записано в зошиті. От тільки не взяли ми його в Росини. Але головне ось.

Хлопець дістав із кишені піджака три білі портсигари з витисненими на кришках підковами і, як велику цінність, поклав на стіл.

— Треба лишень узнати, — мовив глухо, — який із них належав Кочубею.

Вчитель задумливо подивився на портсигари, але тавлінки з рук не випустив.

Зайшла Росина. В руках тримала зошит.

— Читай, — буркнув на неї Роман, — хто приніс оцю шкабатурку... — Нагнувся

ближче до тавлінки, додав: — Тридцять четвертий номер.

Тільки тепер Микола Петрович помітив, що на саморобній табакерці приліплено маленький папірець із цифрою, написаною простим олівцем.

Росина привіталася з Галею та Вчорашнім, підійшла до столу, не роздягаючись, розгорнула свої записки.

— Номер тридцять чотири...— заходилася читати.— Принесла Марія Коваленко із сьомого класу.

І далі зачитувала, що розповіла школярка. Цю табакерку зробив колись ніби Маріїн прадід, якого вона ніколи й не бачила. Колись давно, як був парубком, працював у економії скотарем, пас у ярах худобу. Тоді й змайстрував.

Микола Петрович усміхався, хитав головою, придивлявся пильніше до березової кори. А вона вся помережена якимись значками чи наколками.

— А дай-но мені, Прісю, окуляри, бо я свої забув дома.

Озброївши очі, глянув, зрозумів, що тавлінка вся прикрашена мініатюрними малюнками. Байраки, худоба...

— Кмітливий прадід був у Марії,— сказав задумливо вчитель.— Бачиш, що він понамережував... Хоч на виставці показуй. Краса яка! Хай же береже, так їй і скажіть,— колись дітям і внукам своїм показуватиме, щоб і вони знали, який рід у них тямущий, талановитий...

Микола Петрович на Романове розчарування захотів поглянути і на інші, зібрані по селу, курильні дрібнички. Розіслав на столі дві газети, попросив викласти все із кошика.

— Та навіщо воно? — не втерпів Роман.— Краще б оці ось як слід роздивитися.

— Коли вже зібрали,— примирливо мовив учитель,— та ще й записали біографію кожної штуковини, то давайте глянемо.

— Це Росина наша постаралася такий скласти реєстр,— сказав Юрко.— Та ти роздягнися...

Він уже ступив ближче до дівчини, спираючись на ціпок, простягнув ліву руку, щоб забрати її одяг.

Вона злегка почервоніла, швидко скинула хустку та пальто, віддала все те хлопцеві.

А Роман з Онисимом тим часом викладали на стіл усе з кошика. Чого там тільки не було! Самих мундштуків різних фасонів і форм кілька десятків. Із бурштину, різноколірних пластмас, органічного скла, кістки, ебоніту, дерева, металу, у формі люлечки, хокейної ключки... А один навіть зроблений у вигляді ноги у футбольному черевіку, на носку якого лежав м'яч з отвором для цигарки. І на кожній речі папірець з номером.

"Ах ви ж, любі мої діти,— думав Микола Петрович, розглядаючи все те.— І навіщо я завдав вам стільки клопоту?.."

— А це ось інші портсигари й табакерки... Дерев'яні,— пояснював Роман, певно, вже змирившись із дядьковим бажанням.— Це, казала Тетяна Степанівна, із самшиту...

Тієї уваги Миколи Петровича вже привернув непоказний мундштучок із бамбука, на

якому стояв номер сімдесят шостий. Росина помітила те і зашаруділа листками зошита. Потім, не читаючи, сказала, що то дядько одного учня привіз аж із В'єтнаму. Він працював лікарем у Хайфоні. Врятував од смерті дочку хайфонського рибалки, і той подарував йому в подяку мундштучок.

Потім роздивлялися запальнички, кресала, кисети. Майже в кожній речі була своя історія, то коротша, то довша. Одні потрапили в село з далеких країв, інші тут же таки й народилися. Запальничку з гільзи привіз аж із Берліна після війни їхній земляк-танкіст, мундштук із китового вуса прислав батькові син — гарпунер з китобійної флотилії "Слава", з темного оксамиту кисет із красивою вишивкою проніс по тюрмах Сибіру їхній революціонер-більшовик...

— Бачите,— сказав Микола Петрович задумливо,— як багато можуть розповісти допитливому серцю прості непримітні речі.

Жорка вийняв з вельветової шоколадного кольору куртки блокнотик та олівець. Сороканіжка глянула на нього, прошепотіла:

— Вовча яма... Глушина... Закутень...

Вчорашній нічого не відповів, мовби й не почув, підійшов ближче до Росини.

— Але ж оце нам головне!..— показав Роман на три портсигари, що лежали край столу.

Вчитель узяв у руки і один, і другий, і третій. Обдивлявся кожен з усіх боків, одчиняв, зазірав усередину. Врешті здвигнув плечима:

— Ні, Романе... Схожі, тільки не його...

ВОЛЯ

У Романа до краю зіпсувався настрій. Він никав, мовби опущений у воду. Скільки зроблено, скільки надій жило, які мрії буяли,— і все дарма! Слід Івана Кочубея зник, і тепер уже, мабуть, назавжди. Отже, все те зібране треба роздати учням і крапка! Ще мине небагато часу, і вже ніхто не згадає про Івана Кочубея — відважного героя війни...

Збиралися всі в лісництво провідати Тетяну Степанівну, глянути на спортивний зимовий майданчик та й просто відпочити. Роман тільки махнув рукою: ніщо його в цю хвилину не цікавило.

А день стояв ясний, сонячний. Іскристий сніг аж сліпив очі своєю чистотою, первісною незайманістю.

Першими в білокриничанський яр пішли школярі, за ними й дорослі.

А там, на подив Миколи Петровича, дитяче гульбище було в повному розпалі. Одні на санчатах та лижах спускалися з гірки доріжкою до лісництва, інші окіллям ставу кружляли на ковзанах, ще інші катюжили ключками шайбу, розважалися на крутілці.

Учитель зупинився біля стовпа, на якому висіла прибіта ще навесні вівіска. Тепер нижче неї було прикріплено ще одну фанерку. На ній масляною зеленою фарбою напис: "Ідеш у лісництво, згадай про пташок. Вони теж хочуть їсти!"

— Оце так,— сплеснув учитель руками,— а ми й забули про них!

— Та ви ж і не знали,— мовила тьотя Пріся.— Хай уже вибачать нам. Дітвори он

скільки поназбігалось з усього села, нанесли харчу, мабуть, удосталь.

Юрків батько з цікавістю розглядав дитячі розваги.

Тетяна Степанівна помітила гостей і собі спустилася на став. Скоро прийшов і дядько Лесь. Микола Петрович хотів побачитися з Лебедемком, попросив одного хлопчину в заячій шапці, який хвацько катався на лижах, сходити до голови колгоспу та передати прохання прийти сюди, у лісництво.

Юрко з гордістю показував Жорці та Сороканіжці увесь, як він казав, "спортивний комплекс". Дивлячись на хокейне поле, Вчорашній реготав. Там замість сітки у воротах висіли дві ряднинки на палицях. Лупнула в них шайба, упала вниз — значить, у сітці. Профурчала мимо, загрузла десь у снігу — не в рахунок.

— Що ти хочеш,— підколола його Галя,— глушина...

Жорка тільки засопів:

— Ну, тобі нічого не скажи...

Сагайдак не зрозумів, про що вони, почав допитуватися. Вчорашній промовчав, Галя тільки махнула рукою.

Юрко хотів, щоб гості й на лижах накатилися уволу, і на крутілці натішилися, а Жорка, якщо хоче, хай і на ковзани стане. Він таки не відмовлявся од тих розваг. Галя теж трохи покаталася на крутілці, а потім не відходила від Юрка. Була чомусь задумана, мовчазна. Скоса поглядала на ковзанярську трасу. Там у темно-синьому спортивному костюмі, подарованому на іменини, червоній шапочці спритно й легко пропливала колами Росина. Юрко часто проводжав її довгим і, як здавалося Галі, залюбованим поглядом. А дівчина й справді була пружна й легка, ритмічно помахувала руками, маяла довгою чорною косою. "Ось хто тримає його тут, у селі",— думала з болем Сороканіжка.

Невдовзі надійшов у лісництво Лебедемко. У білих валянках, облямованих темно-жовтою шкірою, кожусі з сірим смушковим коміром і такій же сірій хутряній заламаній шапці, він зупинився біля дорослих, що стояли гуртом на місці літнього таборища.

Довгенько про щось розмовляли. Потім кликнули і Юрка до себе.

— Так от що, синку,— сказав батько, коли хлопець наблизився,— сьогодні й ти поїдеш разом з нами додому.

У Сагайдака-меншого аж брови підскочили від здивування.

— Чого це раптом?

— Зовсім не раптом,— спокійно сказав Микола Петрович.— По-перше, Леонід Іванович хоче тебе бачити. По-друге, школа...

— Хіба її тут немає?

— Англійська, Юрку... Англійська...

Хлопець і сам думав про це не раз і тепер мовчав.

— Отож-бо,— поклав батько синові на плече руку.— Скрізь, голубе, потрібен розум...

Юрко водив поглядом по обличчю інших дорослих, шукаючи в когось підтримки. Всі мовчали, певно, не бажаючи перебивати розмови батька з сином. Тільки Лебедемко

по-хлопчачому якось чи по-дружньому підморгнув йому, сказав:

— Хай буде так, Юро! До весни вже рукою подати... А там, тільки жайворон у поле, ти до нас... На свіжу пашу...

І всміхнувся.

За цей час, що Юрко в селі, вони встигли зблизитись: голова колгоспу і школяр. То, бувало, ходили разом на ферму чи поверталися назад. Часом, коли із школи йшли, Олександр Юхимович раптом виявлявся попутником. І гомонів із школярами так, ніби був з ними однолітком: то сперечався, то щось цікаве розповідав. Все те, вочевидь, і викликало в Юрка до Лебеденка почуття товариськості. І тепер хлопець, почувши його голос, тільки зітхнув:

— Хай буде так...

Про те, що Юрко Сагайдак залишає сьогодні лісництво, за кілька хвилин уже знали всі, хто був на ставку. Сороканіжка відкрито й неприховано раділа з того.

Росина, коли почула про це від Юрка, хвильку дивилася кудись униз, потім підвела довгі темні вії:

— Так ти захотів?

— Батько...— мовив спроквола хлопець і додав: — А ти хіба хотіла, щоб я залишився?

— Дуже!

Росина стояла поряд із Юрком. Йому кортіло зазирнути в її обличчя, але дівчина відвернулася.

Ступив крок, щоб усе-таки бачити її лице, та вона рушила до ковзанярської траси, неквапно поїхала нею. Юрко не спускав з Росини погляду, поки рухалась навколо ставу, піднімалася східцями до будиночка лісництва. Незабаром вийшла звідти в своєму звичайному одязі — пальтечку та хустці. Спустившись знову вниз, покликала до себе Романа, Онисима.

— От що, хлопці,— сказала розсудливо,— ми колись домовлялися, що, як тільки Юрко видужає та приїде до нас, випустимо на волю знайду. Згодом, пам'ятаєте, вирішили відкласти це... Звичайно, шкода, що Сагайдак їде, але що поробиш. Все ж, я думаю, було б добре, якби цей день нашого жалю став днем радості для лосеняти. Давайте випустимо його сьогодні на волю.

Сказали про те й дорослим. Ніхто не заперечував.

Великим гуртом школярі йшли на ферму.

Росина хотіла хоч кілька хвилин побути з Юрком на самоті, але від нього не одступала Галя, і це бентежило, хвилювало дівчину. Зате Жорка Вчорашній не відходив від неї. Все про щось говорив, щось розказував, та Росина майже не чула. Відповідала невпопад або й зовсім мовчала. Коли вже були на півдорозі, Сагайдак покликав її:

— Росино, ходи сюди! Щось маю тобі сказати!

— Може, я заважатиму? — запитала Галя.— Тоді я залишу вас.

І побігла вперед.

Тепер Юрко взяв Росину під руку, як робив те завжди, коли разом мандрували до

знайди. Так йому просто легше йти, надійніше ступати на хвору ногу, спираючись з одного боку на руку дівчини, а з другого на ціпок.

— Це встаннє ми подорожуємо так із тобою... Встаннє на все життя,— сказав Юрко.

— До знайди...— уточнила Росина.— А взагалі?

— І взагалі теж...

— Хіба ти не приїдеш навесні до Білої Криниці?

— Обов'язково! Але вже інший. Цілком здоровий.

— І тоді вже непотрібною буде моя рука, щоб спиратися?

Він мовби не почув її запитання, вів далі свою думку:

— Я повинен цього досягти будь-що! А твоя рука... Ні, не стане зайвою. В житті без руки друга, товариша так незатишно...

Мовчала, тільки злегка притисла хлопцеві пальці ліктем до себе.

Знайда, що жила в невеличкій загороді в корівнику біля воріт, зустріла школярський гомінливий гурт здивованими очима. Давно не бачила стільки люду круг себе, не відчувала так багато уваги. Просунула голову між лат, обнюхувала кожного і вдоволено ніжилась, коли її почухували під нижньою губою або за вухом.

— Ну що ж, знайдо,— сказала Росина,— хай для тебе цей день буде радісний!

Звірина повернула голову на знайомий голос, закліпала повіками, мовби казала: "Так, так, це дуже добре..."

Тоді Роман прочинив хвірточку:

— Ходи сюди, невільнице! Ну, скоріше ж бо... Поспішай, поки не передумали...

Тварина ступила до виходу.

— А вона нас не битиме? — наполошилися учні.

— Чого боятися? — сказав Роман.— Ідіть он туди, на дорогу. І ми зараз... Повертатимемося вже додому.

Побігли. Разом із ними й Жорка.

Лосеня вийшло із загороди, зупинилось, примруживши повіки. Яскраве сяйво сонця, посилене відблиском снігу, незвично сліпило очі.

— Ну, ось і воля, знайдо! — гукнув Юрко.— Тепер усе навкруги твоє!

Вона роздивлялась навсебіч.

— Іди шукай свого щастя! — порадила Росина.

— Чи того вуханця,— додав Роман з басовитою статечністю,— якого ми визволили з зоопарку, куди запроторив його Сагайдак із своїм дружком...

Юрко не втримався, стиха штовхнув Романа під бік.

— Та ти, знайдо, не слухай їхніх базікань,— сказав Онисим.— Біжи, коли воля для тебе настала!

І змахнув руками.

Вона легко здригнулася, граціозно підвела голову. Ніздрі затремтіли, ловлячи чисте повітря. Той глибокий вдих мовби розбудив у ній те, що спало в кожній клітинці тіла, неусвідомлене, дане батьком і матір'ю з кров'ю. Тепер нараз розбрунькувалося,

вибухнуло всіма почуттями: вона — дитя вільної природи, повновладна господарка лісу, друг незагнужданого вітру. Там, серед тої природи й тиші, жити їй!

Може, та думка хлюпнула в її молоде тіло буйну повіль весняних сил, але цибаті ноги на лискухих копитцях вже не в силі були стояти на місці, вуха причаєно лягли на шию тварини, на якусь частку секунди присіла, а потім стрибнула вбік раз, другий.

Білі бурунці снігу, саянувши бризками сонця, звихрилися навколо її копит, збілили шерсть на ногах аж до колін і мовби підхльоснули її щипливими колючечками холоду. І вже, витягуючись усім корпусом у стрілу, наче й не торкаючись землі, тільки звихрюючи позад себе іскристе шумовиння, помчала у білий розлив засніженого поля.

Школярі поверталися назад у село поквапливо — городянам треба було поспішати.

На півдорозі все ж притишили крок, озирнулися. Знайда у тому ж нестримно-радісному алюрі робила велике коло круг колгоспного дворища.

— У пілотів,— сказав Роман,— це, по-моєму, зветься колом прощання...

Коли вже наближалися до Козацької Могили, лосеня за кілька кроків від дороги несподівано обігнало їх.

— Знайдо! Знайдочко! — закричала Росина, а з нею і всі інші школярі.

Але та, не звертаючи уваги на гомін, летіла далі.

Все ж біля Геморового подвір'я зупинилася над спуском у лісництво. Та тільки на коротку хвилю. Відтак зникла за парканом.

Як школярі теж підійшли туди, побачили знайду на дамбі між озером Добросердя і Юрковим ставом. Самотіла нерухомо, піднявши голову, мовби дуже пильно дивилася на щось. В граничній довершеності форм і ліній, горда й легка, стояла на білому постаменті, неначе витесана із темно-каштанового каменю.

ТРИ РОКИ ОПІСЛЯ

Як швидко минає час! Здається, все це було зовсім недавно, а вже промайнуло три літа, три зими, немов три кроки.

Три рази круг Білої Криниці старі крислаті берези восени роняли збронзовіле листя, тричі навесні знову одягали молоде.

Зматеріло за цей час шкільне лісництво. Посадки так вишугали вгору, що в притінку їх уже можна сховатися. Навіть і там, біля Юркового ставу, коли Роман, Онисим та Тетяна Степанівна чи хтось інший після теплого весняного дощу на світанку вийде назбирати в козубеньку грибів, не зразу помітиш.

Межі шкільного лісництва поширшали. Тепер у Білокриничанському яру розлилося ще три нових ставки, і круг них уже зеленіють посадки.

Може, юним лісівникам так уже хотілося б того, але їм здається, що в байраку, либонь, і клімат змінився. Це особливо помітно теплої днини влітку. Дух соснової живиці, пахощі трав, козацького ялівцю, модрини, врешті вільготність озер — усе те створює якийсь особливий мікроклімат.

А що ж сталося за цей час із нашими героями?

їх уже теж не впізнати! Онисим після десятирічки скінчив школу лісівників, повернувся додому. Лебеденко, створивши окрему бригаду по освоєнню колгоспних

яруг та вибалків, передав її молодому спеціалістові.

Бригадира тепер незручно називати за старою звичкою Ониськом чи Онисимом. Сьогодні він для всіх, навіть і для Тетяни Степанівни — Онисим Іванович.

Росина та Роман закінчують десятий клас. Нещодавно писали в школі самостійну роботу на тему: "Ким я б хотів стати?" І Роман усіх здивував: виявляється, хлопець мріє бути воїном, збирається пробувати свої сили на екзаменах до військового училища.

Тетяна Степанівна, дізнавшись про ті наміри десятикласника, на перерві підійшла до нього.

— Виходить, Романе, шкільне лісництво було для тебе тільки забавкою? — сказала.

Хлопець почервонів. Першу мить навіть не знайшов, що відповісти. А вчителька задумливо продовжувала:

— Кому ж тоді й ліси садити, як не тобі?

— Але ж комусь, Тетяно Степанівно, треба й оберігати їх...— мовив нараз стверділим голосом.

— Звичайно,— ворухнула бровами вчителька, додала: — Ну що ж, хай тобі таланить...

Роман подякував. Тетяна Степанівна, схиливши голову та дивлячись собі під ноги, пішла коридором і, як здавалося хлопцеві, понесла десь у глибині душі якусь гіркоту. Подібне буває, певно, щоразу, коли давно омріяне не збігається з тим, що пропонує нам життя.

Росинчина ж письмова робота підтвердила лише те, на що сподівалася й мама, та й інші педагоги. Дівчина вважала б себе щасливою, якби знання, здобуті в шкільному лісництві, допомогли їй стати студенткою біофаку. А якщо ні, коли народилася під нещасливою зорею, то... Все одно! Двічі, тричі, десять разів поступатиме, але тільки на біофак!

Те схвалює і дядько Лесь.

Дядько Лесь... Тепер Росина зве його простіше й коротше — тато. А живуть вони все там же — в будиночку шкільного лісництва. Тільки скоро, мабуть, переїдуть, бо колгосп буде для фахівців комунальний будинок з усіма міськими вигодами, і Лебеденко кілька разів натякав татові, щоб думав про нові меблі.

Дідуся Тото вже немає. З усіх його циркових супутників лишилися до сьогодні лише два білих папуги із зеленими шийками. Мешкають вони в тій же кімнаті, на другому поверсі, завішаній цирковими афішами. Щоразу, коли прочиняються двері, птахи кричать: "Тото? Тото?" Здається, все кличуть свого доброго господаря, сподіваючись на його повернення.

Паровоз, два пасажирських вагончики, семафор, стрілка і все інше обладнання знаменитої звіриної залізниці Того тепер стоять у вестибюлі міського цирку, де відкрито музей циркового мистецтва.

Сороканіжка кілька сезонів підряд успішно показує відвідувачам зоопарку своїх дресированих чотириногих вихованців, хоч мама її, двірничиха, наполягає, щоб дочка вчилася десь на стаціонарі. Сама ж Галя думає інакше: вона вже доросла і здатна

самостійно заробляти собі на прожиття, тим паче, що й роботу має по душі — в атракціоні зоопарку. А вчитися, звичайно ж, буде, але на вечірньому відділенні. Вчитиметься і працюватиме водночас, аби сім'ї легше жилося.

Дядько Гемор при здоров'ї. Всі ці роки вперто боровся з шкільним лісництвом, висмикуючи потихеньку деревця, посаджені школярами, як він висловлювався, "в зоні" його дворища. Ні Тетяна Степанівна, ні дядько Лесь, навіть Лебеденко нічого не в силі були з ним зробити. На запитання, куди діваються саджанці на схилі байраку, що примикає до його хліва та хати, Гемор тільки знизував плечима та голосно сякався:

— Не знам...

А яр чи то в подяку, чи то в помсту все ближче тулився до Геморового подвір'я.

Однієї весняної ночі розгулялася злива з громовицею, блискавками та вітром. Здавалося, ніби якийсь велетенський океан раптом піднявся в небо і тепер ринув звідти на землю. Дощ лив як з відра. Коли потім усе стихло, люди побачили в селі і повалені дерева, і розмиті, вщерть наповнені водою колодязі. А Геморового хліва наче не було.

Сільська рада дала Геморові ґрунт з протилежного краю села і звеліла переселитися туди, на нове місце. Впирався дуже, не хотів полишати тепле, насиджене кубельце. Та мусив здатися — сила яру, що наступав на хату, була нездоланною.

Прийшли на поміч сусіди, Лебеденко прислав машини, щоб полегшити переїзд чоловікові. І тоді сталося зовсім несподіване: розбираючи хату, на горищі, біля бовдура, під цеглиною люди наткнулися на срібний портсигар. У ньому лежали комсомольський квиток та орденська книжка на ім'я Сагайдака Миколи Петровича...

За тиждень по тому, як рештки Геморового дворища остаточно зникли, Тетяна Степанівна з Романом, Росиною та всіма іншими юними лісівниками нарізали тераси й засадили їх (в який уже раз!) молоденькими саджанцями. Деревця всі до одного прийнялися.

Ви, певно, чекаєте, коли буде сказано щось про Юрка Сагайдака та Жору Вчорашнього. Як тепер вони? Що з ними сталося за цих троє літ?

Хлопці теж у дорозі. Одна, що зветься десятиліткою, кінчається, друга... Хіба знають випускники щось про неї, — ту дорогу, коли вона існує тільки в голубому мареві мрій та бажань?

Єдине лише можна сьогодні сказати з повною достовірністю: життєві шляхи колишніх шкільних друзів розійшлися. А втім, стежини школярські розбіглися ще в той важкий рік Юркової біди...

Учора роздавали атестати зрілості. Жорі Вчорашньому, як і Юркові Сагайдаку, не вистачало тільки по одній п'ятірці, щоб стати круглими відмінниками. У Вчорашнього вплелася четвірка з літератури, у Сагайдака — з математики. Юркові співчували, навіть жаліли, що так сталося. Жорці ж — ніхто. І він не виявив ніяких емоцій, самотньо пішов коридором, заклавши за спину руки та гордо несучи свою рожевощокую голову.

Юрко таки досяг свого — тепер лише дуже пильне око може помітити його кульгавість.

А от розгадати пташину мову він так і не зміг, хоч та таємниця природи і досі не

дає йому спокою, нуртує уяву, штовхає на нові пошуки.

Кімната його вся завішана клітками із співочими птахами — чижі, коноплянки, кропив'янки, вільшанки, щиглі і ще якісь крилаті співаки з ранку й до ночі виповнюють своїми голосами Сагайдакове житло. Онисим подарував йому колись калинову сопілку, і тепер господар на тому нехитрому музичному інструменті все перемовляється із своїми непокірними вихованцями.

А в шафі кілька полиць зайнято бобінами магнітофонної стрічки, і на кожній запис мови котрогось із птахів — то спів у радості та щасті, то крик болю чи гніву...

Цієї весни трапився з Юрком цікавий випадок. Мандрував у вихідний день берегом ріки. Мріяв записати на плівку бентежний голос птахів, які прилітають на рідну землю після багатьох місяців зимової розлуки. Що в їх тривожно-радісних голосах? Які почуття, які думки? Ще жодна людина в світі не проникла в їх тайну. А може, це вдасться зробити йому, Юркові Сагайдаку?

Ті роздуми цілий день не покидали хлопця.

Але багато годин збігло майже марно — записав лише вітання синички, яка так дзвінко кричала: "Добрий день! Добрий день!"

Хотілося схопити перемовляння водоплавної птиці. Та озера ще спали під кригою, і птахів за цілий день так і не побачив.

Юрко затримався на оболоні. Може, навіть необачно, бо сонце вже зайшло, сутінь огортала землю, а місто аж ген он там, на бугрі, рельєфно креслиться верхівками дерев на тлі опалового неба.

Сагайдак дивився поперед себе в тому напрямі, поспішаючи луговим путівцем, що в'юнився поміж кущами верболозу.

І раптом побачив темний ключ рухливих крапок.

Журавлі? Так, так, це вони!

Хлопець проходив якраз повз кущ. Тільки крок праворуч — вже його віття. Сагайдак зробив той крок, присів, знерухомів у якусь соту частку секунди. За кілька років полювання на пташині пісні вже виробив у собі звичку миттєвої реакції.

І за ту частку секунди встиг багато про що подумати.

В магнітофоні в нього заряджена стара плівка, на якій записано... Так, так, саме вона! Торік пізньої осені йому пощастило підстерегти надзвичайно драматичну сцену.

...У комишах озера ховався від хижаків та нападників поранений журавель. Певно, крила вже не могли підняти його у синю вись. Він розумів, що це кінець. І щоразу, коли над озером пролітав журавлиний ключ, мандруючи у вирій, трубив на весь луг, кличучи своїх земляків на допомогу.

Але чи то однокровні родичі були надто зайняті своїми клопотами, чи не чули за шумом власних дужих крил поклику біди, тільки на крик горя не звертали уваги. Крукаючи щось своє, елегійне й задумливе, поспішали вдалину.

Голос того журавля, сповнений туги, відчаю і надії, голос сильний і мужній, лишився в Юрка на магнітній стрічці. Перенесений на нову бобіну, зберігається у фонотеці, а цю стару стрічку хотів використати для нового запису.

На ніч брало морозцем. Підталий за день сніг, коли йшов путівцем, шурхотів під ногами. Озера покриті ще кригою. Чи не занадто рано відважилися ці сміливці? Що їстимуть? Де зігріються морозними ночами? Ой, нелегко їм доведеться тут, у нас...

Всі ті думки впереміш зі спогадами із швидкістю блискавки промайнули в свідомості хлопця. І вже новий задум визрів достоту, пальці рук лягли на клавіші магнітофона.

Певно, й самі птахи розуміли всю ризикованість надто ранньої експедиції, і тому летіли зовсім низько над землею. Летіли мовчки, без єдиного звуку, мабуть, дуже пильно придивляючись до землі, ще вкритої снігом.

Юрко вже чув приглушено-тривожний шелест їхніх крил.

І тої миті тишу прибережного луку, прохолодний спокій лозняків нараз сколихнув закличний

голос зраненого журавля. Він луною відгукнувся понад озерами і знову повторився ще сильніше, ще настійніше — з благанням, вимогою і прокльонами — не пролітати мимо.

Коли той голос на якусь мить затих, Юрко почув посвист журавлиних крил прямо над своєю головою.

Все це було таке несподіване, виповнене такого драматизму, що в самого Юрка волосся на голові раптом стало дибки.

Вловив, як птахи про щось перемовились між собою, якийсь звук прокотився ключем і замовк. Юрко, добре натренований за роки спостережень, не поворухнувся. Тільки після того, як шум пташиних крил замовк угорі, підняв не голову, а лише погляд очей і побачив журавлиний ключ, що віддалявся. А голос зраненого журавля продовжував линути з магнітної стрічки у тишу ранньо-весняного неба.

І раптом чіткий стрій журавлиного ключа зламався, порушивсь. Це вже був безладний табун чорних цяток. Вони трошки знялися увись і повернули ліворуч, роблячи широке коло над оболонню. Невже почули голос побратима із землі і зрозуміли його стражденність? А птахи замикали перше коло, заходячи в друге, ще вужче.

Третє було вже таке вузьке, що хлопець бачив навіть витягнуті голови птахів. І тут вони зовсім близько, з тупотом, якимось безладним криком почали спускатися всього за кілька десятків метрів від нього.

Юрко вимкнув магнітофон. Тепер ясно чув голоси птахів. На високих ногах, вони пригиналися до землі, розглядали, де ж той їхній брат, що потрапив у біду, поспішали до куща, за яким сидів Сагайдак.

Тепер страх і сором охопили Юрка. Сором, що він обдурив довірливих птахів, які самі, вкрай стомлені й голодні, але, коли зачули крик про допомогу, забули про все, кинулися на поміч.

Страх, що він, Юрко, тим голосом зумів проникнути в свідомість мешканців неба, підкорив їх своїй волі. До цих двох почуттів домішалося третє — радість. Радість від усвідомлення, що можна, виходить, освоїти мову птахів, зрозуміти її таємниці, відкрити

незвідане.

Під якимось дивним тиском, під силою тих трьох почуттів Юрко вирішив зникнути, щоб не налякати добросердих мандрівників, не зранити своїм обманом їхніх сердець. Припадаючи до землі, мало не поповзом спочатку поліз поза кущем, а діставшись видолинка, побіг пригинці — щасливий і бентежний, присоромлений водночас...

Микола Петрович шкодував, що не вдалося випускний вечір двох шкіл, які подружилися коло Білої Криниці, провести разом. Що поробиш — така вже традиція — це має відбутися обов'язково в тих самих стінах, де минули твої останні десять літ.

Після безконечних розмов, мрій, спогадів, сміху і сліз десятикласники пішли вулицями міста зустрічати (теж за традицією) схід сонця.

Стояли на високій кручі... Світало. Внизу сріблилася ріка. Пташки пробуджувалися на деревах. А сонця ще не було, хоч ось-ось мало зринуть там, далеко на горизонті, де в легкому тумані виднілася темно-зелена габа соснових борів.

Тоді Галя Сороканіжка взяла Юрія Сагайдака під руку і відвела трохи вбік від гурту.

— Що ти зараз думаєш, Юрчику? — спитала тихо.

— Думаю, що десь там, ген-ген, наша Біла Криниця...

— А біля неї неподалеку Росина, — його тоном мовила Галя і зазирнула хлопцеві в обличчя.

Воно було в нього задумливе, чомусь бліде.

— А ти про що думаєш? — запитав Юрко, мовби того останнього зауваження дівчини зовсім не почув.

— Думаю, що ось зійде сонце, ми привітаємо його, а воно нас, і на тому кінець. Пурхнемо всі в різні боки, як птахи з рідного гнізда. А шкода...

— Що?

— Так, просто...

— Чудна ти. І сама не знаєш, чого тобі шкода...

. — Жаль, що не буде в нас Білої Криниці... І ти мене більше не називатимеш Сороканіжкою...

— Гм... До Білої Криниці їздитимуть молодші за нас... А Сороканіжка... До річч, ти не знаєш, куди Росина поступатиме?..

Галя глянула на Сагайдака і здивувалася: його обличчя почервоніло.

— Росина?.. — Але далі нічого не встигла сказати, бо навкруг закричали:

— Сонце!.. Сонце з'явилося!..

Дівчина глянула на палахкотливий окрайчик, що випливав із туману, потім перевела погляд на Юрка.

"А може, то на його обличчя просто впав перший промінь?.." — подумала собі.

Однак відчула, як серце в неї забилося чомусь швидко-швидко.